

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

ISSN 978-966-493-821-8

ISSN 2226-4388

**INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L**

ICV 2015: 42.52

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 22-23

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2006 році

ЧЕРКАСИ 2017

**Засновник, редакція – Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації
КВ № 12092-963Р від 14.12.2006.

У збірнику наукових праць розглянуто актуальні проблеми когнітивної й комунікативної лінгвістики, лексикології, термінології, діалектології, історії мови, граматики, лінгвістики тексту.

Для викладачів, аспірантів і науково обдарованої молоді.

Рішенням Атестаційної комісії Міністерства освіти і науки України (від 21.12.2015 р. № 1328) збірник включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Філологічні науки».

Випуск 22-23 збірника наукових праць «Мовознавчий вісник» рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 4 від 23 грудня 2016 року).

Журнал індексований у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2015: 42.52) та реферований Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), індексований Google Scholar.

Склад редакційної колегії:

*Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор);
Т. В. Щербина, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар);
М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор; О. О. Селіванова, доктор
філологічних наук, професор; П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор;
В. П. Олексенко, доктор філологічних наук, професор; М. І. Степаненко, доктор
філологічних наук, професор; Є. Сиротюк, доктор філологічних наук, професор
(Польща); О. Тімко-Дітко, доктор філологічних наук, професор (Хорватія); М. Чумак-
Жунь, доктор філологічних наук, професор (Росія); З. М. Денисенко, кандидат
філологічних наук, доцент; В. В. Калько, кандидат філологічних наук, доцент;
Л. І. Лонська, кандидат філологічних наук, доцент; Л. О. Пауіс, кандидат філологічних
наук, доцент; Л. В. Шитик, доктор філологічних наук, професор.*

ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ВИПУСК:

Л. В. Шитик, доктор філологічних наук, професор,
В. В. Калько, кандидат філологічних наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

О. В. Кульбабська, доктор філологічних наук, професор;
Н. В. Кондратенко, доктор філологічних наук, професор.

Адреса редакційної колегії:

18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра українського мовознавства і прикладної лінгвістики. Тел. (0472) 355396
web-сайт: <http://biblioteka.cdu.edu.ua/index.php/movoznavchi-visnyky.html>
e-mail: movoznavchyi_visnyk_chnu@ukr.net

ЗМІСТ

ГРАМАТИКА

Калько М. І. ДІЄСЛОВА-АКТИВІТИВИ В РАКУРСІ АКЦІОНАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА.....	7
Шитик Л. В. СИНКРЕТИЗМ СПОСОБІВ ПЕРЕДАВАННЯ ЧУЖОЇ МОВИ В ІДЮСТИЛІ СТЕПАНА ПРОЦЮКА.....	15
Мельник І. А. ДІЄСЛІВНА МОРФОЛОГІЗАЦІЯ ПРИСЛІВНИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ.....	24
Лонська Л. В. МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КВАЛІТАТИВНОСТІ У ДВОСКЛАДНОМУ БУТТЄВОМУ РЕЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	31
Руденко Н. П. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МОДАЛЬНОСТІ З ІНШИМИ РІВНЯМИ СИНТАКСИЧНОЇ КОНСТРУКЦІЇ.....	38
Грозан Н. Ф. ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ ТЕРМІНА «ЧЛЕН РЕЧЕННЯ».....	43

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ТЕРМІНОЛОГІЯ

Кочан І. М. ТЕРМІНИ З НОВИМИ МІЖНАРОДНИМИ КОМПОНЕНТАМИ (КІБЕР-, НЕО-, ЄВРО-) У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	51
Таран А. А. ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЛЕКСИКОНІ.....	55

ДАЛЕКТОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ МОВИ

Мартінова Г. І. ВОЛИНСЬКІ ТА ПОДІЛЬСЬКІ ФОНЕТИЧНІ РИСИ В СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОМУ АРЕАЛІ (у світлі діалектного тексту).....	63
Гриценко С. П. ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ XVI–XVII СТ.....	71
Руснак Н. О., Руснак Ю. М. ОБРЯДОТЕРМІНИ ПІСЛЯВЕСІЛЬНОГО ЕТАПУ В БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ.....	81
Щербина Т. В., Халупінський С. Є. НАЗВИ ДЕТАЛЕЙ І ЧАСТИН ГУЖОВОГО ТРАНСПОРТУ В ГОВІРКАХ ЧЕРКАЩИНИ.....	89
Пустовіт І. В. НАРОДНІ НАЗВИ НЕГАТИВНОГО РЕЛЬЄФУ (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ).....	97
Жуган Н. А. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ НАЗВ ПРЯДИЛЬНИХ РОСЛИН І ПРОЦЕСІВ ЇХНЬОЇ ПІДГОТОВКИ ДО ПРЯДІННЯ.....	102

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Калько В. В. МЕТАФОРИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ДОМЕНІВ <i>ДИКА ТВАРИНА</i> → <i>ЛЮДИНА</i> В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ.....	110
Харченко С. В. ФУНКЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ НОРМИ.....	119
Шило С. Б. ЖАНРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ.....	125

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Бибик С. П.	
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СКЛАДНИКИ КОМУНІКАТІВ У РОЗМОВНИКАХ.....	133
Бондаренко А. І.	
ЛОГОЕПІСТЕМНА МОДАЛЬНІСТЬ СЛОВООБРАЗІВ ЧАСУ В ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ XX СТОЛІТТЯ.....	138
Цюра С. В.	
ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЕДИНИЦ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА ИЗВИНЕНИЯ В ЭПИСТОЛЯРНОМ ЖАНРЕ.....	144
Кулешова Л. Н.	
СРЕДСТВА РЕАЛИЗАЦИИ МОДАЛЬНОСТИ ИСТИННОСТИ В НАУЧНОМ ТЕКСТЕ.....	152
Прилипко Ф. Є.	
КОМУНІКЕМИ-СЛЕНГІЗМИ В УКРАЇНСЬКОМОВНІЙ МУЛЬТИПЛІКАЦІЇ.....	159
Дядюра Г. М., Колесник Д. М.	
ЗАСОБИ ЕКСПРЕСІВНОСТІ В НАУКОВИХ ТЕКСТАХ.....	164

CONTENT

GRAMMAR

Kalko M. I. VERBS-AKTYVITYVVS IN ASPECT ASPECTUAL PARTNERSHIP.....	7
Shytyk L. V. SYNCRETISM OF WAYS OF TRANSFERRING ANOTHER'S SPEECH IN IDIOSTYLE OF STEPAN PROTSIUK.....	15
Melnyk I. A. VERBAL MORPHOLOGIZATION OF ADVERBS IN MODERN LITERARY UKRAINIAN LANGUAGE....	24
Lons'ka L. I. LANGUAGE MEANS OF QUALITATIVENESS REALIZATIONIN THE UKRAINIAN TWO-PART SENTENCES OF BEING.....	31
Rudenko N. P. THE RELATIONSHIP MODALITIES WITH OTHER LEVELS OF SYNTACTIC STRUCTURE.....	38
Grozian N. F. SEMANTIC FILLING OF THE TERM «SENTENCE MEMBER».....	43

LEXICOLOGY. TERMINOLOGY

Kochan I. M. THE WORDS WITH COMPONENT cyber-; neo-; euro - in MODERN UKRAINIAN LANGUAGE.....	51
Taran A. A. SECONDARY NOMINATION IN THE POLITICAL LEXICON	55

DIALECTOLOGY. HISTORY OF LANGUAGE

Martynova H. I. VOLYN AND PODILLYA PHONEMIC FEATURES OF THE MID-UPPER DNEIPER AREAL (according to formal dialect texts).....	63
Hrytsenko S. P. DYNAMICS OF UKRANIAN LEXICON OF THE XVI–XVII CENTURIES.....	71
Rusnak N. O., Rusnak Yu. M. AFTERWEDDING RITUAL TERMS IN BUKOVINIAN PATOIS.....	81
Shcherbyna T. V., Khalupinskiy S. Ye. NAMES OF ELEMENTS AND PARTS OF A CARTAGE IN DIALECTS OF CHERKASY REGION	89
Pustovit I. V. FOLK NAMES OF THE NEGATIVE RELIEF (BY THE MATERIAL FROM THE LEFT BANK OF CHERKASY REGION).....	97
Zhugan N. A. LEXICAL-GRAMMATICAL NAMES GROUPS OF SPINNING PLANTS AND THE PROCESS OF THEIR PREPARATION FOR SPINNING.....	102

COGNITIVE LINGUISTICS. COMMUNICATIVE LINGUISTICS

Kalko V. V. METAPHORICAL INTEGRATION DOMAIN WILD ANIMALS → HUMAN IN UKRAINIAN PROVERB...110	
KharchenkoS. V. FUNCTIONAL AND COMMUNICATIVE ASPECT OF LANGUAGE STUDY RULES.....	119
Shylo S. B. GENRE DIFFERENTIATION OF POLITICAL DISCOURSE.....	125

LINGUOSTYLISTICS

Bybyk S. P. LINGUISTIC AND CULTURAL COMPONENTS OF THE COMMUNICATIVE UNIT OF THE CONVERSATION BOOKS.....	133
---	-----

Bondarenko A. I.	
LOGOEPISTEMIC MODALITY OF VERBAL IMAGES OF TIME IN THE 20 th CENTURY POETIC TEXTS.....	138
Tsura S. V.	
PECULIARITIES OF APOLOGY FORMULAS DEVELOPMENT IN EPISTOLARY TEXTS.....	144
Kuliashova L. N.	
THE MEANS OF THE TRUTH MODELITY REALIZATION IN THE SCIENTIFIC TEXT.....	152
Prylypko F.Y.	
COMMUNICATIVE UNITS OF SLANG IN UKRAINIAN SPEAKING ANIMATION.....	159
DIADIURA G. M., KOLESNIK D. M.	
MEANS OF EXPRESSIVENESS IN SCIENTIFIC TEXTS.....	164

ГРАМАТИКА

УДК 811.161.2.'366.587

КАЛЬКО Микола Іванович,
доктор філологічних наук, професор
кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького
e-mail: mkalko@ukr.net

ДІЄСЛОВА-АКТИВІТИВИ В РАКУРСІ АКЦІОНАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

У статті аргументовано потребу комплексного підходу до опису категорії аспектуальності як динамічного й інтеграційно-багатопланового феномена та проілюстровано можливості такого дослідження на матеріалі дієслів, що належать до активітивного аспектуального класу.

Обґрунтовано доцільність дослідження акціональних підкласів не ізольовано, а з урахуванням їхнього нерозривного зв'язку з іншими компонентами аспектуальності, передусім з аспектуальними класами, оскільки саме вони є визначальними для видової поведінки дієслова загалом.

Акціональні підкласи інтерпретовано як морфемно характеризовані угруповання дієслів, об'єднаних спільністю акціонемі – семантичної ознаки, утвореної внаслідок взаємодії лексичного значення дієслівних основ того чи того аспектуального класу й словотвірного значення акціональних формантів.

Ключові слова: дієслово, вид, аспектуальність, аспектологія, аспектуальний клас, акціональний підклас, перфектив, імперфектив, активітив, термінатив.

Постановка проблеми. Сучасні аспектологічні студії уможливлені міцним теоретичним підґрунтям, закладеним у дослідженнях, присвячених видові й аспектуальності як на матеріалі української, так і інших мов, оскільки, на думку багатьох мовознавців, аспект є універсальною категорією, що має різні ідіоетнічні реалізації [1, с. 126]. Однак, попри пильну увагу до виду й аспектуальності, давню традицію, величезний доробок цілої когорти аспектологів, проблема адекватного наукового опису слов'янського виду не втратила гостроти й актуальності. Це констатували відповіді тридцяти п'яти дослідників із тринадцяти країн світу на анкету аспектологічного семінару філологічного факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова. З-поміж найактуальніших завдань, на думку авторитетних аспектологів, основне – це створення динамічної моделі виду, що інтегрує чинники всіх мовних рівнів [1, с. 125–129]. Репрезентований у цій статті підхід до опису категорії аспектуальності як динамічного та інтеграційно-багатопланового феномена, на нашу думку, дає змогу виявити основні закономірності конкретномовної категоризації аспектуальної семантики, її класифікації й репрезентації та сприяє подоланню суперечливих, почасти діаметрально протилежних підходів, що побутують у сучасній аспектології, зокрема й щодо трьох загально визнаних у сучасній лінгвістиці стрижневих компонентів аспектуальності: власне категорії виду як граматичної сутності, аспектуальних класів як лексико-граматичного феномена та акціональних підкласів

(традиційних родів, або способів, дієслівної дії) як морфолого-словотвірних угруповань дієслівної лексики.

З огляду на це **метою** статті якраз і є підтвердження доцільності дослідження акціональних підкласів не ізольовано, а з урахуванням їхнього нерозривного зв'язку з іншими компонентами аспектуальності, передусім з аспектуальними класами, оскільки саме вони є визначальними як для видової поведінки дієслова загалом, так і для ступеня відкритості до акціонального партнерства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспектуальні класи, за З. Вендлером [2], або «характери дієслівної дії», за О. В. Ісаченком [3], О. В. Горбовою [4], «акціональні гештальти», за Ф. Леманном [5], «нехарактеризовані роди дії», за Ю. С. Масловим [6] та представниками школи функційної граматики [7], ми кваліфікуємо як аспектуально орієнтовані прихованограматичні, або лексико-граматичні, класи, які мають вплив на граматичну царину виду, імпліцитно регулюючи аспектуальну поведінку (передовсім корелятивну здатність, функціональний та морфолого-словотвірний потенціал) дієслів. На ґрунті українського дієслова вони утворюють п'ятикомпонентну систему, до якої належать: 1) термінативи, або здійсненники, що позначають подієспрямовані процеси, з одного боку, та події, досягнуті внаслідок їхнього здійснення, з іншого, напр.: – *Давай, заганяй свого «Запорожця», поки я ще не **переодягнувся**.* – *Можеш **переодягатися**,* – *байдуже відповів Пакулько* (П. Щегольський); 2) активітиви, або діяльники, що мають значення динамічних неподієспрямованих процесів, напр.: *З неба **сиплеться** тихий сніг, **шурхотить** білий попіл згорілих слів* (Ю. Гудзь); 3) стативи, або станівники, що відображають актуальні або неактуальні адинамічні, недискретно-фазові вияви буття (стани), локалізовані хоча б у межах надтривалого часового відрізка, напр.: *Густа синява морської води, помножена яскравим сонячним промінням, тяглася, здавалось, у нескінченність, в якій манливо **даленіли** мальовничі брунатно-зелені острови* (Ю. Покальчук); 4) евентиви, або подійники, об'єднані значенням миттєвих подій, зокрема й несподіваних, непередбачуваних, а також таких, що є негативним наслідком надмірного захоплення процесом чи недогляду, напр.: *Петруня **перечепився** об якусь невидиму перепону і застиг* (А. Кокотюха); 5) релятиви, або відносники, із семантикою процесуально-стилізованих відношень, властивостей, постійних ознак, напр.: *Четвертий поверх, восьме помешкання. Під'їзд, сутінь, бліде світло з псевдоготичного вікна, що **виходить** у двір....* (О. Забужко).

Система аспектуальних класів постає як категорійне підґрунтя, що визначає функційну специфіку видової поведінки українського дієслова. Найзагальніше залежність видових особливостей від аспектуального класу можна представити так: 1) термінативи мають суто видових, функціонально-видових та акціональних партнерів, уживаючись у прогресивній функції; 2) евентивам притаманне функціонально-видове й обмежене акціональне партнерство, але не властива прогресивна функція; 3) активітиви не мають видових партнерів, натомість для них характерні багатовекторне акціональне партнерство та прогресивна функція; 4) стативи позбавлені можливості мати видових партнерів і прогресивну функцію, однак їм властиве аспектуально-акціональне (інцептивне) партнерство; 5) семантика релятивів унеможливує видове партнерство та прогресивну функцію, хоч деякі з них, зокрема «географічні» дієслова, передбачають уявно-видове партнерство, що зумовлено епідигматичним «залишком» термінативів-мотивів, від яких утворені георелятиви [8].

Активітиви, або діяльники, мають широкий термінологічний спектр: «чинності», або «activität» (Є. К. Тимченко [9]), «activities» (В. Брой [10], З. Вендлер [2]), «еволютиви» (Ю. С. Маслов [6], «динамічні неграничні дієслова» (Б. Комрі [14]), «діяльності» й «активні неграничні процеси» (О. В. Падучева [12]) «активні дії нерезультативного характеру» (Н. С. Авілова [13]), «дієслова діяльності», або «дієслова еволютивного роду дії» (О. В. Бондарко, М. О. Шелякін [7]), «дієслова еволютивного аспекту дії» (А. П. Загнітко [14]) тощо. У цей аспектуальний клас об'єднано дієслова зі значенням

«динамічний неподієспрямований процес». Активітиви, як і термінативи, мають здатність виконувати як прогресивну, так і дуративну функції, пор.: *Здалеку легенький вітерець доносив відгуки співу. То гуляли в корчмі вояки-наймити...* (Н. Королева); *Уся сотня гуляла три дні і три ночі; самих порохів дві мірки вистреляли* (П. Куліш). Але, на відміну від термінативів, онтологічна опозиція «процес – подія» може бути реалізована лише за умови їхньої значенневої модифікації за акціональним класом.

Акціональні значення як один із аспектуальних феноменів уперше засвідчив шведський мовознавець З. Агрелль [15]. Учення про роди, або способи дії (у нашій терміносистемі – акціональні підкласи), набуло розвитку в працях Е. Кошмідера [16]. Термін походить від німецького Aktionsart: порівняймо тезу А. Мазона: «Одне з дискусійних раніше питань уже розв'язане: вид не повинен більше ототожнюватися з різновидами дієслівної дії (Aktionsarten)» [17, с. 33]. У процесі розвитку аспектологічних уявлень сформовано два підходи до виокремлення родів, або способів дієслівної дії: 1) інтегративний, який охоплює родами дії всю дієслівну лексику, попри її характеризованість чи нехарактеризованість (морфемну вираженість або невираженість, експліцитність чи імпліцитність акціональної ознаки); 2) диференційний, що визначає неодмінною умовою виокремлення родів дії їхню морфемну характеризованість. У лінгвоукраїністиці представлено обидва підходи. Прихильниками диференційного підходу, представленого в нашій статті, є, зокрема, К. Г. Городенська [18, с. 235–242], А. П. Грищенко [19, с. 413–415], В. М. Русанівський [20, с. 517] та ін.

Акціональний підклас, або рід дієслівної дії (В. М. Русанівський [20]), «Actionsart» (З. Агрелль [15]), «аспектуальний розряд» (М. О. Шелякін [21], С. О. Соколова [22]), «спосіб (дієслівної) дії» (Ю. С. Маслов [6], О. В. Бондарко [7]), «совершаемость» (О. В. Ісаченко [3]), «аспектуальний підклас» (Ю. С. Маслов [23]), «різновид дії» (М. В. Леонова [24]), «аспект дії» (А. П. Загнітко [14]) інтерпретуємо як морфемно характеризоване угруповання дієслів, об'єднаних спільністю акціонеми – семантичної ознаки, утвореної внаслідок взаємодії лексичного значення дієслівних основ того чи того аспектуального класу й словотвірного значення акціональних формантів, напр.: *гуляти* «ходити не поспішаючи, для відпочинку, задоволення тощо» vs *погуляти* «походити, не поспішаючи, для відпочинку, задоволення тощо»: *Усе-таки можна було погуляти коло хатки – і вони всі гуляли по черзі...* (Марко Вовчок).

Виклад основного матеріалу. Акціональні підкласи передовсім зазнають поділу на два основні типи: акціонально-опозиційні та акціонально-неопозиційні. Формальним підґрунтям першого типу є протиставлення дієслів доконаного та недоконаного виду, напр.: *плакати* vs *розплакатися*: *Так їй соромно стало і такий жаль охопив її за серце, що впала на своє ліжко і розплакалася. Плакала довго, поки їй не сказали, що вже ангелик був і деревце приніс* (Б. Лепкий). Другий тип ґрунтується на мотиваційній пов'язаності двох дієслів недоконаного виду, одне з яких збагачене ітеративним словотвірним значенням у цілій низці його різновидів, напр.: *дзвонити* vs *видзвонювати*: *... я добре задихався, поки підіймався крутими залізними сходами, що видзвонювали під моїми черевиками... Художник... однак, не чув, як дзвонили й гуділи залізні сходи, зрештою, він зовсім не звернув уваги, коли я рипнув привідчиненими дверима, переступив високий поріг...* (Р. Федорів).

Позбавлені можливості мати видових партнерів, активітиви компенсують цю недостатність широким спектром акціонального партнерства, що й вирізняє їх на тлі морфолого-синтаксичної обмеженості чи неспроможності інших аспектуальних класів. Домінантним тут є акціонально-опозиційне партнерство як тип аспектуальної кореляції, що виникає на ґрунті протиставлення семантики мотиватора та мотиванта, утвореного за допомогою форманта з акціональною словотвірною семантикою. Отже, це кореляція між імперфективом, що належить до одного з аспектуальних класів, та утвореним від нього перфективом, що представляє один з акціональних класів: делімітативний (обмежувальний), дистрибутивний (розподільний), інхоативний (загинальний) тощо,

кожен з яких є словотвірно-морфологічним виявом онтологічної категорії подійності. Таке партнерство найбільш характерне саме для дієслів, що належать до аспектуального класу активітивів, хоч, зокрема, дистрибутиви мають здатність утворюватися на ґрунті мотиваторів різних класів, крім релятивів.

У межах аспектуального класу активітивів акціональне партнерство має такі різновиди:

1) активітивно-атенуативне: «динамічний процес» vs «наслідок неповного, ослабленого, недостатнього, пом'якшеного його вияву», напр.: *бігти vs підбігти*: *Я що, за вами пішки буду бігти по цій дорозі, як той менший брат?* (Л. Костенко) vs *Михась, що підбіжить кусень дороги, все оглядається, чи не здоганяє його батько кіньми* (О. Маковей);

2) активітивно-аугментативне: «динамічний процес» vs «момент досягнення крайньої межі розвитку його інтенсивності», напр.: *гудіти vs розгудітися*: *У полі тихому гуде десь молотарка одинока* (О. Гончар) vs *Розгулись заводи, розшумілись води, в'яне моє серце, в'яне з насолоди од твоїх очей* (В. Сосюра);

3) активітивно-аугментативне (з відтінком інхоативності): «динамічний процес» vs «момент його інтенсивного початку», напр.: *сміятися vs розсміятися*: – *О, пардон, Мосіє Войнаровскі, – сказав і розсміявся своїм голосним хохотом. Що лиш тоді всі стали голосно сміятися, аж зал гуготів* (Б. Лепкий);

4) активітивно-делімітативне: «динамічний процес» vs «наслідок, пов'язаний з його обмеженням порівняно нетривалим і невизначеним або ж актуалізаційно визначеним відрізком часу», напр.: *кричати vs покричати*: *Отже, Валентин радить взяти на ключа Нелічку й Мурзика і таким чином припинити дискусію. Хай кричать: покричать, покричать і замовкнуть* (М. Хвильовий);

5) активітивно-дефінітивне: «динамічний процес» vs «негативний наслідок його тривалого вияву, пов'язаного з неоднократним контактом із певним об'єктом», напр.: *язозити vs заязозити*: – *Тобі не обридло сто разів на одному місці пузом по скелі язозити* (В. Собко) vs *До того ще й столи чисті в хазяйок, що як пишеш, то по самі лікті так заязозили [сюртук], наче ковбаси продавав* (А. Свидницький);

6) активітивно-дистрибутивне: «динамічний процес» vs «наслідок почергового охоплення ним усіх суб'єктів чи об'єктів із множини, означеної суб'єктом чи об'єктом», напр.: *думати vs передумати*: *Я думаю, все думаю про вас, але про це не треба говорити* (Л. Костенко) vs *А війна змусила самого про все подумати й передумати* (С. Журахович);

7) активітивно-ексцесивне: «динамічний процес» vs «наслідок перевищення певної міри його тривалості, що здебільшого відбувається незалежно від волі суб'єкта, через його надмірне захоплення, і може призвести до негативного наслідку», напр.: *гуляти vs загулятися*: *Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці* (І. Нечуй-Левицький) vs – *Прости мені, серце Ганнусю! А я загулялась та й забула, що завтра неділя* (І. Нечуй-Левицький);

8) активітивно-інгресивне: «динамічний процес односпрямованого руху» vs «момент його початку», напр.: *бігти vs побігти*: *Може побіжить? Може, шукатиме? Може згадає? Внизу зупиняюся на кілька хвилин. Ніхто не біжить, ніхто не наздоганяє* (О. Деркачова);

9) активітивно-інхоативне: «динамічний процес» vs «момент його початку», напр.: *стогнати vs застогнати*: *Отут, у тюремній баїті, він помре. Адже він нічого не говорить, тільки стогне, а лікар не приходить, і товариші самі невміло зробили перев'язку. Якось уночі Антось заворушився, застогнав і раптом затих* (О. Іваненко);

10) активітивно-комплетивне (з відтінком фінітивності): «динамічний процес» vs «наслідок здійснення його завершального етапу», напр.: *танцювати vs дотанцювати*: *Як почали братчики танцювати під бандуру, він і собі пішов навприсядки* (П. Куліш) vs *Так і дотанцювала [Надія] до кінця, не зводячи з нього погляду* (М. Чабанівський);

11) активітивно-кумулятивне: «динамічний процес» vs «підсумок його багаторазового здійснення», напр.: *літати vs налітати*: *Марченко був відомим пілотом-випробувачем. Він вже давно працював в інституті стратосфери і літав на шести*

літаках Юрія Крайнева (В. Собко) vs *Капітан **налітав** сотні годин у складних метеорологічних умовах* (З газети);

12) активітивно-майоративне: «процес односпрямованого руху» vs «наслідок досягнення в процесі руху такої самої інтенсивності, як і хтось інший, чи більшої», напр.: *бігти vs збігти: Орел летить, а хлопець за ним **біжить**. Біг-Біг, притомився. Бачить – не **збігти** йому за орлом, – сів спочити* (С. Васильченко);

13) активітивно-пейоративне: «динамічний процес» vs «момент досягнення негативного результату внаслідок його надмірного вияву», напр.: *їздити vs доїздитися: – **Доїздяться** й вони. Не одні вже тут **їздили** – і німці, і гайдамаки. Та рачки потім назад полізли* (А. Головка);

14) активітивно-пердуративне: «динамічний процес» vs «наслідок, пов'язаний з обмеженням його порівняно тривалим і більш чи менш чітко визначеним у процесі актуалізації відтинком часу», напр.: *шарпатися vs прошарпатися: В усі боки **шарпався** чоловік, щоб роздобути копійку, ходив на заробітки і в Таврію, і в Крим, і в Одесу, і в Молдову* (М. Стельмах) vs *Ото, їй-богу, сміх і гріх: Весь вік **прошарпались**, як віжки, – А час, диви, пристав до тих, Хто сам собою дибав пішки...* (О. Забужко);

15) активітивно-пердуративне (з відтинком інтенсивності): «динамічний процес» vs «наслідок його інтенсивного вияву, пов'язаного з досягненням межі тривалого й більш чи менш чітко визначеного часового періоду», напр.: *бігати vs **вїбігати**: А то зовсім од рук відбилися. Мишко **бігає** цілими днями, а Леся всім без розбору захоплюється* (М. Олійник) vs *Тепер вони цілий день **вїбігають** та вигуляють по улицах...* (Панас Мирний);

16) активітивно-редуплікативне: «динамічний процес» vs «підсумок тривало-інтенсивного, неоднократного його здійснення», напр.: *блукати vs пооблукати: ... На край світів **блукати** за тобою Пиду у жовтій куряві зірок* (В. Симоненко) vs ***Пооблукав** Мамай і по околицях – за дівчатами міської сторожі* (О. Ільченко);

17) активітивно-сатуративне: «динамічний процес» vs «наслідок його інтенсивного, кількісно-вичерпного за тривалістю (з погляду активності суб'єкта) здійснення, що призвело до повного насичення (а почасти – і перенасичення)», напр.: *бігати vs **набігатися**: – Молодчина. А **бігати** не будемо, годі, вже й так **набігались**... Ви краще пройдіть до порога і назад* (Є. Долман);

18) активітивно-семельфактивне: «багатократний (мультиплікативний) процес» vs «наслідок його однократно-миттєвого вияву», напр.: *моргати vs моргнути: Тепер сиди, очицями **моргай*** (Л. Глібов) vs *Взяла соломинку та й полоскотала його по щоці, а він хоч би тобі вусом **моргнув**, – хроне...* (М. Кропивницький);

19) активітивно-семельфактивне (з відтинком атенуативності): «динамічний тривалий процес» vs «наслідок його акордно-послабленого здійснення», напр.: *віяти vs **війнути**: Уже третій тиждень **віяв** суховій* (П. Панч) vs *Ранок такий-то тихий та ясний **придався**: ні вітерець не **війне**, ні хмарка не **збіжиться*** (Марко Вовчок);

20) активітивно-семельфактивне (з відтинком дуративності): «динамічний процес звуковияву» vs «наслідок його короткочасно-одноразового здійснення», напр.: *гарчати vs **прогарчати**: По дорозі **невпинно рипіли** вози, **скреготіли** танки, **гарчали** грузовики* (І. Кочерга) vs *Мимо воріт **несподівано прогарчав** ворожий танк* (О. Гончар);

21) активітивно-фінітивне: «динамічний процес» vs «кінцевий момент здійснення процесу, після якого він уже не може бути продовжений», напр.: *парубочити vs **відпарубочити**: – Ей, сину, час ще **парубочити**...* (М. Ірчан) vs *Стала біля нього **Смерть**: – **Добрый день, дідуго! Вже своє ти відробив І від парубочив*** (Д. Павличко).

Характерною рисою активітивів є їхня відкритість і для акціонально-неопозиційного партнерства – аспектуальних відношень між непротиставними за видом акціональними партнерами – мотиваційно пов'язаними між собою імперфективами (активітивом та ітеративом), до основних різновидів якого зараховуємо:

1) активітивно-ітеративне з відтинком атенуативної кратності: «динамічний процес» – «його нерегулярно-кратне, переривчасте, ослаблене здійснення», напр.:

крутити – покручувати: Іван витріщав на Соломію очі і **крутив** цапиною борідкою (М. Коцюбинський); Цвірчить і стриба горобець перед котом, що вловив гороб'я і, міцно здавивши зубами, **покручує** довгим хвостом та висвічує хижо очима (Панас Мирний);

2) активітивно-ітеративне з відтінком атенуативної процесності: «динамічний процес» – «його невиразно-ритмічне, ослаблене здійснення», напр.: **свистіти** – **насвистувати**: Вперше спокійним було таврійське небо, яке ще кілька днів тому **свистіло** снарядами, кулями та шрапнеллю (О. Гончар); **Поїхали**. А візок наш скрипить і **деренчить**... І хлюпає, і **насвистує**. Ніби не візок, а фісгармонія (О. Ковінька);

3) активітивно-ітеративне з відтінком комітативності: «динамічний процес» – «його переривчасте здійснення, що супроводжує інший процес, виявляючись не на повну силу», напр.: **співати** – **підспівувати**: Вечорами дівчата **співають** веснянок, сівши черенем чи лавою, а хлопці не сміють **підспівувати**, бо це дівоче діло – весну славити... (Ю. Яновський);

4) активітивно-ітеративне з відтінком взаємності: «динамічний процес» – «його повторюване здійснення почергово між двома чи кількома суб'єктами», напр.: **шептати** – **перешіптуватися**: Пішов шелест по діброві; **Шепчуть** густі лози... (Т. Шевченко); **Туман на озері білими хвилями прибиває до чорних хащів; очерет перешіптується з осокою, сховавшись у млі** (Леся Українка);

5) активітивно-ітеративне з відтінком інтенсивності: «динамічний процес» – «його повторюване, ускладнено-інтенсивне здійснення», напр.: **стрибати** – **вистрибувати**: Сарни й газелі не **стрибають** так гарно, як вона в танці (Б. Лепкий); **Зараз і почали танцювать**... Не вдержався і старий, ну й собі по-запорізьки: ... **вистрибує**, ноги вище голови **задира** (О. Стороженко).

Деякі з тематичних класів відкриті для перекатегоризації в інші аспектуальні класи. Так, дієслова звуку за певних, чітко окреслених умов актуалізації (агентивному наповненні суб'єкта та наявності прямої мови як об'єктного еквівалента чи об'єкта-результатива: «щось», «якісь слова», «якусь фразу» тощо), зазнають перекатегоризації в термінативи, напр.: **Шепче** осика незмінно, Місяць мовчить в вишині... (М. Рильський) // **Хтось мені шепче** слова: „Віра жива!“ (М. Вороний) vs – **Ах, перша година, а я такий змучений, ледве живий!** – **прошептав** він (І. Франко). У цьому разі перфективні партнери відкриті для аспектуально-акціональної полікатегорійності в її термінативно-пердуративному різновиді, пор.: **прогудіти** vs **гудіти** (термінативне суто видове партнерство): – **Давиде, чуєш, Давиде, вставай! Уже ранок!** – **гуде** її глибоке контральто (М. Стельмах) vs – **Отуди к бісу!** – **прогудів** у тиші густий бас (А. Головка) // **прогудіти** vs **гудіти** (акціональне активітивно-пердуративне партнерство): **Коди проїздиш біля такого стовпа, він гуде, ніби на тих дротах виграють** (У. Самчук) vs **Все потомилося, все спочиває, Ця ж прогуде** вже цілісіньку ніч, **Я ж тебе, любя ялинонько, знаю. Знаю твою сумовитую річ** (Дніпрова Чайка).

Висновки. Отже, об'єктивістський підхід до дослідження проблем виду, головною тезою якого є розмежування його граматичної (власне категорії виду) та лексичної (аспектуальні класи) сутностей неодмінно диктує й потребу диференційного підходу до виокремлення акціональних підкласів, що передбачає обов'язкову імпліцитність, морфемну характеризованість акціональної ознаки. Перспектива подальших аспектологічних досліджень у царині акціональної семантики пов'язана, на наш погляд, з потребою удокладнення морфолого-словотвірного потенціалу кожного аспектуального класу та виявлення найтонших нюансів видової поведінки дієслів кожного акціонального підкласу, що дасть змогу увиразнити механізм взаємозв'язку різнорівневих компонентів категорії аспектуальності.

Список використаної літератури

1. Ответы на анкету аспектологического семинара филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова / [Черткова М. Ю., Плуныян В. А., Рябчиков А. А., Кузнецов Д. О.] // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 125–136.

2. Vendler Z. Verbs and times / Z. Vendler // *Linguistics in philosophy*. – Ithaca, Cornell University Press, 1967. – P. 97–121.
3. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким : морфология II / А. В. Исаченко. – Братислава : Изд-во Словацкой АН, 1960. – 579 с.
4. Горбова Е. В. Опыт разработки универсальной классификации характеров глагольного действия / Е. В. Горбова // *Материалы XXVIII Международной научно-методической конференции преподавателей и аспирантов (Санкт-Петербург, 15–22 марта 1999 г.)*. – СПб : Изд-во СПбГУ, 1999. – Вып. 16 : Секция общего языкознания. – Ч. I. – С. 7–13.
5. Lehmann V. Der russische Aspekt und die lexikalische Bedeutung des Verbes / V. Lehmann // *Zeitschrift für slawische Philologie*. – Heidelberg, 1988. – Bd. XL VIII, Helt 1. – S. 270–281.
6. Маслов Ю. С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии / Ю. С. Маслов // *Вопросы общего языкознания*. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – С. 53–80.
7. Теория функциональной грамматики : Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – [3-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 352 с.
8. Калько М. І. Аспектуальність : категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2013. – 384 с.
9. Тимченко Є. Українська граматики / Є. Тимченко. – К. : Друк. Т-ва Н. А. Гирич, 1907. – Ч. 1. – 179 с.
10. Breu W. Interaction between lexical, temporal and aspectual meanings / W. Breu // *Studies in Language*. – 1994. – В. 18 (1). – P. 23–44.
11. Comrie B. Aspect : An introduction to the study of verbal aspect and related problems / B. Comrie. – Cambridge : University Press, 1976. – 142 p.
12. Падучева Е. В. Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива / Е. В. Падучева. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 463 с.
13. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н. С. Авилова. – М. : Наука, 1976. – 328 с.
14. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
15. Агрелль С. [О способах действия польского глагола] / С. Агрелль // *Вопросы глагольного вида : сборник / [сост. сб., редакция, вст. статья и прим. проф. Ю. С. Маслова]*. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1962. – С. 35–38.
16. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза / Э. Кошмидер // *Вопросы глагольного вида : сборник / [сост. сб., редакция, вст. статья и прим. проф. Ю. С. Маслова]*. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1962. – С. 105–168.
17. Мазон А. Вид в славянских языках : Принципы и проблемы / А. Мазон. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 63 с.
18. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пультари», 2004. – 400 с.
19. Грищенко А. П. Дієслово / А. П. Грищенко // *Сучасна українська літературна мова / [за заг. ред. А. П. Грищенка]*. – К. : Вища школа, 1997. – С. 403–446.
20. Русанівський В. М. Роди дії / В. М. Русанівський // *Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]*. – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 517.
21. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола : (Теоретические основы) / М. А. Шелякин. – Таллинн : Валгус, 1983. – 216 с.
22. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 284 с.
23. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии / Ю. С. Маслов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 264 с.
24. Леонова М. В. Сучасна українська мова : морфологія / М. В. Леонова. – К. : Вища школа, 1983. – 264 с.

References

1. Chertkova, M. Yu, Plungian, V. A., Ryabchikov, A. A., Kuznetsov, D. A. (1997). The answers to the questionnaire aspectology seminar of philological faculty of Moscow State University named after M. V. Lomonosov. *Voprosy yazykoznaniiya. (Questions of linguistics)*. 3, 125–136 (in Russ.)
2. Vendler, Z. (1967). *Verbs and times*. In *Linguistics in philosophy*. Ithaca: Cornell University Press. 97–121.
3. Isachenko, A. V. (1960). *Grammar of the Russian language in comparison with Slovak: Morphology II*. Bratislava: Publishing House of the Slovak Academy of Sciences (in Russ.)
4. Gorbova, E. V. (1999). *The experience of developing a universal classification of the characters of the verbal action*. In *Materials of the XXVIII International Scientific Conference lecturers and PhD students*. St. Petersburg: Publishing House of the St. Petersburg State University. 16. I, 7–13 (in Russ.)
5. Lehmann, V. (1988). Der russische Aspekt und die lexikalische Bedeutung des Verbes. *Zeitschrift für slawische Philologie*. Heidelberg. XL VIII, 1, 270–281.
6. Maslov, Yu. S. (1965). *The system of basic concepts and terms of Slavic aspectology*. In *Questions of general linguistics*. Leningrad: Izd. University Press. 53–80 (in Russ.)
7. *The theory of Functional Grammar: An Introduction. Aspectuality. Localization of Time. Taxis* (2003). Ed. A. V. Bondarko. Moscow: Editorial URSS (in Russ.)

8. Kalko, M. I. (2013). *Aspektuality: categorization, classification and representation in modern Ukrainian literary language*. Cherkasy: Publisher Chabanenko A. (in Ukr.)
9. Timchenko, E. (1907). *Ukrainian grammar*. Kyiv: Print. N. A. Gyrych. Part 1. (in Ukr.)
10. Breu, W. (1994). Interaction between lexical, temporal and aspectual meanings. *Studies in Language*. 18 (1), 23–44.
11. Comrie, B. (1976). *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge: University Press
12. Paducheva, E. V. (1996). *Semantic study. The semantics of the time and type in the Russian language. The semantics of the narrative*. Moscow: The school «Russian Culture Languages» (in Russ.)
13. Avilova, N. S. (1976). *The aspect of the verb and semantics verbal expression*. Moscow: Science (in Russ.)
14. Zahnitko, A. P. (1996). *Theoretical Ukrainian grammar. Morphology*. Donetsk: DonDU (in Ukr.)
15. Agrell, S. (1962). [On the methods of action of Polish verb] In Questions verbal aspect. Moscow: Publishing House of Foreign. l-ry. 35–38. (in Russ.)
16. Koschmieder, E. (1962). *Science Essay on the Polish verb aspect. Experience synthesis*. In Questions verbal aspect. Moscow: Publishing House of Foreign. l-ry. 105–168 (in Russ.)
17. Mazon, A. (1958). *Aspect in Slavic languages: Principles and Problems*. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences (in Russ.)
18. Vihovanets, I. R. & Horodenska, K. G. (2004). *Theoretical morphology Ukrainian. Academic Ukrainian grammar*. Kyiv: Pulsars (in Ukr.)
19. Grishchenko, A. P. (1997). *Verb*. In The modern Ukrainian literary language. Kyiv: High School. 403–446 (in Ukr.)
20. Rusanivskiy, V. M. (2000). *Modes of action*. In Ukrainian language. Encyclopedia. Ed. V. M. Rusanivskiy, O. O. Taranenko et al. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia (in Ukr.)
21. Shelyakin, M. A. (1983). *Category aspects and modes of action of the Russian verb: (Theoretical foundations)*. Tallinn: Valgus (in Russ.)
22. Sokolova, S. O. (2003). *Prefixal word formation of verbs in modern Ukrainian language*. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
23. Maslov, Yu. S. (1984). *Essays on the aspectology*. Leningrad: Izd. University Press (in Russ.)
24. Leonova, M. V. (1983). *Modern Ukrainian language: morphology*. Kyiv: High School (in Ukr.)

KALKO Mykola Ivanovych,

Doctor of Philological Sciences, Professor at the Department of Ukrainian linguistics and applied linguistics Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University
e-mail: mkalko@ukr.net

VERBS-AKTYVITYVVS IN ASPECT ASPECTUAL PARTNERSHIP

Abstract. Introduction. *Analysis of the achievements in the sphere of Ukrainian aspectology demonstrates the presence of a spectrum of research perspectives. Analyzing the progress in the Ukrainian linguistics concerning aspectual studies reveals a number of investigation perspectives, admitting the prior one, a most detailed scholar regard for coordinating the mutual effect of both grammar and vocabulary in the sphere of aspectuality, as well as connection of the aspectual verbs proficiency to their lexical meanings, and, allegedly, the obvious peculiarities of the extra lingual situations reflected in it.*

Purpose. *The purpose of the paper is to prove the necessity of regarding the aspectuality and the category of verb aspect separately, never in the terms of a “binary” system, not to simplify the content of the problem, neither to distract in the verb aspectual analysis from heterogenic, in the terms of aspectual specification, semantic spectrum of the verb lexeme; singling out and specifying the main types of the correlative asymmetry in the polysemic structures of the aspectual partners as joining, in a verb lexeme, the meanings, in the aspectual sense, belonging to quite different categories, some of them enabling the aspectual coordination, while others proclaiming semantic taboos.*

Methods. *Complex aspectual diagnosing as an integration method, predicting coordinated application of logical, component, word building, opposition and distribution analysis, selection of native correlative discourse fragments, experimental methods involved, especially for transposition, transformation, installation, as well as modeling of the inner tense structure for situations through test dialogues and the like.*

Results. *Unlike the terminative which is inherent in a purely partnership species in activitive ontological opposition «process – event» can be realized only if their semantic modification by aspectuality subclass. Most important, in terms of aspect behavior, types of the aspectual multi category structure that as well determine correlative asymmetry in the polysemic constructions of the aspect partners.*

Originality. *The central problem is the article issue of behavior verbs depending on the species and*

the ability to aktionalty partnership on the specifics of their lexical semantics and therefore reflected in the objective it features extra-linguistic situations.

Conclusion. Objectivist approach to the research of problems aspect dictates the need differentiated approach to the definition aspectuality subclasses providing for mandatory implicit, morphemic characteristic aspectuality features. Complex investigation for classifying the aspectual semantics in terms of objectivist approach reveals perspectives for analyzing both aspectuality and aspect, enables to single out aspectual characteristics for the verb lexeme and the subtlest shades in its aspectual behavior.

Key words: verb; aspect; aspectuality; aspectology; aspectual class; perfective; imperfective; activitive; terminative.

Надійшла до редакції 1.09.16

Прийнято до друку 12.10.16

УДК 811.161.2'367

ШИТИК Людмила Володимирівна, доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
e-mail: l_shytyk@ukr.net

СИНКРЕТИЗМ СПОСОБІВ ПЕРЕДАВАННЯ ЧУЖОЇ МОВИ В ІДЮСТИЛІ СТЕПАНА ПРОЦЮКА

Статтю присвячено дослідженню синкретичних способів передавання чужої мови в психобіографічних романах Степана Процюка про українських письменників – Василя Стефаника («Троянда ритуального болю»), Архипа Тесленка («Чорне яблуко») та Володимира Винниченка («Маски опадають повільно»). Репрезентовано широке розуміння терміна «чужа мова» не тільки як чужого висловлення або його частини, оформленої залученою в авторський контекст синтаксичною конструкцією, але і як наведених у тематичному плані «чужих» думок. Умотивовано розрізнення трьох способів передавання «чужої мови»: дослівне (пряме) відтворення чужої мови, недослівне (непряме) та синкретичне передавання чужої мови, що постає внаслідок взаємозв'язку та взаємопереходів між її різновидами. Констатовано, що нетипові способи відтворення чужої мови марковані синкретизмом, оскільки вони репрезентують інформацію у двох площинах – із позиції автора і мовця, причому часто ці позиції взаємодіють. Обґрунтовано доцільність виокремлення в межах конструкцій із чужою мовою двох видів протиставлень: «пряма мова // непряма мова» та «чужа мова // авторська мова». Окреслено кваліфікаційні характеристики синкретичних способів передавання чужої мови – репрезентантів опозиції «пряма мова // непряма мова»; виокремлено периферію прямої мови (вільна пряма мова, внутрішня пряма мова), непрямої мови (вільна непряма мова) та проміжну ланку (невласне-пряма мова); описано їхні структурно-семантичні різновиди; з'ясовано функційно-стилістичний потенціал синкретичних способів відтворення чужої мови в ідіостилі Степана Процюка.

Ключові слова: синкретизм, синкретичні способи передавання чужої мови, пряма мова, непряма мова, вільна пряма мова, внутрішня пряма мова, невласне-пряма мова, вільна непряма мова.

Постановка проблеми. Модерністський принцип звернення до психіки героїв літературних творів, зближення автора зі своїм персонажем набули нині особливої актуальності. Для кращого розкриття психології людини, її переживань письменники нерідко вдаються до прийому зображення «очима героя», що допомагає зблизити авторський описовий виклад із мовою персонажів. Ще І. Я. Франко зазначав, що треба малювати людину «і в її суспільних зв'язках, і в тайниках її душі» [1, с. 99].

Яскравим прикладом реалізації такої манери письма слугують психобіографічні романи Степана Процюка про українських письменників – Василя Стефаника («Троянда ритуального

болю»), Архипа Тесленка («Чорне яблуко») та Володимира Винниченка («Маски опадають повільно»), де особливою специфікою позначені способи використання чужої мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно в лінгвістиці поняття чужої мови охоплює різноманітні синтаксичні конструкції, здатні найефективніше відтворити мовлення чи думки конкретної особи в авторському тексті. Широке розуміння терміна «чужа мова» не тільки як чужого висловлення або його частини, оформленої окремою синтаксичною конструкцією, що залучена в авторський контекст, але і як наведених у тематичному плані «чужих» думок (т. зв. «внутрішньої мови»), прогнозує різноманітні способи вираження «чужої мови»: дослівне відтворення, переказ, перероблення «чужих» тем, алюзії, ремінісценції, прецедентний текст, запозичення, наслідування, стилізація тощо [2, с. 5].

У мовознавчих студіях конструкції з чужою мовою вивчали залежно від розуміння сутності цього феномену. У другій половині минулого сторіччя обґрунтовано власне-граматичний підхід до вивчення чужої мови, згідно з яким її досліджували як структурний елемент тексту або окремого висловлення [3; 4], звертали увагу на прагматичні характеристики, способи та засоби вираження [5, с. 52–79]. Тенденція до переходу в комунікативну парадигму, що характеризує сучасний етап дослідження чужої мови, посилила увагу до комунікативної ситуації, теорії мовленнєвих актів [6; 7], обґрунтування принципів аналізу чужої мови в контексті спілкування [8, с. 250–296] тощо.

Мета статті полягає в комплексному аналізі синкретичних способів передавання чужої мови в ідіостилі Степана Процюка. Досягненню задекларованої мети сприятиме реалізація таких завдань: обґрунтувати широке розуміння терміна «чужа мова»; умотивувати розрізнення трьох способів передавання «чужої мови»: дослівного, недослівного та синкретичного; окреслити кваліфікаційні характеристики синкретичних способів передавання чужої мови – репрезентантів опозиції «пряма мова // непряма мова», описати їхні структурно-семантичні різновиди; з'ясувати функційно-стилістичний потенціал синкретичних способів відтворення чужої мови в ідіостилі Степана Процюка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слушно виокремлювати дослівне (пряме) відтворення чужої мови, недослівне (приблизне, непряме) та синкретичне передавання чужої мови, що постає внаслідок взаємозв'язку та взаємопереходів між її різновидами. На наше переконання, нетипові способи відтворення чужої мови марковані синкретизмом, адже вони відтворюють інформацію у двох площинах – із позицій автора і мовця, які часто взаємодіють. У художній літературі через тенденцію до драматизації розповіді авторська мова потрапляє під вплив живої розмовної стихії. Відбувається зворотний процес: авторська мова не підпорядковує собі прямої мови героїв, а вбирає основні особливості її експресивно-синтаксичного ладу. Зближення авторської і прямої мови зумовлене також появою персоналізованих типів оповідача, розвитком розповідної перспективи, за якої роль оповідача бере на себе одна з дійових осіб [9, с. 14].

Опозицію «речення // текст» репрезентують конструкції з чужою мовою, у яких синтезовано диференційні ознаки різних способів передавання чужої мови та способів її викладу. Залежно від цього реалізовано два види протиставлень: «пряма мова // непряма мова» і «чужа мова // авторська мова». Опозицію «пряма мова // непряма мова» представляють такі синкретичні способи відтворення чужої мови: вільна пряма мова, внутрішня пряма мова (периферія прямої мови); невласне-пряма мова (проміжна ланка); вільна непряма мова (периферія непрямої мови). Два основні способи викладу – «мова героя» та «авторська мова» – формують систему опозиції «мова персонажів // мова автора», де об'єднано внутрішню пряму мову, вільну пряму мову, уведену пряму мову (периферія мови героя); невласне-пряму мову (проміжна ланка); вільну непряму мову, тематичну мову, непряму мову (периферія мови автора).

Конструкції з чужою мовою, що перебувають у силовому полі взаємодії прямої і непрямої мови, різнопланово ілюструють вияви змістового, формального та реченнево-текстового синкретизму. Частина з них, зокрема ті, що розташовані на периферії прямої

мови та в проміжній ланці, як і конструкції з власне-прямою мовою, демонструють передусім різноранговий синкретизм, зумовлений системною взаємодією одиниць різних мовних рангів – речення й тексту. Синкретизм змісту і форми або лише змісту характерний для конструкцій із непрямою мовою та периферійними до неї різновидами вільної непрямої мови, оскільки вони репрезентують в авторській інтерпретації чужу мову, тобто авторський виклад думок персонажів, що формально наближений до прямої мови.

У творах Степана Процюка потужно представлені синкретичні способи передавання чужої мови. Вільна пряма мова як периферія прямої мови являє собою адаптований виклад, а не буквальне відтворення чужої мови. Її основною розрізнявальною ознакою слугує пунктуаційне оформлення (відсутність лапок) та абсолютно повна морфологічна співвідносність лексичного матеріалу з формами прямої мови, а змістове наповнення збігається повністю або частково, оскільки можуть бути скорочені деякі фрагменти, спрощені формулювання.

Зафіксовано специфічні різновиди вільної прямої мови: т. зв. непозначена пряма мова, т. зв. цитатні вкраплення, конструкції зі вставними одиницями, непряме цитування, крилаті вислови, прислів'я, приказки, не оформлені як пряма мова. Своєрідний спосіб оформлення чужої мови, т. зв. непозначена пряма мова, що охоплює три структурні типи відповідно до графічного оформлення авторських уведень (препозитивне, інтерпозитивне, постпозитивне) на зразок *повідомив* (хтось, щось), *пише*, *заявив*, *констатує*, *зазначив*, *розповідає* та ін., фіксує потік свідомості героя, маркований графічними засобами: відсутністю великої літери на початку репліки, специфічним пунктуаційним оформленням тощо. Способи оформлення непозначеної прямої мови з авторськими уведеннями, що мають різний пунктуаційний малюнок, проілюстровано такими фрагментами, напр.:

Все життя Стефаника пройде під магічним знаком Матері. У листі до Морачевського він пише:

Моя мати була і є дуже хвора. Тато робить мені гіркі докори... Розуміється, тут виходить на світ і злоба батькова на мене за то, що я ходив слідами коханої матінки. Вона не може говорити, але зором ласкавим заперечує слова тата. Донині у мене іншої любові нема, як до матері... Не раз, а сто разів на день я боюся своїх дверей, аби не розтворилися та аби мені не подано телеграми. Я такий нещасливий! («Троянда ритуального болю»).

...вони такі привітні: пане Стефанику, не покидайте, пишіть, пане Стефанику, ми потребуємо вашого слова...

...а звідки мені взяти те слово, мої дорогі, коли всередині все спалено?..

...а вони своїє: так, як ви, пане Василю, ніхто не скаже, ви, пане Василю, великий артист пера...

[...] ...хотілося щось написати, але... тьохнуло і обірвалося...

...пишіть, пане Стефанику, пане Василю, пане Семеновичу!..

...пустка і жаль, що вони так вірять у мої писання...

...ви ще подаруєте нашій літературі справжні діаманти, – оптимістично каже Коцюбинський, обіймаючи його за плечі;

тільки не лінуйтеся, як я, – додає (жартома чи всерйоз?) вусатий Самійленко;

і не ставайте модним, бо мода для письменника – це зашморг, – тихо додає пані Лариса Косач...

...про що ви говорите, мої дорогі вусаті чоловіки і жінки з гортанними голосами, я смертельно перевтомився... («Троянда ритуального болю»).

Пізніше поет-стоїк писатиме, *державна не твориться в будучині, держава будується нині*, так було і вчора, і сьогодні, так буде завтра («Маски опадають повільно»).

Своєрідною візитівкою роману «Троянда ритуального болю» є т. зв. цитатні вкраплення – уведені рядки пісень, графічно марковані курсивом, що посилюють драматизм внутрішніх переживань героя, увиразнюють трагізм ситуації, напр.: ...йому подобалися такі ж жінки – безквітчасті, меланхолійно-готичні, в чорну днину мене мати

на світ привела... напевне, ці жінки мусили мати здатність до жертвності, щоб співати колір чорний, взяла б голос твої, і навіть до самозречення, одному тобі покорна, я співаю колір чорний, вони повинні бути не ексцентричними акторками, а хранительками, бо то колір мій... («Троянда ритуального болю»).

Потім затягнули «Ой радується, земле». Чоловічі і жіночі голоси творили у його привітній хаті диво. Коло них був Спаситель, що вберігав і його гостей, і родину, і господаря від зла. Здавалося, що навколо все було білим, мов його перша дитяча віра. *Радується, ой радується, земле!..* Урочистий настроїв ріс до небес. Цілував свого родича, сивого Проскурняка в голову. Два плакали. *Застеляйте столи, та все килимами*, суворі газди і говірки газдині росли серцями – і він ріс біля них, тих покручених долею нехитрих сердець, які все життя вміли любити і вірити, *Син Божий народився!* – Славимо його! («Троянда ритуального болю»).

Зафіксовано вільну пряму мову, реалізовану:

– конструкціями зі вставними одиницями, напр.: *У найсміливіших визрів задум – зірвати квітку папороті. За повір'ями, що сотні літ передавалися з уст в уста, опівночі, коли наступає Купала, розквітає прекрасне зілля. Хто його зірве, стане всемогутнім. Дівчата самі тягнутимуть до клунь того хлопця, йому підуть гроші й удача* («Чорне яблуко»); *За Гессе, справжнього визнання письменника за життя не буває – це вигадки істориків літератури* («Троянда ритуального болю»);

– крилатими висловами, прислів'ями, приказками, не оформленими як пряма мова, напр.: *Матвій дурнуvато ошкірився – засмійся, Матвійку, дам копійку – і розвів руками: що поробиш, мовляв?..* («Чорне яблуко»);

– непрямим цитуванням, що являє собою недослівний виклад думок авторитетних людей, вільний переказ чужих думок, оцінку інтерпретацію чужих думок, напр.: Іван Франко не лише називає його *найбільшим артистом, який появився в нас від часу Шевченка*, маючи на увазі передусім письменницьку майстерність Стефаніка, а не соціальні пристрасті («Троянда ритуального болю»).

Він [Василь Стефанік] був українською Кассандрою. Вона [Євгенія] не могла бути троянським Стефаніком, бо жила значно раніше. Вони – люди подібного, доволі рідкісного, психотипу.

Кассандру, одну із п'ятдесяти синів і дочок троянського царя Пріама і цариці Гекуби, покарав бог Аполлон, златокучерявий красень, якому вона відмовила у любовних утіхах. Кассандра володіла даром пророчиці. Але Аполлон забрав від неї вміння передчувати радісні події, залишивши для її передчуттів тільки смерть, горе і сльози. Помста була витонченою і жорстокою, адже царівну Кассандру зненавиділи люди («Троянда ритуального болю»).

Поширеним способом відтворення чужої мови в аналізованих творах є внутрішні монологи, або внутрішня пряма мова, типологійний статус яких з'ясовано по-різному. Визнаючи загалом естетичну значущість і важливість використання на сторінках художніх творів внутрішнього мовлення героїв, багато дослідників, як констатує Г. А. Рустомова, об'єднує внутрішній монолог і невласне-пряму мову в один художній прийом на підставі їхньої функційної схожості [9, с. 37].

Нам імпонує науковий підхід В. Л. Рінберг, згідно з яким внутрішній монолог не можна ототожнювати з невласне-прямою мовою попри те, що їх зближують змістова спрямованість, лексико-фразеологічний склад і синтаксично-стилістична специфіка, яка межує з емоційно-експресивним забарвленням категорії [10, с. 199–202].

Внутрішню пряму мову структурно вирізняє «стиснутий» синтаксис, наявність питальних та окличних речень, фрагментарність вираження раніше не відтворених думок, емоційна насиченість. Внутрішня мова героїв у художньому тексті постає не тільки для відтворення монологічних роздумів героя, але і як форма внутрішньої, завуальованої розмови героїв між собою. З огляду на це вирізняють дві форми представлення внутрішньої прямої мови:

– монологічну, напр.: ... таточку рідний! Не раз і не десять стояв мені в очах цей ваш прихід і ці мимовільні сльози, коли ви відвернулися до стіни... а потім справили зодів мені, мама комірця висмикнула із сорочки... я не знав, як ходити в такому одязі, це ж не лацур'я якесь... татусю любий... які ви раді були тоді, які горді й щасливі, що можете одправити мене до школи... яка була мама горда, навіть підняла голову так величаво, мов королева... Андрійко й Ганнуся раділи, ще живі були... так могло бути завжди... але злидні, прокляті дуки виссали вашу й мою силу... («Чорне яблуко»);

– діалогічну, напр.: Після тієї розмови з Люсею йому було дуже зле.

Володю, отямся, не будь таким відчуженим егоцентриком, їй теж зле – їй, певно, гірше, ніж тобі! Він думав про неї. Ставало шкода Люсі. Але не можна будувати щастя на жалощах. Обдуриш, допустимо, всіх, навіть Люсю, а себе обдурити зможеш? Причому не на місяць, не на рік, а на весь шмат життя, який тобі відміряно?

– Які жалощі будуть справжніми?

– Пити чи залишитися?

– Жорстокість чи милосердя? Але що у цьому випадку є жорстокістю? – А що милосердям?

– Не вважай на канони, слухай себе.

– Зглянься над нею, вона ж тут сама-саміська.

– Пожалій себе, бо потім буде пізно.

– Не думаєш про неї – подумай про дитину.

– Але тоді ти вже не матимеш права закохуватися... («Маски опадають повільно»).

Вони – це ти, Архипе. Так, ти є творцем і диригентом цих усіх хлопців, що вішаються в приютах, усіх цих в'язнів, які мордуються в тюрмах Російської імперії, усіх цих зворушливих хлопчиків, що хочуть вчитися, усіх цих дівчат, які прагнуть мати власну сім'ю. Хіба вони багато хочуть? Хіба вони не страждальці? Отак ти наче запитуєш свого можливого читача. І очікуєш відповіді:

– Так, вони страждальці.

– Так, вони нещасники.

– Вони злиденні матеріально, але багаті духовно.

– У їхніх трагедіях їм завинив світ («Чорне яблуко»).

Особливим синкретичним способом передавання чужої мови, що поєднує ознаки прямої мови (за змістом) і непрямой мови (за формою), є невласне-пряма мова. Вона слугує проміжною ланкою між прямою та непрямую мовою, бо виникла внаслідок взаємодії і взаємовпливу обох способів передавання чужої мови. Двоплановість її змістового наповнення виникає завдяки тому, що в невласне-прямій мові відображена манера мовлення літературного персонажа, емоційне забарвлення, характерне для прямої мови, проте передана вона не від імені персонажа, а від імені автора, оповідача, що зливає його мову зі своєю [11, с. 47].

Невласне-пряма може мати різний ступінь наближення до прямої мови, що дає підстави розмежовувати два різновиди невласне-прямої мови залежно від стилістичних орієнтирів: «літературний» і «характерологічний» [Там само, с. 45–47]. Така типологія збігається з виокремленими Г. А. Рустомовою двома варіантами: «авторською» та «персональною» невласне-прямою мовою [9, с. 387].

Для першого різновиду характерна незначна структурна нівеляція внутрішнього монологу героя в бік авторської розповіді. До літературного зараховують «фрагменти художнього тексту, що відображають позицію героя і з якими пов'язане повне чи часткове «перевтілення» оповідача у свого персонажа» [11, с. 45]. Такі фрагменти передають глибоко приховані, інтимні моменти психічного і духовного життя персонажа, насичені елементами чужого слова. Синтаксичні зв'язки номінації особи співвідносні з дієсловами стану, процесу (*хотіти, знати, любити, пам'ятати, відчувати, думати, чути* тощо), напр.: *Володя пильно вдивляється у дзеркало. Він Наркіс чи ні? Дзеркало – завжди*

кривозображення. Він буває байдужим навіть до себе. Здоров'я потрібне йому не для самолюбівання, а заради вищого покликання.

Він мусить, він повинен заявити у світі про українство! Це ніхто не зробить, крім нього. Рідна література надто слабка, надто вторинна. Його підгризають, що пише по-московськи. Та хоч би по-китайськи, лише б заявити, що є такий народ! Для цього треба кілька дюжин робочих комбінезонів, а не парадні білі рукавички! («Маски опадають повільно»).

«Персональна», або «характерологічна», невласне-пряма мова демонструє певну індивідуалізацію мисленнево-мовленневого плану персонажів [9, с. 38], а тому вона більше наближена до прямої мови, про це свідчить уведення питальних та окличних речень, що часто функціують як неповні, парцельовані чи перервані структури, укрощення просторіч, оцінно-експресивної лексики, напр.: *Він [А. Тесленко] хотів ще щось сказати, але сльози котилися горохом, застинали зір і докілья. Мамо рідна, що ж вона таке каже... яку жінку він може знайти, коли уявляє своє життя лише з нею... як так можна сказати!.. наче жінка – це щось таке, що можна пересунуть, змінить чи забудь за власним наказом... Коли він прокидається з її іменем на устах і засинає з її іменем, то про яку жінку може йтися? Комуś зав'язувати світ, мати якусь відповідальність за сімейні статки, ще когось терпіть, окрім себе самого... Та ніколи! Ні-ко-ли!* («Чорне яблуко»).

Усі ці засоби експресивності й емоційності мови недоступні для авторської розповіді, а форма невласне-прямої мови дає авторові змогу не тільки відтворити чужу мову, зберігши в ній індивідуальні особливості мови героїв, а й повніше та глибше, ніж за допомогою інших способів, виразити думки і прагнення героїв [12, с. 280]. Використання невласне-прямої мови репрезентує одну з форм художнього розв'язання проблеми напруженості між мовою автора і мовою героя, допомагає знайти інтонацію, що об'єднує їх, налагодити взаємопереходи в їхньому діалозі. Межі між планом автора і планом персонажа стають розмитими, завдяки чому скорочується дистанція між оповідачем і героєм, героєм і читачем.

На периферії непрямой мови перебувають конструкції з чужою мовою, об'єднані терміном вільна непряма мова. Такий спосіб передавання чужої мови є синкретичним не тільки в аспекті поєднання суб'єктивних планів автора і персонажа, а й синтаксично, різною мірою синтезуючи формальні ознаки прямої і непрямой мови. Як периферія непрямой мови, вона зазвичай являє собою складне речення – складнопідрядне чи безсполучникове, а тому маркована синкретизмом лексико-граматичних засобів вираження. Лексичний склад вільної непрямой мови може збігатися з прямою мовою, а тому такі конструкції демонструють і синкретизм змісту. У науковій літературі вільною непрямую мовою, пережитою мовою називають і невласне-пряму мову, із чим ми не погоджуємося, оскільки вільною непрямую мовою номінуємо спосіб передавання чужої мови, репрезентований такими різновидами: т. зв. живописною мовою, напівпрямою мовою, розмовною непрямую мовою та безсполучниковою непрямую мовою.

Т. зв. живописна непряма мова аналогічна за граматичним складом звичайному («діловому») варіантові непрямой мови: оформлена вона як підрядне з'ясувальне речення, особові форми можна трансформувати за звичними правилами побудови непрямой мови. Водночас вона не знебарвлює вихідних висловлень, певною мірою зберігає семантико-стилістичний колорит прямої мови [13, с. 182], напр.: *...мама не могла йому розповісти, що їй кілька разів снився якийсь Страшний Чоловік, що то підійде, то вирве Хипчика з її рук, то цілється йому в голову із лівольвера, таким холодним залізом у ясне чолечко її сина...* («Чорне яблуко»).

Напівпряма мова – це уведена до авторської чужа мова, оформлена як непряма (складнопідрядним реченням), але з покликанням на мовця та відтворенням граматичної будови і стилю прямої мови; обов'язковим є вживання форм розмовної мови, вставних одиниць, модальних слів (*на жаль, мовляв* та ін.), напр.: *... через тридцять-сорок літ у Москві житиме ще один великий талант – Довженко. У нього з'явиться акцент, коли зрідка говоритиме рідною мовою, він житиме поруч Юлії Солнцевої, байдужої до всього*

українського, йому щоденно випікатимуть серце, він відчуватиме трупний (у стосунку до себе) запах московської душі, він щодня бачитиме десятки червонозоряних знаків, **мовляв**, зречися, і плюнь на ваші козацькі могили, як казав ваш Сфінкс, наче четверо розкопані... Але попри все він волітиме жити і померти українцем... («Маски опадають повільно»).

Розмовна непряма мова являє собою дослівне відтворення прямої мови зі збереженням її граматичної будови, але у формі складнопідрядного речення, проте, на відміну від попереднього різновиду, без вставних та модальних слів, що дає підстави кваліфікувати такі утворення як граматично ненормативні (оскільки такі конструкції властиві розмовній мові, то в разі введення їх у художній твір вони можуть мати різне пунктуаційне оформлення – без лапок і з лапками), напр.: [Ленін] Кричав, що це *архискверное подражание архискверному Достоевскому*... («Маски опадають повільно»).

Безсполучникова непряма мова – граматично оформлена як непряма мова (переважно дієслова в 3-ій особі, у формі минулого часу однини тощо), проте не складнопідрядною, а безсполучниковою конструкцією (що зближує цю структуру з прямою мовою), напр.: *Добрий Кирило Гаморак дорікає мені: мовляв, не пиши так, бо вмреш* («Троянда ритуального болю»). *А я все буду питатися: чи з любови, чи на сухоти?* («Троянда ритуального болю»).

Зафіксовані випадки поєднання різних способів передавання чужої мови, зокрема невластне-прямої мови, різновидів вільної прямої мови, напр.:

Одним із найважливіших світлячків щастя були для тебе сни про Оленку. Частіше – уривчасті, якісь боязкі й несміливі.

Наче він іде полем, така краса навколо, квіти пахнуть, небо синє-синє, все цвіте. Він доходить до лану, вкритого червоними маками. До його вуха долинають слова незнайомої галицької пісні (але він нічого не знає про Галичину... чув її колись раз на етапі... від дивного чоловіка у химерному капелюсі).

...заграй, ми цигане старий, заграй, якої знаєш...

Назустріч – Оленка, лагідно посміхається, кличе. Він підбігає. Разом всідаються на землю.

...грошей ти дам, вина ти дам, і всього, що бажаєш...

Навколо безліч червоних цяточок. **Може, ми вже мертві, подумав Архип**. Але її усмішка така ясна – через усе макове поле її лице.

...чаруй мені дівчину ту, що мною гордувала...

– Архипчику, рідний, ось ми й зустрілися, а ти докоряв, що я уникаю тебе.

– Я не докоряв, мила, я журився («Чорне яблуко»).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, конструкції з чужою мовою є синкретичними утвореннями, оскільки синтезують диференційні ознаки різних способів передавання чужої мови та способів її викладу. На цій підставі виокремлено два види протиставлень: «пряма мова // непряма мова» і «чужа мова // авторська мова».

Такі способи передавання чужої мови, як вільна пряма, внутрішня пряма, невластне-пряма, вільна непряма мова, є синкретичними не тільки в аспекті поєднання суб'єктивних планів автора та персонажа, а й синтаксично, різною мірою поєднуючи й формальні ознаки прямої та непрямої мови. Конструкції, що локалізовані на периферії прямої мови і в проміжній ланці, марковані різноранговим синкретизмом, зумовленим системною взаємодією одиниць різних мовних рангів – речення й тексту. Вільна непряма мова як периферія непрямої мови являє собою складне речення – складнопідрядне чи безсполучникове, а тому їй властивий синкретизм лексико-граматичних засобів вираження та синкретизм змісту, оскільки її різновиди репрезентують в авторській інтерпретації чужу мову, що формально може наближатися до прямої мови.

Функційно-стилістичний потенціал конструкцій із чужою мовою в біографічних романах Степана Процюка надзвичайно потужний, оскільки їх уживання спричинює ускладнення синтаксичного й експресивного малюнка речення, дає додатковий

лінгвостилістичний матеріал для дослідження мовного портрета героя й загальної експресивної інтонації художнього твору.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні способів відтворення чужої мови в проекції на інші функційні стилі.

Список використаної літератури

1. Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. [Електронна копія] : з портр. авт. / написав Іван Франко. – Львів : накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1910. – 450 с. – Режим доступу : <http://elib.nplu.org/view.html?&id=7760>.
2. Малихіна С. В. Функціональний аспект «чужої мови» в науковому тексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 «Російська мова» / С. В. Малихіна ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2000. – 16 с.
3. Кодухов В. И. Прямая и косвенная речь в современном русском языке / В. И. Кодухов. – Л. : Учпедгиз (Ленингр. отд-ние), 1957. – 85 с.
4. Чумаков Г. М. Синтаксис конструкций с чужой речью / Г. М. Чумаков. – К. : Вища школа, 1975. – 220 с.
5. Арутюнова Н. Д. Диалогическая модальность и явление цитации / Н. Д. Арутюнова // Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис. – М. : Наука, 1992. – С. 52–79.
6. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения / Т. Г. Винокур. – [3-е изд.]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 176 с.
7. Максимова Н. В. «Чужая речь» как коммуникативная стратегия / Н. В. Максимова. – М. : Изд. центр РГГУ, 2005. – 315 с.
8. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров / М. М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1986. – С. 250–296.
9. Рустамова Г. А. Лингвистические особенности несобственно-прямой речи в художественном тексте / Г. А. Рустамова. – Баку : Kitab alemi, 2006. – 120 с.
10. Ринберг В. Л. Несобственно-прямая речь и внутренний монолог в сфере средств передачи чужого высказывания / В. Л. Ринберг // Вопросы синтаксиса русского языка : сб. статей / [ред. коллегия : Г. В. Валимова (отв. ред) и др.]. – Ростов н/Д. : Ростовский н/Д. гос. пед. ин-т, 1971. – С. 193–202.
11. Вавринок Т. Невласне-пряма мова як засіб суб'єктивації тексту / Т. Вавринок // Мандрівець. – 2004. – № 2. – С. 45–47.
12. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / Б. М. Кулик. – К. : Рад. школа, 1961. – Ч. II. – 287 с.
13. Скобликова Е. С. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения (теоретический курс) / Е. С. Скобликова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 264 с.

References

1. Franko, I. (1910). *Outline of the history of Ukrainian-Russian literature to 1890*, available at: <http://elib.nplu.org/view.html?&id=7760> (in Ukr.)
2. Malykhina, S. (2000). *Functional aspect of «another's speech» in the scientific text*: Synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology : 10.02.02 «Russian language». Kharkiv (in Ukr.)
3. Kodukhov, V. I. (1957). *Direct and reported speech in modern Russian*. Leningrad : Uchpedgiz (in Russ.)
4. Chumakov, G. M. (1975). *Syntax of constructions with another's speech*. Kyiv : High School (in Russ.)
5. Arutiunova, N. D. (1992). Dialog modality and the phenomenon of citation. In *The human factor in the language. Communication, modality, deixis*. Moscow: Science, 52–79 (in Russ.)
6. Vinokur, T. G. (2007). *Speaker and listener: variants of verbal behavior*. Moscow: Publishing house LCI (in Russ.)
7. Maksimova, N. V. (2005). *«Another's speech» as a communicative strategy*. Moscow: Ed. Center of the RSHU (in Russ.)
8. Bakhtin, M. M. (1986). *Aesthetics of verbal creativity*. Moscow: Art (in Russ.)
9. Rustamova, G. A. (2006). *Linguistic features of non-proper direct speech in the literary text*. Baku : Kitab alemi (in Russ.)
10. Rinberg, V. L. (1971). Non-proper direct speech and an internal monologue in the sphere of means of transmitting someone's utterance. *Questions of the Russian language syntax*. Rostov on Don: Rostov on Don State. Ped. In-t, 193–202 (in Russ.)
11. Vavryniuk, T. (2004). Non-proper direct speech as a means of text subjection. *Mandrivets' (Mandrivets)*, 2, 45–47 (in Ukr.)
12. Kulyk, B. M. (1961). *Course of modern Ukrainian language. Syntax*. Kyiv: Soviet school (in Ukr.)
13. Skoblikova, E. S. (2006). *Modern Russian language. Syntax of a complex sentence (theoretical course)*. Moscow : Flint: Science (in Russ.)

SHYTYK Liudmyla Volodymyrivna,

Doctor of Philology, Professor of Ukrainian and applied linguistics, Cherkasy Bohdan Khmelnytskyi National University

e-mail: l_shytyk@ukr.net

SYNCRETISM OF WAYS OF TRANSFERRING

ANOTHER'S SPEECH IN IDIOSTYLE OF STEPAN PROTSIUK

Introduction. *Modernist principle of appealing to the psyche of literary characters, the convergence of the author and his character became particularly relevant today. Striking examples of such manner of writing with particular specificity of ways of transferring another's speech are psychologically biographical novels of Stepan Protsiuk about Ukrainian writers – Vasyl Stefanyk («The rose of ritual pain»), Arkhyp Teslenko («Black Apple») and Volodymyr Vynnychenko («Masks fall slowly»). Researcher's attention should be paid to syncretic ways of transferring another's speech marked by syncretism of different ranks.*

Purpose. *The purpose of the article is to comprehensively analyze the syncretic ways of transferring another's speech in idiosyle of Stepan Protsiuk.*

Results. *The author represents a broad understanding of the term «another's speech» not only as someone's utterance or a part of it, decorated by the involved in the author's context syntactic structure, but also as presented in thematic terms «another's» thoughts. Distinction of three ways of transferring «another's speech» is motivated: literal (direct) reproduction of another's speech, figurative (reported) and syncretic transmission of another's speech that arises as a result of the relationship and mutual transition of its varieties. It is noted that the unusual ways of reproducing another's speech are marked by syncretism, because they represent information in two planes – from author's and speaker's positions, and these positions often interact. Expediency of isolating two types of contrasts within the structures of another's speech is substantiated: «direct speech // reported speech» and «another's speech //author'sspeech». Qualifying characteristics of syncretic ways of transferring another's speech – representants of opposition «direct speech // reported speech» – are outlined; the periphery of direct speech (free direct speech, internal direct speech), reported speech (free reported speech) and intermediate (non-proper direct speech) is singled out; their structural and semantic varieties are described; functional and stylistic potential of syncretic ways of transferring another's speech in idiosyle of Stepan Protsiuk are found out.*

Originality. *The originality of the scientific research is in the interpreting the syncretic status of ways of transferring another's speech marked by syncretism of different ranks; in isolating the periphery of direct and reported speech and intermediate system of opposition «direct speech// reported speech»; in differentiating and improving free direct speech, internal direct speech, non-proper direct speech and free reported speech varieties.*

Conclusion. *It is concluded that the constructions of another's speech are syncretic formations as they synthesize differential features of various ways of transferring another's speech and ways of its presentation. On this basis two kinds of oppositions «direct speech// reported speech» and «another's speech //author'sspeech» are singled out.*

Such ways of transferring another's speech as a free direct, internal direct, non-proper-direct, free reported speech are syncretic not only in terms of combination of subjective plans of an author and a character, but also syntactically, variously combining formal features of direct and reported speech. Constructions that are located on the periphery of direct speech and intermediate link are labeled by syncretism of different ranks that is caused by systemic interaction of units of different language ranks – sentence and text. Free reported speech as periphery of reported speech is a composite sentence – compound or asyndetic, so syncretism of lexical and grammatical means of expression and syncretism of content are characteristic of it as its variations represent another's speech in the author's interpretation and can formally approach the direct speech.

Functional and stylistic potential of the constructions with another's speech in biographical novels of Stepan Protsiuk is extremely powerful because their use causes complexity of syntactic and expressive picture of a sentence, provides additional linguostylistic material for studying the linguistic portrait of the character and the general expressive tone of the literary work. The perspective of further research is seen in studying ways of transferring another's speech in the projection on other functional styles.

Keywords: *syncretism, syncretic ways of transferring another's speech, direct speech, reported speech, free direct speech, internal direct speech, non-proper direct speech, free reported speech.*

Надійшла до редакції 05.09.16

Прийнято до друку 16.10.16

ДІЕСЛІВНА МОРФОЛОГІЗАЦІЯ ПРИСЛІВНИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У студії докладно досліджено специфіку морфологізації предикативних прислівників. Вивчено дериваційний прислівниковий потенціал дієслівних морфологічних утворень відповідно до особливостей їхньої семантики. Схарактеризовано базові синтаксичні структури як критерій диференціації відприслівникових дієслівних морфологічних дериватів й однозвучних із ними відприкметникових дієслів. Проаналізовано похідні слова з подвійною мотивацією, виявлено їхній зв'язок із предикативними прислівниками та морфологічно вербалізованими прикметниками, зацентровано на особливому вияві похідності – одноособовій похідності, за якої досліджувані деривати, не виражаючи особових протиставлень, указують лише на третю особу однини. Досліджено синтетичні засоби морфологізації предикативних прислівників. З огляду на особливості семантики і структури предикативних прислівників, здатних до морфологізованих змін, та обмежений потенціал дериваційних суфіксів – синтетичних експлікаторів дієслівної морфологізації – доведено, що морфологізація синтаксично вербалізованих прислівників в українській мові спорадична та непослідовна. Окреслено функції відприслівникових дієслівних дериватів у формально-синтаксичній і семантико-синтаксичній реченнєвій структурі з простеженням симетрії/асиметрії її компонентів. Схарактеризовано валентний ресурс відприслівникових дієслів.

Ключові слова: прислівник, предикативний прислівник, дієслово, вербалізація, деривація, суфікс, валентність.

Постановка проблеми. Морфологізація предикативних прислівників як морфологічний ступінь відприслівникової вербалізації до сьогодні ще не була предметом спеціальної лінгвістичної студії. Для з'ясування відомостей про специфіку переходу прислівників у морфологічну сферу дієслова важливо зацентувати увагу на дериваційному прислівниковому ресурсі дієслівних морфологізованих утворень, характеризувати словотворчі засоби – експлікатори морфологізації предикативних прислівників, виявити роль відприслівникових дієслівних морфологізованих дериватів у формальній і семантичній структурі речення тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Студії, пов'язані з переходами в системі частин мови, у сучасному мовознавстві викликають особливе зацікавлення. Принципово новий підхід до вивчення частиномовних переходів запропонувала в лінгвоукраїністиці К. Г. Городенська [1, с. 152–212]. Він ґрунтувався на здатності чотирьох основних частин мови: дієслів, іменників, прикметників і прислівників – виражати свою первинну синтаксичну функцію та водночас набувати синтаксичних функцій інших лексико-граматичних класів слів, що є для них вторинними. На означення переходів у системі частин мови, зумовлених синтаксичним чинником, дослідниця вживає термін «синтаксична деривація» і вирізняє чотири її типи: субстантивну, дієслівну, ад'єктивну та адвербіальну, кожен із яких набуває синтаксичного і морфологічного вияву. Вивчаючи морфологізацію частиномовних переходів у дієслово, К. Г. Городенська постулює: «У повному вияві дієслівної морфологізації зазнають лише деякі лексико-граматичні групи вербалізованих іменників та прикметників» [2, с. 55]. В авторитетній праці з теоретичної морфології української мови також зацетновано увагу на тому, що перехід прислівників у дієслово «характеризується наявністю тільки синтаксичного ступеня переходу», який репрезентовано аналітичним способом [3, с. 293]. Вагомий внесок у розбудову

міжчастиномовної транспозиції з акцентуванням на засадах функційно-категорійної граматики І. Р. Вихованця зробили А. Ю. Габай, Н. М. Костусяк, С. В. Соколова та ін., проте їхні напрацювання не розв'язали проблему морфологізації синтаксично вербалізованих прислівників. Здатність частини предикативних прислівників до повних морфологізованих змін зумовила потребу їхнього докладнішого аналізу на широкому фактичному матеріалі сучасної української літературної мови.

Мета нашої студії полягає в цілісному, системному дослідженні відприслівникової морфологічної вербалізації на тлі сучасної української літературної мови. Заявлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) з'ясувати семантику предикативних прислівників, здатних до дієслівної морфологізації; 2) виявити й проаналізувати дієслівні утворення з подвійною мотивацією; 3) схарактеризувати словотворчі афікси – експлікатори морфологізації синтаксично вербалізованих прислівників; 4) окреслити роль відприслівникових дієслів на тлі формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної реченнєвої побудови; 5) простежити симетрію / асиметрію компонентів – складників формально- і семантико-синтаксичної структури.

Виклад основного матеріалу. Дієслівна морфологізація властива передусім тим прислівниковим компонентам, що заступають первинну формально-синтаксичну позицію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень. Морфологізованих перетворень зазнають звичайно предикативні прислівники на позначення стану навколишнього середовища: *світло – світліти, темно – темніти, тепло – тепліти, холодно – холодніти* (розм.), *ясно – ясніти* і под., напр.: *На заході темніє; ...ясніло все більше й більше* (Ю. Яновський); *Хмариться і холодніє* (М. Ірчан). Паралельно з компонентами на позначення звичайного ступеня вияву ознаки морфологічної відприслівникової вербалізації зазнають також їхні компаративи (ступеньовані відповідники), пор.: *Надворі стає тепло → Надворі тепліє і Надворі стає тепліше → Надворі теплішає.*

Від цих відприслівникових дієслівних дериватів потрібно відрізнити однозвучні з ними слова, що виникли внаслідок морфологізації синтаксично вербалізованих прикметників і трапляються у двоскладних реченнєвих структурах, пор.: *Поле за горою, аж до самого лісу також біліло* (Н. Гуменюк) ← *Поле за горою, аж до самого лісу також ставало білим; ...вже небо на сході ясніло* (І. Нечуй-Левицький) ← *Вже небо на сході ставало ясним.*

Для частини дієслівних утворень характерна подвійна мотивація. Відразу зауважимо, що вона не має стосунку до дієслівних морфологічних дериватів на позначення станів навколишнього середовища, а властива звичайно морфологізованим дієсловом, що виражають стани просторових реалій: а) за рівнем освітлення: *світліти, темніти, ясніти* та ін.; б) за кольоровою гамою: *біліти, зеленіти, червоніти* і т. ін.; в) за сприйняттям органами чуття: *тепліти, холодніти* тощо; г) за рівнем наповнення загалом: *пустіти, порожніти* і под. З одного боку, аналізовані слова перебувають у зв'язках похідності з предикативними прислівниками, пор.: *Пустіє і в коморі, і на дворі* (І. Нечуй-Левицький) ← *Пусто і в коморі, і на дворі; Порожніє в хаті* (І. Нечуй-Левицький) ← *Порожньо в хаті.* З іншого боку, відприслівникові морфологічні утворення співвідносні з морфологічно вербалізованими прикметниками, пор.: *Пустіє і в коморі, і на дворі* (І. Нечуй-Левицький) ← *Пустіє і комора, і двір; Порожніє в хаті* (І. Нечуй-Левицький) ← *Порожніє хата.* Ці транспозиційні перетворення ілюструють особливий вияв похідності – одноособову похідність, за якої аналізовані дієслова не виражають особових протиставлень, а вказують лише на третю особу однини. Подвійна семантико-граматична єдність характерна також для іменникових компонентів у місцевому відмінку, які внаслідок транспозиційних перетворень набувають локативно-суб'єктної семантики.

Деякі відприслівникові дієслівні утворення зазнали глибших семантичних зрушень. Зокрема, відприслівникові дієслівні лексеми *світліти, світлішати, ясніти, яснішати, тепліти, теплішати* і под., крім стану навколишнього середовища, позначають також

психічні стани людини. За таких умов вони зафіксовані переважно в переносному значенні, напр.: ...*чогось на душі яснїє* (С. Васильченко); *Антосьові все холодніло та й холодніло в душі* (А. Свидницький); *Ользі теплішало на серці...* (П. Дорошко); *На серці у Бачури яснїшало...* (М. Чабанівський). Такі семантичні перетворення можна диференціювати лише в контексті, вони свідчать про не чітко виражену перехідність від морфологізованої до семантичної стадії перетворень.

Здатність до морфологізації виявляють також деякі прислівники й одиниці, співвідносні з прислівниками та іменниковими відмінковими формами, предикативна позиція яких зумовила втрату зв'язку з парадигмою відмінювання. Морфологізовані дієслова *жалкувати*, *шкодувати* та ін. – виразники емоційного стану людини, її психічних переживань тощо – постали від прислівників або співвідносних із прислівниковими компонентами одиниць і перебувають на периферії відприслівникових морфологічних утворень, напр.: *Ігор <...> жалкує, що туман та ожеледь перешкодили прибути взимку на Хорол* (В. Малик); *Я за ними [поляками] не шкодую* (Н. Гуменюк).

Периферію відприслівникових морфологічних утворень також поповнюють морфологізовані дієслова на зразок *задкувати*, *рачкувати* (розм.) і под., напр.: *І справді, з печі задкувало хлоп'я, світячи крізь подрані полотняні штанці синюватим тілом* (В. Речмедін); *Треба уперед йти, а не назад рачкувати!* (Панас Мирний). Характерно, що відприслівникове дієслово *задкувати* у своєму основному значенні марковане в сучасних українських словниках як фамільярне слово. Крім первинного значення «йти, лізти, посуватися задом наперед» та його відтінків «йти, пересуватися, простувати назад, а не вперед», «відступати в бою на війні», воно також має вторинні значення «перен. фам. Відмовлятися від своїх думок, слів, намірів, обіцянок», «рідко. Іти ззаду, вслід за ким-небудь» (Словник української мови), напр.: *Болгарія: Парламент задкує, народ вимагає відставки* («Європубук», 2013); *Іде султан; за ним наші задкують небоги* («Словарь української мови»). Наявність вторинних значень засвідчує глибші семантичні зрушення, які кваліфікуємо як зміни семантичного порядку в межах морфологічного ступеня переходу прислівників у дієслівну сферу.

Дієслова із семантикою стану, що виникли внаслідок морфологізації синтаксично вербалізованих прислівників, не мають власного словотворчого ресурсу. У дієслівній морфологізації прислівників використано ті самі афіксальні засоби (суфікси *-і-* та *-а-*), що й у морфологізації синтаксично вербалізованих прикметників, пор.: *Вода стає теплою* → *Вода тепліє* і *В кімнаті стає тепло* → *В кімнаті тепліє*; *Вода стає теплішою* → *Вода теплішає* і *В кімнаті стає тепліше* → *В кімнаті теплішає*.

За допомогою словотворчого суфікса *-ува-* утворені дієслова від твірних прислівникових основ: *жалко* – *жалкувати*, *шкода* – *шкодувати* та ін., пор.: *Так тій молодшій дуже батька жалко* і *Так та молодша дуже за батьком жалкує* (Усна народна творчість); *Левкові шкода було старого священника* (Н. Гуменюк) і *Левко шкодував старого священника*. Аналізовані дієслова відрізняються від синтаксично вербалізованих прислівників зміщенням станової семантики в бік вираження процесуальності, а також формально-граматичною репрезентацією дієслівних граматичних категорій, що мають синтетичний вияв.

Дієслова *задкувати*, *рачкувати* (розм.) та ін. постали від дієслівно-прислівникових сполук *іти задки*, *пересуватися рачки* внаслідок редукції дієслівних компонентів і заміни їх дієслівним суфіксом *-ува-*, що приєднався до прислівникових коренів. За таких умов прислівники формують кореневі морфемні похідних дієслів, акцентуючи увагу на вираженні ознаки дії, а суфіксальні дієслівні морфемні спеціалізовані на вираженні дії, напр.: *... пхалися наперед ті, хто ще перед тим огинався, задкував, не поспішав з козами на торг...* (П. Загребельний); [Дмитро] *<...> припадав до снігу обличчям, відсапувався і рачкував* далі (А. Хорунжий).

У семантично елементарних простих реченневих побудовах відприслівникові морфологізовані дієслова спеціалізовані на вживанні в ролі дієслівних предикатів станової

семантики. Дієслова на зразок *темніти, тепліти, світліти, темнішати, теплішати* та ін., виражаючи стани природи або психічні стани людини, поповнюють семантичний клас предикатів стану: *Надворі холодніє; На сході світлішало* (З. Тулуб); *У лісі темніє* (М. Вінграновський); *Світліє на душі від спілкування* («Вільне життя плюс», 2010). На їхнє означення у традиційній граматиці вживають термін «безособові дієслова», проте така назва «неадекватно відбиває семантико-граматичну природу цих дієслівних одиниць. Адже вони мають стосунок до граматичної особи і виділяються на основі і семантичних, і формальних відмінностей. Указана група дієслів стосується третьої особи однини, а тому такі дієслова варто кваліфікувати як одноособові, а не безособові дієслова» [4, с. 105].

Зазначені відприслівникові морфологічні утворення структурують звичайно два типи реченневих конструкцій – однокомпонентні та двокомпонентні. До складу двокомпонентних структур паралельно з дієслівним предикатом стану входить зумовлений його валентним потенціалом суб'єктний актант, морфологічно експлікований місцевим відмінком, напр.: *У хаті темніє; ...світлішає в кімнаті...* (Вал. Шевчук).

Аналізуючи місцевий суб'єктний, дослідники найчастіше вказують на його синкретичний характер, проте їхні думки не збігаються щодо семантичної доміанти зазначеної відмінкової форми. На думку одних науковців, семантика синтаксичної позиції суб'єкта для цього елемента основна, тому його кваліфікують як суб'єктно-локативний компонент [5, Т. 2, с. 155–156]. На переконання інших, функція суб'єкта для нього не основна, а вторинна, тому цей компонент витлумачують як локативно-суб'єктний [6, с. 10–11]. Лексичне наповнення цих елементів обмежено переважно назвами частин простору та приміщень: *...пустіє в коморі, і на дворі...* (І. Нечуй-Левицький); *Гомін, а за ним і музики стихають, на майдані пустіє* (С. Васильченко). Засоби лексичної експлікації поповнюють також номінації природних просторових реалій на зразок: *поле, ліс, луки, левада, вигін* і под., напр.: *У лісі темніє* (М. Вінграновський); *На вигоні зеленіє*. Ці компоненти в місцевому відмінку корелюють із суб'єктним називним двоскладної реченневої структури, пор.: *На дворі пустіло і Двір <...> пустів* (М. Коцюбинський); *На вулицях порожніє і [Вулиці] <...> порожніють...* (Ю. Яновський); *...на сході <...> рожевіло* (Ю. Смолич) і *Схід рожевів*. Зону локативно-суб'єктної семантики іноді поповнюють родовий, знахідний та орудний прийменникові відмінки: *Навколо тебе темно...* (→ *темніє*) (У. Самчук); *Крізь вікна – чорно* (→ *чорніє*) (Є. Маланюк); *...світлішає над гаєм...* (М. Стельмах).

Прийменниково-відмінкові форми місцевого відмінка також заступають морфологізовані прислівники просторової семантики, які, проте, не можна трансформувати в суб'єктні компоненти двоскладної реченневої структури: *О, які були великі зорі, Як синіло <...> навкруги!* (М. Рильський); *Надворі тепліло; Нема нічого: скрізь біліє* (Т. Шевченко). Локативні семантичні нашарування в суб'єктних синтаксемах, на переконання І. Р. Вихованця, сигналізують про «семантико-синтаксичну неелементарність речень із цими синтаксемами або, принаймні, про перехідні реченневі конструкції між елементарними і неелементарними простими реченнями» [7, с. 100].

Давальний відмінок як спеціалізований морфологічний засіб вираження прислівникового суб'єкта стану в суб'єктну зону дієслівного предиката станової семантики потрапляє лише зрідка. Він зазвичай зумовлений валентним потенціалом відприслівникових дієслівних морфологічних дериватів на позначення емоційно-психічних станів людей і належить до лівобічних облігаторних компонентів: *Мені легшає в неволі, Як я їх [вірші] складаю* (Т. Шевченко); *Йому [Артурові] ставало гірше...* (→ *гіршало*) (О. Іваненко). Про те, що давальному властива ознака пасивності, дослідники наголошували неодноразово. Зокрема, О. О. Шахматов, аналізуючи давальний у безособових конструкціях, постулює: «Носій стану, виражений давальним, – особа пасивна, дієслівна ознака, що спрямовується до неї, не досягає її» [8, с. 29]. На подібні міркування натрапляємо й у працях М. Я. Плющ: «У безособовому реченні суб'єкт ніби відсунений на задній план, на ньому не фіксується увага, тобто характеризується як особа, якій приписується певний стан» [9, с. 51]. На нашу думку, давальний суб'єкта стану

позбавлений притаманної предикативному зв'язкові та називному відмінкові форми координації. Семантико-синтаксичну функцію суб'єкта стану заступає у формально-синтаксичній структурі давальний відмінок у позиції придієслівного другорядного члена речення, що засвідчує порушення кореляції між семантико-синтаксичною функцією і формою її вираження.

Відприслівникові морфологізовані дієслова на позначення емоційно-психічних станів людей у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта також можуть передбачати іменникові компоненти в місцевому відмінку: *...важчає на душі чоловіка* (М. Стельмах); **[На серці]** <...> *теплішає* (У. Самчук); *Коли бачу цього метра* [Романа Іваничука] – *на душі світліє* («Високий замок», 2004). Іноді у сферу суб'єктності потрапляють описові конструкції, що становлять поєднання двох відмінків – безприменникового давального або його синонімічного варіанта родового применникового з місцевим: *Ведмедеві в очах темніє* (Усна народна творчість); *Ользі теплішало на серці* ... (П. Дорошко); *...у нього <...> темніє в очах...* (Ю. Андрухович); *Аж в очах нам <...> і зеленіє, і червоніє, і біліє, і синіє...* (Марко Вовчок). Конструкції такого зразка містять два суб'єкти, один із яких первинний, представлений давальним безприменниковим або родовим применниковим відмінками, інший – вторинний, експлікований місцевим відмінком.

В однокомпонентних структурах зосереджено всю увагу на стані доквілля, тому актант у функції суб'єкта має імпліцитне вираження, а експліцитно представлений лише предикат – виразник всеохопного стану: *...холодніє* (М. Ірчан); *...накурено так, що аж синіє* (Панас Мирний); *Темніє; Світлішає*. На переконання Л. Теньєра, предикати, що не вимагають актантів, необхідно вважати безвалентними і відрізняти від одно-, дво- і тривалентних предикатних компонентів [10, с. 121–122]. Іншої думки дотримується І. Р. Вихованець, який розглядає предикати такого зразка як синтаксичні варіанти одновалентних дієслів. На переконання вченого, відсутність формально вираженого суб'єкта стану при аналізованих предикатах «можна пояснити, очевидно, тим, що вони передають особливі зміни всеохоплюючого характеру. Ці стани поширюються на все середовище, а не на який-небудь конкретний предмет у ньому» [7, с. 43].

Відприслівникові дієслова на зразок *жалкувати, шкодувати* та ін., що виражають емоційний стан людини, її психічні переживання тощо, зазвичай структурують елементарні прості речення трикомпонентної будови. Тому в типових виявах валентну рамку цих предикатів поширює два залежних облігаторних актанти: лівобічний суб'єктний та правобічний об'єктний: **[Старий]** *не жалкував* <...> *Тимофія*... (М. Стельмах); **[Брати]** <...> *не шкодували життя*... (П. Загребельний). Засобом морфологічної експлікації актанта в семантико-синтаксичній функції суб'єкта слугує називний відмінок – не типова для суб'єкта стану форма вираження. Такий суб'єктний називний охоплює вузькі шари іменникової лексики, здебільшого назви осіб: *Сироватка* <...> *шкодував, що причвалав сюди* (Ю. Мушкетик); **[Орлянченко]** <...> *шкодував, що Миколи Баглая не буде при цьому*... (О. Гончар). Знахідний безприменниковий об'єкта має певну продуктивність при аналізованих предикатах стану, що передбачають спрямування стану на істот або предмети, напр.: *Юхим* <...> *шкодував коня* (Іван Ле); *Матір шкодувала сина*. Роль морфологічних варіантів об'єктного компонента виконують також знахідний та орудний применникові відмінки: *Килияна* <...> *шкодувала за свої слова* (Ю. Мушкетик); *Хлопець не жалкував за тими непрочитаними книжками*... (Вал. Шевчук). У семантико-синтаксичній функції об'єкта зафіксований також родовий безприменниковий за умови, якщо двовалентний предикат стану містить заперечення: *Володько не шкодував своїх сил* (У. Самчук); *Тітка не шкодувала видатків на уроки музики, книжки* (Р. Горак). Іноді родовий також трапляється в реченнєвих структурах із подвійними запереченнями, напр.: *...Герцен* <...> *не шкодував ані часу, ані ласки*... (О. Іваненко). Характерно, що такий родовий виник унаслідок трансформації стверджувальної конструкції в заперечну і пов'язаний зі знахідним – центральним відмінком об'єкта.

Відприслівникові дієслівні морфологічні утворення із семантикою дії на зразок *задкувати, рачкувати* і под., утворені від дієслівно-прислівникових сполук, як і вихідні предикати дії, належать до чотиривалентних дієслівних предикатів дії, які реалізують свій валентний ресурс через один лівобічний суб'єктний компонент агентивної семантики та три правобічних локативних динамічних компоненти. Останні окреслюють напрямок – кінцевий та вихідний пункти руху – і шлях руху: *Дитина рачкує з кімнати на вулицю через коридор; ...з печі задкувало хлоп'я...* (В. Речмедін). Семантико-синтаксичні позиції іменникових локативних синтаксем часто заступають прислівники із семантикою місця, для яких типовим є поєднання з аналізованими предикатами, напр.: [Дмитро] <...> *припадав до снігу обличчям, відсапувався і рачкував далі* (А. Хорунжий); *...інші рачкували назад...* (Ю. Мушкетик). Аналізовані відприслівникові дієслівні морфологічні транспозити можуть передавати не конкретні, а узагальнені дії осіб, що зумовлює абсолютизацію дієслівної семантики й дає змогу трактувати їх як «слова абсолютивного (автосемантичного) значення (закритої семантики) із самодостатнім смислом» [11, с. 177–178], що обмежені лише предикативним зв'язком: *...дитина рачкує* (П. Чубинський); *...кінь <...> задкує* (О. Гончар). За таких умов указані предикати необхідно вважати одновалентними, оскільки вони «своїм внутрішнім потенціалом не відкривають обов'язкових правобічних позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами з об'єктним або обставинним значенням» [12, с. 42], а вимагають лише лівобічного суб'єктного актанта в називному відмінку на позначення істот.

Відприслівниковим дієсловом, дериваційною базою яких стали двовалентні ступеньовані відприслівникові дієслівні утворення, властивий одновалентний актантний потенціал, пор.: *В кімнаті стає тепліше, ніж надворі, В кімнаті стає тепліше і В кімнаті теплішає*. Аналізовані слова станової семантики, як і більшість одиниць цього дієслівного підкласу, виявляють здатність до поєднання лише з актантом у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта.

Висновки. Отже, докладніший аналіз усієї сукупності похідних дієслівних утворень дав змогу констатувати: здатність до морфологізації вибірково виявляють також деякі предикативні прислівники. На відміну від прикметників та іменників, дієслівна морфологізація прислівників відбувається спорадично й непослідовно. Це зумовлено особливостями їхньої семантики та обмеженим потенціалом дериваційних суфіксів, здатних граматично оформити морфологізацію предикативної прислівникової позиції. У семантико-синтаксичній структурі простого речення відприслівникові дієслова заступають позицію предиката, що корелює з формально-синтаксичною функцією простого дієслівного присудка.

Список використаної літератури

1. Городенська К. Г. Явища синтаксичної деривації / К. Г. Городенська // І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 152–212.
2. Городенська К. Г. Морфологізація транспозиційних переходів / К. Г. Городенська // Теоретичні проблеми граматики. – Донецьк: Дон ДУ, 1995. – С. 51–61.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / [І. Вихованець, К. Городенська]; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті: [монографія] / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Русская грамматика: в 2 т. / [гл. ред. Н. Ю. Шведова]. – М.: Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.
6. Евтеева М. А. Предложно-падежные формы субстантива с совмещенным (локально-субъектным) значением в составе простого предложения: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01. «Русский язык» / М. А. Евтеева. – Ростов-на-Дону, 1980. – 16 с.
7. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови: [монографія] / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
8. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов; [вступ. ст. Е. В. Клобуков; ред. и коммент. Е. С. Истомина]. – [3-е изд.]. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 624 с.

9. Плющ М. Я. Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.
10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер ; [пер. с фр. И. М. Богуславского и др.]. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.
11. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
12. Іваницька Н. Б. Автосемантизм дієслова і семантико-синтаксична структура речення / Н. Б. Іваницька // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. пр.]. – Вінниця : ВДПУ, 2003. – Вип. 5. – С. 41–46.

References

1. Horodenska, K. H., Vyhovanets, I. R., Rusanivskiy, V. M. (1983). The phenomena of syntactic derivation. *Semantyko-syntaksychna struktura rechennya (Semantic-syntactic structure of sentences)*. Kyiv : Nauk. Dumka, 152–212 (in Ukr.)
2. Horodenska, K. H. (1995). Morphologization of transpositional transitions. *Teoretychni problemy hramatyky (Theoretical problems of grammar)*. Donetsk : DonDU, 51–61 (in Ukr.)
3. Vyhovanets, I. R. (2004). *Theoretical morphology of Ukrainian language: academic Ukrainian grammar*. Kyiv : Pulsary (in Ukr.)
4. Vyhovanets, I. R. (1988). *Parts of speech in semantic and grammatical aspect: monograph*. Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.)
5. Shvedova, N. Yu. (1980). *Russian Grammar: in 2 vol.* Moscow: Nauka, 2nd vol.: Syntax (in Russ.)
6. Yevtieieva, M. A. (1980). *Prepositional-case forms of substantives with a combined (locally-subject) meaning as part of a simple sentence: thesis abstract on competition of a scientific degree of candidate of philological sciences*. Rostov-on-Don (in Russ.)
7. Vyhovanets, I. R. (1992). *Essays on functional syntax of Ukrainian language: monograph*. Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.)
8. Shahmatov, A. A. (2001). *Syntax of Russian language* (3rd ed.). Moscow : Editorial URSS (in Russ.)
9. Pliushch, M. Ya. (2011). *Word forms in elementary and semantically complicated sentence*. Kyiv : Vyd. Nats. ped. un-tu im. M. P. Drhomanova (in Ukr.)
10. Ten'y'er, L. (1988). *Fundamentals of structural syntax*. Moscow : Prohress (in Russ.)
11. Zahnitko, A. P. (2011). *Theoretical grammar of modern Ukrainian language. Morphology. Syntax*. Donetsk : TOV «VKF «BAO» (in Ukr.)
12. Ivanytska, N. B. (2003). *Autosemantization of the verb and semantic-syntactic structure of sentences*. Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsiubynskiy. Vinnytsia : VDPU, 5, 41–46 (in Ukr.)

MELNYK Iryna Anatoliivna,

Doctor of Philological Sciences, Docent, Professor at the Department of Ukrainian language Lesia Ukrainka Eastern National University
e-mail: ira_melnyk_@ukr.net

VERBAL MORPHOLOGIZATION OF ADVERBS IN MODERN LITERARY UKRAINIAN LANGUAGE

Abstract. Introduction. *It is important to focus on the derivational potential of adverbial verbs in order to find out the statement about the transition peculiarities of adverbs into the morphological sphere of verb; it is necessary to describe derivation means such as explicators of morphologization predicate adverbs, to discover the role of adverbial verbs in formal and semantic structure of sentences, etc.*

Purpose. *The main purpose of our research is the entire, system study of verbal morphologization of adverbs on the back of modern Ukrainian language.*

Methods. *Descriptive method; structural method provided by methods of distributive, transformation and component analysis.*

Results. *The derivational potential of adverbial verbs was studied according to their semantic features. Basic syntactic structures as the criteria for differentiation of adverbial verbs and conformable with them adjectival verbs were characterized. Derived words with double motivation were analyzed, their connection with predicative adverbs and morphologically verbalized adjectives was revealed, the special manifestation of derivation, individual derivation, was emphasized. Synthetic agents of predicate adverbs' morphologization were studied. Functions of adverbial verbs in formal-syntactic and semantic-syntactic sentence structure tracing the symmetry / asymmetry of its components were defined. Valency resource of adverbial verbs was characterized.*

Originality. *Semantic and structure features of predicate adverbs capable morphological change were investigated; derivation suffixes – synthetic means of morphologization were analyzed; basic syntactic structures - differentiation criterion of adverbial verbs and conformable with them adjectival verbs were represented, derivative verbs with double motivation were studied and their connection with predicative adverbs and morphologically verbalized adjectives was established.*

Conclusions. *Only some predicative adverbs selectively show the ability to morphologization. In contrast to adjectives and nouns, verbal morphologization of adverbs occurs sporadically and inconsistently. This is caused by the peculiarities of their semantics and limited potential of derivative suffixes that can grammatically fill the morphologization of predicative adverbial position. Adverbial verbs come into position of predicate that correlates with formal-syntactic function of simple verbal predicate in semantic-syntactic structure of simple sentence.*

Keys words: *adverb; predicative adverb; verb; verbalization; derivation; suffix; valency.*

Надійшла до редакції 10.12.16

Прийнято до друку 12.01.17

УДК 811.161.2'367

ЛОНСЬКА Людмила Іванівна,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького
e-mail: L.Lonska@mail.ru

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КВАЛІТАТИВНОСТІ У ДВОСКЛАДНОМУ БУТТЄВОМУ РЕЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті зроблено спробу лінгвістичного аналізу функціонально-семантичної категорії квалітативності у двоскладному буттєвому реченні. Досліджено синтаксичні засоби її реалізації, зокрема з'ясовано, що чільне місце у формуванні семантичної структури буттєвого речення посідають предикат існування та локативний із додатковими якісними характеристиками, реалізовані дієсловами з якісними семами. Установлено, що важливим компонентом є атрибутивний поширювач, виражений переважно якісними прикметниками різнопланової семантики, зрідка – відносними прикметниками, дієприкметниками, вказівними займенниками. Проаналізовано засоби вираження квалітативного поширювача, репрезентованого обставиною способу дії з такою морфологічною реалізацією: прислівники (якісно-означальні, способу дії, порівняльно-уподібнювальні, поодинокий випадок – мети), іменники в орудному відмінку, фразеологічні сполучення, один із компонентів якого вжитий у формі орудного відмінка, порівняльні зврати.

Ключові слова: *буттєве речення, квалітативність, квалітатив, якість, синтаксичні засоби вираження, предикат буття, предикат існування, локативний предикат, атрибутивний поширювач, обставина способу дії, якісна сема.*

Постановка проблеми. Категорія квалітативності, або якості, є однією з фундаментальних мовних категорій, яка тісно взаємодіє з категорією буття. Вона має універсальний характер, оскільки існує в усіх моделях світу як параметр, необхідний для орієнтації людини в просторі та часі в процесі адаптації до природних та соціальних умов існування: для формування повсякденного досвіду індивіда [1]. Її досліджували представники різних шкіл і напрямів (логіки, філософи, культурологи). Методологічною основою розуміння якості кожною окремою наукою є їхнє філософське тлумачення. У різні періоди розвитку філософської думки проблема якості отримувала різноманітні

висвітлення. В античні часи квалітативність ототожнювали з якістю, уперше виокремленою Аристотелем, який розглядав її як сукупність властивостей предметів, що вирізняють його з-поміж інших, хоч найперші висловлювання про якість належать давньоіндійським, давньокитайським філософам (I тисячоліття до н. е.). Гегель звернув увагу на єдність якості й кількості, тобто якісно визначену кількість, яка взаємодіє з мірою. Рівень знань про кількісно-якісний аспект буття завжди визначав загальний стан розвитку науки. Подальший розвиток уявлень про якісну сторону буття спирався на атомістичне вчення та був пов'язаний з іменами Лукреція, Епікура, Демокрита. Значний внесок у вивчення якості зробили мислителі Середньої Азії (IX–X ст.) та філософи-матеріалісти XVII–XVIII ст. Основним змістом категорії квалітативності, на думку багатьох учених, є ознаковість об'єкта, усвідомлена людиною, сутнісна якість, що з'являється в процесі взаємодії з об'єктом. Вона об'єднує основні уявлення людини про якість і становить систему, у центрі якої ядро – одиниці, які виражають власне квалітативні значення, периферію становлять ті, які, крім квалітативної семантики, містять інші значення (у досліджуваних реченнях – це буттєве значення, квантитативне, темпоральне, цільове). Ці значення мають здатність перетинатися, утворюючи так звані семантичні зони накладання.

В українській мові існує велика кількість двоскладних буттєвих речень, у яких на основне буттєве значення нашаровується якісна ознака, саме такі структури, тобто буттєві речення з додатковою якісною характеристикою, є об'єктом нашого дослідження.

На матеріалі різних мов категорію квалітативності вивчено неоднаково, зокрема на ґрунті німецької, англійської, французької, російської її досліджували такі вчені: Б. Ж. Куанбаєва, А. А. Живоглядів, І. А. Бехта, А. Г. Басманова, А. В. Бондарко, Н. Н. Болдирева, Є. С. Кубрякова та ін. Окремі аспекти квалітативності в українському мовознавстві були предметом аналізу І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, К. Г. Городенської, А. П. Грищенка, О. І. Бондаря, М. І. Степаненка, В. М. Ожогана та ін. Так, М. І. Степаненко дослідив прикметник, який «найбільше наділений ономасіологічною категорією ознаки, хоч семантика ознаки, – зазначає вчений, – властива прислівникам, іменникам, дієсловам» [2, с. 50]. Мовознавець аналізує валентність якісних прикметників як носіїв квалітативної ознаки, виокремлює їхні семантичні групи, з'ясовує залежність валентності прикметника від його участі у внутрішньосинтаксичній організації речення [2].

Мовні засоби вираження якості вивчають Л. Ж. Норкіна [3], а прикметник як семантико-функційну категорію, що найповніше виражає квалітативність, – С. В. Постникова [4].

Формою вираження квалітативності є якісні, кількісно-якісні, просторові та інші відношення. Зацікавленість цією категорією актуальна й сьогодні, тому вивчення мовних засобів вираження квалітативності у двоскладних буттєвих реченнях української мови потребує ретельного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному мовознавстві історію мовних категорій квантитативності й квалітативності та сучасні тенденції їхнього вивчення в лінгвістиці досліджує С. В. Баранова [5]. Особливості взаємодії категорії оцінки й квалітативності аналізує Л. Шутак, яка вважає її синонімічною до якості. За словами дослідниці, «якість – це насамперед ставлення людини до предметів, ознак, процесів. Вона залежить і від психофізіологічних та інтелектуальних властивостей людини, основна якість не може бути абсолютною, вона суб'єктивна» [1, с. 152]. Вивчення взаємозв'язку квалітативності й оцінки, на думку Л. Шутак, «дасть можливість зануритися до проблем взаємопроникнення абстрактного та чуттєвого компонентів мови і мислення, з'ясувати залежність уживання тих чи тих квалітативних одиниць від загальної емоційності висловлення та соціального статусу мовця, а також допоможе у вивченні змістового боку й структури семантичної будови категорії квалітативності, що виводиться з потреб філологічної науки у вирішенні проблеми сутності та структуризації мовних категорій загалом у зв'язку із завданнями виявлення та осмислення «змістовного каркасу мови», а в

перспективі наближення до проблеми концептуалізації людського сприйняття, шляхів та способів репрезентації знань» [1, с. 151].

Постання категорії *якість* в логічному, граматичному й когнітивному аспектах досліджує О. С. Шибкова, яка вказує, що квалітативність «виникає тільки тоді, коли з'являється людина в об'єктивній реальності», «виникає в людському світі як результат взаємодії з ним, а також засвоєння, присвоєння, осмислення природи і як результат цілеспрямованої діяльності з окремим природним матеріалом» [6, с. 41].

Мета статті полягає в дослідженні синтаксичних засобів вираження квалітативності через виявлення та систематизацію буттєвих предикатів з якісною оцінкою, а також квалітативних поширювачів у ролі другорядних членів буттєвих речень.

Виклад основного матеріалу. Аналіз двоскладних буттєвих речень із квалітативною характеристикою дав підстави для виокремлення таких синтаксичних засобів реалізації квалітативної ознаки: 1) предикати буття, виражені дієсловами з додатковою якісною семантикою, у межах яких вирізняємо предикати існування та локативні предикати буття, де наявна ще й сема якості; 2) атрибутивні поширювачі в ролі означального компонента при суб'єкті буття; 3) обставинні поширювачі з якісною семою.

Першу групу буттєвих речень, що мають якісну характеристику, становлять речення існування, семантичну структуру яких формує предикат існування з якісними ознаками. Семантика таких предикатів є різноманітною.

До першої підгрупи належать предикати існування з додатковою семантикою сили, інтенсивності. Процес буття може протікати із силою, інтенсивністю, тобто в предикаті на основну сему існування нашаровується додаткова 'сила, інтенсивність', напр.: *Лютує голод в Україні, Лютує в княжому селі* (Т. Шевченко), *лютувати* – «виявлятися з надзвичайною силою»; *Згадує, яке життя кипіло тут* (М. Хвильовий), *кипіти* – «бурхливо, палко виявлятися, відбуватися бурхливо»; *Як же хлине дощ, і вже не йде, а лле* (Г. Квітка-Основ'яненко), *лити* – «сильно, безперервно текти»; *З годину, мабуть, так бушувала гроза* (О. Гончар), *бушувати* – «бурхливо, навально виявляти якийсь рух, силу, переважно руйнівну»; *Сонце пече. Сонце шаленіє* (О. Донченко); *шаленіти* – «виявлятися з надзвичайною силою, бурхливо, бути дуже сильним (перен. про явища природи, стихійні явища)». Значення сили, інтенсивності вияву буття передають семи 'сильно', 'надто', 'дуже', 'надзвичайно'. Буттєве значення ці предикати реалізують лише в разі їхньої сполучуваності з суб'єктами – абстрактними назвами на позначення процесу життя (*голод, життя*), а також з іменниками на позначення явищ природи, стихійних явищ, небесних світил. Для аналізованих предикатів важливою умовою вияву буттєвої семантики є вживання їх у метафоричному значенні, однак у разі сполучуваності цих предикатів із суб'єктом-особою буттєвість втрачається.

Другу підгрупу складають предикати існування з додатковою семою неінтенсивного, послабленого вияву буття. До неї належать такі дієслівні предикати: *тепліти* – «виявлятися слабо, незначною мірою, жевріти»: *І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом* (М. Хвильовий); *жевріти* – «тліти, існувати приховано, затаєно»: *Жевріла думка, що реальність є поворот з війни до батьківщини* (Ю. Яновський); *тліти* – «бути, існувати, проявлятися незначною мірою»: *Вільний дух народу ще тлів під попелом неволи* (М. Коцюбинський). Відповідну семантику мають предикати, що утворюють синонімічний ряд із домінантою *іти* (про явища природи: сніг, дощ): *кранати, дрібнити, мжичити, мрячити: Мжичить холодний дощ* (М. Хвильовий).

До третьої підгрупи належать предикати існування з додатковою семою домінування, активного вияву стану, процесу, тобто дієслівні предикати з архісемою 'соціальний стан', яка під час сполучуваності їх з іменниками-абстрактними назвами нейтралізується, а потенційна сема буття актуалізується: *панувати, господарювати, царювати, царствувати: Відтепер тут панувала* [була, активно виявлялася] *інша енергія, та, що руйнує* (О. Гончар).

Четверту підгрупу складають предикати існування з додатковою семою вільного, безперешкодного існування: *гуляти* (думка, вітер) – «поширюватися вільно, безперешкодно», *танцювати, грати* (абстрактні поняття). Напр.: *А думка край світа на хмарі гуля* (Т. Шевченко); *І не легка веселість грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть* (М. Коцюбинський).

До п'ятої підгрупи належать предикати існування з додатковою семою прихованого вияву буття. Ці дієслова містять семи 'існувати', 'приховано', 'затаєно': *таїти* (ся), (с)ховатися, губитися, критися, чаїтися, тонутися, покоїти, напр.: *Вони вийшли на гінну дорогу, що губилась в плетиві березки, деревію, пижми* (М. Стельмах) [дорога існувала, однак її не було видно через березку, що її заплела – прим. Л. Л.]; *Живе життя, і силу ще таїть* *Оця гора зелена і дрімлива* (М. Зеров); *Звичайні осоки причаїлись по своїх закутках* (М. Хвильовий).

Шосту підгрупу утворюють предикати існування з додатковою семою міцності, стабільності. Ця група об'єднує низку дієслів, вживаних переважно в доконаному виді, що мають сему 'міцно': *влягтися* (про зморшки, абстрактні поняття) – «міцно вкоренитися», *заягти* – «залишитися надовго», *застигнути* – «міцно вкоренитися», *укластися, покластися* (про усмішку) – «міцно заягти», в'їстися – «міцно заягти, перерізати обличчя (про шрами, рубці)»: *Тіні скорботи заягли в її виразних карих очах* (М. Стельмах).

До сьомої підгрупи належать предикати існування з додатковою семою нестабільності, непостійності. Ілюстративний матеріал засвідчив лише два дієслова з яскраво вираженими семами 'існувати нестабільно': *стрибати* і *скакати* (про ціни, зовнішні риси людини) – «перен. різко коливатися, бути нестабільним»: *Кожна зморшка на безвусому виду скакала у нього* (М. Коцюбинський). Через синтагматичні зв'язки встановлено склад дієслівних предикатів, у яких сема непостійності є потенційною й реалізованою за таких умов: 1) їхнє первинне значення означає *рух, переміщення*; 2) ці дієслова сполучаються з іменниками на позначення почуттів людини; 3) при них обов'язковим є поширювач, що означає локалізацію предикативної ознаки (на обличчі, на виду тощо), напр.: *На роздутих устах блукає масна посмішка* (М. Стельмах), *По обличчю Колосовського перемайнула хмурість* (О. Гончар).

Другу групу буттєвих речень становлять локативні речення з якісною характеристикою. Їх можна кваліфікувати як локативно-якісні. Семантичну структуру таких речень формує локативний предикат, у якому, крім локативної, наявна якісна сема. Розташування, перебування суб'єкта в певному місці може мати такі ознаки: *високо, низько, рівно, криво, незручно, рідко, близько, далеко* тощо. До цієї групи належать предикати: *височіти 1* – «виділятися висотою, підноситися над чим-небудь, міститися вище чогось», *вставати 4* – *встати* – «здійматися угору (пил, хвиля, туман)», *підніматися 2* – *піднятися, підійматися* – «здійматися угору», *здійматися 3* – «височіти, підноситися над рівнем чого-небудь», *зводитися 4* – «бути розташованим, простягатися знизу вгору», *зводитися 5* – «височіти, підноситися над чим-небудь, виділяючись з-поміж чогось своєю висотою», *стрімити 1* – «височіти, здійснюватися над рівнем, поверхнею чого-небудь; видаватися, виступати вгору», *стовбичити 1* – «стояти, різко підноситися над навколишньою поверхнею (про високі, тонкі предмети)», *стирчати 1* – «стояти, різко виділяючись на поверхні чого-небудь; виступати, видаватися вперед угору; розташовуватися сторч», *тяжіти 4* – «нависати над чим-небудь, височіти у просторі (про щось дуже велике, важке)», *підноситися* – *підвестися 3* – «простягатися, мати напрямок угору»: *А в небі, переймаючи простір, Піднісся Чатир-Даг двійним наметом* (М. Зеров); *Чернеча гора височить поруч Дніпра* (О. Гончар); *На двох везках біля виходу стовбичили озброєні до зубів вартові* (С. Скляренко). Сему 'близько' містять такі предикати: *тиснутися 1*, *притулитися 2*, *сусідити, сусідувати 2*: *Коло очеретяної стіни притулився курінь* (І. Нечуй-Левицький).

Третю групу буттєвих речень, у яких предикат містить якісну ознаку, становлять речення існування зі значенням самовиявлення через зорове сприймання. Їхнім ядром є дієслова на позначення кольору: *біліти, багрянити, буріти, червоніти, синіти, жовтіти,*

чорніти, зеленіти, сивіти, рожевіти, сіріти, рудіти, напр.: *Між зеленою листвою вишняку, груш, слив та яблунь біліли чепурні хаточки* (М. Коцюбинський) → ... *стояли білі хати*; *На городі жовтіли соняшники* (І. Нечуй-Левицький) → ... *росли жовті соняшники*.

Найуживанішим засобом вираження квалітативності будь-якого речення є атрибутивний поширювач, представлений прикметниками будь-якої семантичної групи, прикметниковими займенниками, діеприкметниками тощо. У буттєвих реченнях такий поширювач є факультативним компонентом семантико-синтаксичної структури. Він надає реченню інформативної повноти, уживається при суб'єктах буття різнопланової семантики, зокрема на позначення процесів, явищ, реалій життя. На думку М. І. Степаненка, «атрибутивно вживаний компонент – узгоджене чи неузгоджене означення – перетворює інформативну надлишковість, що репрезентується синтаксичними структурами, в інформативну достатність» [2, с. 29].

Атрибутивний поширювач може виражатися якісним прикметником із такими значеннями:

– розміру, обсягу: *На самому курені вгніздився здоровецький гарбуз* (І. Нечуй-Левицький); *Три роки велетенське вбивство лютувало на землі* (М. Орест); *Під завеликими бровами глибоко засіли невеликі очиці* (М. Стельмах);

– висоти: *Стоїть гора високая* (Л. Глібов);

– простору: *Над вербами розстелялось глибоке темне небо* (І. Нечуй-Левицький);

– позитивної оцінки суб'єкта буття: *Долиною під деревами ніжився прекрасноводий Псьол* (Ю. Яновський);

– ознаки, що сприймається зором: *Кругом хати ріс зелений та густий шпорши* (І. Нечуй-Левицький); *Чорний дощ періцив у шибки* (О. Гончар);

– ознаки, що сприймається слухом: *На вустах у них застигла тиха усмішка до всього світу* (О. Довженко);

– ознаки, що сприймається дотиком: *Холодні осінні тумани клубочать угорі* (М. Коцюбинський);

– розумових здібностей людини: *На губи поклася гірка й мудра усмішка* (В. Шевчук);

– результату процесу існування: *У червні лили плідні дощі* (Ю. Яновський).

– фізичної характеристики явища: *Забушувала шалена злива* (М. Хвильовий);

– важливості процесу буття: *Одразу трапилася надзвичайна метушня* (М. Хвильовий);

– внутрішньої наповнюваності: *Убога хижка його батька, Амвросія Ковача, стояла високо в горах...* (С. Скляренко);

– метафоричної ознаки: перенесення внутрішньої риси людини на подію, явище буття: *Точились жорстокі бої* (С. Скляренко).

У ролі квалітативного (атрибутивного) поширювача при суб'єкті буття може також бути: а) відносний прикметник: *Над самим обрієм в неспокої кількох хмарин відчувалася передвесняна вільність* (М. Стельмах); *Вже мерехтить самотнє світло* (Є. Маланюк);

б) діеприкметник: *Проти синього неба ясно вирізувалася ламана смуга горяного берега Росі* (І. Нечуй-Левицький); в) діеприкметниковий зворот: *Нарівні з вікном біліли припорошені пилом розквітлі акації* (О. Гончар); г) вказівний займенник: *Буває таке мовчання. Несподіване і страшне, Що тільки вибух ридання Від смерті рятує мене* (Д. Павличко).

На конститутивності атрибута в буттєвих реченнях, у яких «стверджується існування в навколишній дійсності або в окремому її фрагменті об'єктів, що наділені певними ознаками, тобто належать до того чи іншого класу», наголошували Н. Д. Арутюнова та Є. М. Ширяев [7, с. 8]. За своєю семантико-синтаксичною і комунікативною природою ці речення, – вказують учені, – не є однорідними. Усі вони відображають просторово-предметний аспект об'єктивної реальності [7, с. 8]. Картини цієї реальності різні, і в мові вони матеріалізуються реченнями тотожності, реченнями-характеризаціями предмета за внутрішнім і за зовнішнім змістом. Наприклад, зміст речення *У лісі є гриби сам собою*

зрозумілий, таке речення позбавлене інформативності. Ця картина набуває осмисленості тоді, коли до складу речення ввести атрибутивний компонент: *У лісі є білі гриби*.

Означення, яке є обов'язковим компонентом буттєвих речень наявності й належності, вносить до їхньої семантичної структури той зміст, який формує його інформативно-сміслову довершеність. Воно, як зазначає Н. Д. Арутюнова, може виконувати виокремлювальну й тотальну функцію [7]. У реченні *Через дорогу, проти церкви, стояла школа, нова, висока* (М. Коцюбинський) означення характеризує предмет, виокремлює його з-поміж однорідних. Наявність означення як обов'язкового компонента, на думку А. П. Грищенка, мотивована «загальною значенневою природою окремих груп іменників», для яких характерні сильні атрибутивні зв'язки [8, с. 43], тобто вони вимагають поширення, необхідного для структурно-комунікативної реалізації речення, функціонують як «невідокремлювані сутності особи – зовнішні ознаки особи та частини тіла (обличчя, руки, очі, голова)», напр.: *У Павлова були пухкенькі малі руки, вкриті золотим пухом* (М. Хвильовий); *Священик мав голубі очі* (С. Скляренко) і внутрішні ознаки, властивості, якості: *Мав тоненький голос я* (П. Тичина).

Квалітатив у буттєвих реченнях з якісними характеристиками може виражатися обставиною способу дії, яка на морфологічному рівні має таку реалізацію:

1) якісно-означальний прислівник: *Радість виливалася спокійно, широко* (П. Тичина); *Замки величезно бовваніють на скелях* (І. Нечуй-Левицький);

2) іменник в орудному відмінку: *Під ними [яблунями] купкою гною примостилася стареча городжена клуньчина Корнієвого брата Конона* (У. Самчук);

3) прислівник способу дії: *В Переп'яті гайдамаки нишком ночували* (Т. Шевченко); *Онисько жив безпечно в москалевій хаті* (Панас Мирний);

4) атрибутивно-субстантивне словосполучення в орудному відмінку: *Здалека чорніє ліс зубчастим муром* (Леся Українка); *Піт брудними патьоками струмився по його обличчю* (М. Стельмах);

5) атрибутивно-субстантивне словосполучення в місцевому відмінку: *Показав, у яких страхітливих умовах живуть люди* (С. Скляренко);

6) порівняльно-уподібнювальний прислівник: *Річка з прозорою, жовтуватою водою в'ється змією здовж лугом, вкритим густими і високими осоковитими травами* (У. Самчук);

7) прислівник мети: *Недаром таке на світі коїться* (Панас Мирний);

8) прийменниково-відмінкова форма іменника, яка розкриває зміст займенникового прислівника, що вказує на спосіб існування: *Отак і живе чоловік на світі без крил – у роботі, в любові до хліба насущного, до людини, до слова людяного* (М. Стельмах); *Отак жив Чіпка, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та нестатках* (Панас Мирний);

9) фразеологічне сполучення: *Тут він жив милістю якоїсь грузної баби* (М. Хвильовий); *Стіною чорною іде гроза* (Д. Павличко); *Вітер виє звірюкою, свистить по під стріхами...* (І. Нечуй-Левицький);

10) порівняльні конструкції різних типів: *Чи, може, там гриміли громи і дощ пролився як з відра* (Д. Павличко); *Чорний нічний дощ ллє і ллє, як у Ноеві часи* (О. Гончар).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, проведене дослідження мовних засобів реалізації квалітативності розкриває суть цієї логіко-поняттєвої категорії. На синтаксичному рівні проаналізовано буттєві предикати з якісними характеристиками, що формують семантико-синтаксичну структуру речення, атрибутивні поширювачі в ролі обов'язкових і факультативних правобічних синтаксем, обставинні поширювачі з якісною семантикою. Аналіз однієї з ділянок функціонально-семантичного поля квалітативності окреслює подальші шляхи й напрями дослідження цієї категорії на рівні тексту, актуального членування речення тощо.

Список використаної літератури

1. Шутак Л. Особливості взаємодії категорії оцінки та квалітативності / Л. Шутак // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К., 2012. – С. 150–154.
2. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / М. І. Степаненко. – К. : НАН України, Український мовно-інформаційний фонд, 1997. – 217 с.
3. Норкина Л. Ж. Языковые средства выражения качественных характеристик в контексте : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Л. Ж. Норкина : КГПИИЯ. – Киев, 1984. – 24 с.
4. Постникова С. В. Прилагательные как семантико-функциональная категория: (На материале немецкого и русского языков) / С. В. Постникова. – Нижний Новгород : ННГУ, 1991. – 78 с.
5. Баранова С. В. До історії питання про квантитативність та квалітативність / С. В. Баранова // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія «Філологічні науки (мовознавство)»: зб. наук. пр. – Кіровоград : КПУ. – 2009. – № 81 (1). – С. 15–18.
6. Шибкова О. С. Становление категории «Качество»: логика, грамматика, когнитика / О. С. Шибкова. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2006. – 286 с.
7. Арутюнова Н. Д. Русское предложение. Бытийный тип : Структура и значение / Н. Д. Арутюнова, Е. Н. Ширяев. – М. : Русский язык, 1983. – 198 с.
8. Грищенко А. П. Прикметник у структурі словосполучення і речення / А. П. Грищенко // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 7. – С. 39–45.

References

1. Shutak, L. (2012). Peculiarities of interconnection of the categories of estimation and qualitiveness. *Humanitarna osvita v tekhnichnykh vyshchyykh navchalnykh zakladakh. (Humanitarian education in technical institutions of higher learning)*. Kyiv. 150–154 (in Ukr.)
2. Stepanenko, M. I. (1997). *Interaction of formal-grammatical and semantic valency in the structure of a word combination and a sentence*. Kyiv: NAS of Ukraine, Ukrainian language-information fund (in Ukr.)
3. Norkina, L. Zh. (1984). *Language means of expression of qualitative characteristics in the context: synopsis of the thesis for a candidate degree in philology, speciality: 10.02.04*. Kyiv (in Russ.)
4. Postnikova, S. V. (1991). *Adjectives as semantic-functional category: (On the basis of German and Russian languages)*. Nizhniy Novgorod: NNSU (in Russ.)
5. Baranova, S. V. (2009). On the history of the question of quantitiveness and qualitiveness. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Seriya «Filolohichni nauky (movoznavstvo)» : zb. nauk. pr. (Scientific notes of the V. Vinnichenko Kirovograd Pedagogical University. Series "Philological Sciences(Linguistics)": collection of scientific works)*. Kirovograd: KPU. 81 (1), 15–18 (in Ukr.)
6. Shibkova, O. S. (2006). *Formation of the category "Quality": logic, grammar, cognition*. Stavropol: SSU Publishing House (in Russ.)
7. Arutyunova, N. D. & Shiryayev, E. N. (1983). *The Russian sentence. Sentence of being type: Structure and meaning*. M.: The Russian language (in Russ.)
8. Grytschenko. A. P. (1986). Adjective in the structure of a word-combination and a sentence. *Ukrainska mova i literatura v shkoli (The Ukrainian language and literature at school)*. 7, 39–45 (in Ukr.)

LONS'KA Lyudmyla Ivanivna,

Candidate of Philology, Associate Professor of Ukrainian linguistics and applied linguistics
Cherkasy National University of Bohdan Khmelnytskyi
e-mail: L.Lonska@mail.ru

LANGUAGE MEANS OF QUALITATIVENESS REALIZATION IN THE UKRAINIAN TWO-PART SENTENCES OF BEING

Abstract. Introduction. *Qualitiveness (or quality) is one of the fundamental language categories, which is connected with the category of being. It has universal character, and it was investigated by the representatives of different scientific schools (by philosophers, culturologists, logicians). Methodological basis of their understanding of the category of quality is its philosophical explanation by each of these sciences.*

The main meaning of the category of qualitiveness is its ability to indicate the qualify of the object, to reveal its intrinsic quality, which appears in the process of its interaction with the object. It unites main man's ideas of quality and forms the system, the center (or the nucleus) of which is a set of units expressing qualitative meanings, while its periphery consists of the units with not only qualitative semantics but also with additional connotative meanings (the meanings of being, of quantity, of aim, of time). These meanings are able to intersect and to create the so-called semantic fields of intersecting.

In the Ukrainian language there are a lot of two-part sentences of being, which have main meaning of being and additional meaning of quality, that's why the object of our investigation is the structures of the kind, namely the sentences of being with additional meaning of quality.

Purpose. The aim of the article is to examine syntactical means of qualitiveness realization by means of finding out and systematization of the predicates of being with quality estimation and with qualitative extenders as secondary members of sentences of being.

Methods. The main method of investigation is the structural one. It is realized in the component analysis in combination with distributional method. The author uses these methods to analyse the quality semes in the predicates of being and in the locative predicates. The author also uses the method of interlevel interpretation to analyse components of existential sentences semantic structure and the means of their morphological and syntactical realization.

Investigation Results. On the syntactical level the category of qualitiveness is represented by the predicates of being and by locative predicates with additional meaning of quality expressed by verbs with quality semes. The important component of the semantic structure of the sentences of being is an attributive extender, expressed mainly by qualitative adjectives of various semantics; sometimes it can be expressed by relative adjectives, participles, demonstrative pronouns. The qualitative can be expressed by the adverbial modifier of manner, which has the following morphological realization: adverbs (quality attributive adverbs, adverbs of manner, comparative-assimilative adverbs, adverbs of aim), nouns in instrumental case, phraseological units, comparative constructions.

Originality of the work is in the analysis of qualitiveness in two-part sentences of being, the predicates of existence and locative predicates, which have semes of quality.

Conclusion. The investigation of the language means of qualitiveness realization reveals the essence of this logical-conceptual category. On syntactical level it is realized by means of the predicates of being with quality characteristics, which form semantic-syntactic structure of the sentence by means of attributive extenders as obligatory and optional right-side syntaxemes and adverbial extenders with quality semantics. The analysis of one of the aspects of the functional-semantic field of qualitiveness outlines further ways and trends of this category investigations.

Key words: the sentence of being, qualitiveness, qualitative, quality, syntactical means, predicate of being, predicate of existence, attributive extender, adverbial modifier of manner, qualitative seme.

Надійшла до редакції 03.10.16

Прийнято до друку 24.10.16

УДК 811.161.2:81'363

РУДЕНКО Наталя Петрівна,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри методики навчання,
стилістики і культури української мови
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: rudenkon@ukr.net

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МОДАЛЬНОСТІ З ІНШИМИ РІВНЯМИ СИНТАКСИЧНОЇ КОНСТРУКЦІЇ

У статті проаналізовано місце модальності серед інших граматичних категорій синтаксису і її взаємодія з різними рівнями синтаксичної конструкції, стверджено думку про те, що модальність є самостійною категорією, яка пов'язує семантичний і комунікативний рівні речення. У роботі запропоновано нове бачення модальності як самостійного рівня речення. Модальність виражає почуття, ставлення до чогось / когось, це додаткова семантика, що накладається на основне семантичне значення речення. За своєю суттю модальність є суб'єктивною, оскільки вона виражає почуття автора (мовця), які інтерпретує читач. Розглянуто основні модальні значення в складнопідрядному реченні української мови (бажальності, спонукальності, умовності, переповідності, гіпотетичності, ймовірності, заперечення та питальності), а також окремі засоби їх вираження (предикати, сполучники й сполучні слова, модальні слова й частки, інтонація).

Ключові слова: модальність, синтаксична категорія речення, суб'єктивна модальність, констатувальна модальність, семантико-синтаксичний рівень речення, комунікативний рівень речення, модальні значення, засоби вираження модальності.

Постановка проблеми. Сучасний синтаксис розглядає речення як складну систему взаємопов'язаних ієрархічних рівнів. Частина мовознавців розглядає речення як трирівневу структуру, виокремлюючи формально-граматичний, семантико-синтаксичний і комунікативний рівні. Інші характеризують його як двоярусну структуру, що складається із формально-граматичного та семантико-синтаксичного рівнів. Дехто із синтаксистів вирізняє чотири рівні речення (формально-граматичний, граматико-синтаксичний, семантичний і комунікативний). Немає єдиного підходу і до виокремлення граматичних категорій синтаксису, визначення їхньої взаємодії на різних рівнях речення. Однією із дискусійних проблем сучасного синтаксису є визначення поняття модальності як граматичної категорії речення, її взаємозв'язок з іншими категоріями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Модальність речення завжди була об'єктом уваги мовознавців. Шарль Баллі розглядав модальність як будь-яке відношення мовця до повідомлюваного. «Наша думка додає до найменшого сприймання елемент оцінки, інстинкт самозахисту зіставляє всі явища навколишнього світу з нашим «я», з нашим життям і благополуччям. Тому навіть абстрактні речі постають у мові пропущеними через призму наших потреб і бажань у невиразному світі суб'єктивного сприймання» [1, с. 32]. Різні аспекти модальності ґрунтовно проаналізовано в працях мовознавців О. Мельничука, І. Вихованця, Т. Ломтева, Л. Теньєра, В. Виноградова. У сучасній лінгвістиці по-різному визначають, класифікують і досліджують засоби вираження модальних значень у синтаксичних конструкціях А. Загнітко, В. Бріцин, Н. Гуйванюк, Р. Христіанінова, М. Мірченко та інші. Проте науковці до сьогодні не мають спільної думки щодо зарахування модальності до семантичного чи до комунікативного рівня речення, класифікації модальних значень, виокремлення системи засобів вираження модальності тощо.

Метою нашого дослідження є визначення місця модальності серед інших граматичних категорій синтаксису і її взаємодія з різними рівнями синтаксичної конструкції, а також виокремлення основних модальних значень речення і засобів їх вираження.

Виклад основного матеріалу. У сучасному синтаксисі чітко утверджені два погляди на категорію модальності. Більшість науковців схиляється до думки, що модальність належить до категорій семантико-синтаксичного рівня речення, які «відбивають семантико-синтаксичну структуру і спрямовані на відображення позамовної дійсності. Семантико-синтаксичний ярус реченнєвої структури повною мірою корелює з певною ситуацією, відображуваною тією чи тією структурою. Зміст кожного компонента останньої мотивований відображенням типових функцій та відношень об'єктів дійсності у свідомості мовців» [2, с. 52]. Дехто із синтаксистів розглядає семантику речення як складну систему смислів, «які виражаються не лише компонентами його структури, а й синтаксичними відношеннями та зв'язками між цими компонентами» [3, с. 93], тому семантику речення поділяють на два рівні: мовний, поверхневий і «глибинний», «ситуаційний», який взаємодіє з факторами мовленнєвої ситуації.

Проте серед науковців останнім часом утверджена думка, що модальність слід розглядати як категорію комунікативну, оскільки при семантичному підході не враховано те, що модальність не стільки відображає дійсність і ставлення до неї, скільки відтворює картину світу у свідомості автора / мовця, тобто із власне синтаксичних категорій стає категорією комунікативною. Модальність у комунікативно-синтаксичному розумінні постає як «спосіб створення ментально-чуттєвої картини світу і відповідно до цього типу відношення цієї картини світу, вираженої в диктумній частині, до дійсності» [4, с. 67]. Це дає можливість об'єднати в межах однієї категорії явища, виражені формами дійсного та ірреальних способів. У модальності «перетинаються величини власне семантичного рівня,

що безпосередньо стосуються семантико-синтаксичної організації речення..., і компоненти власне-комунікативного спрямування речення. Тому модальність обов'язково має розглядатися у двох вимірах» [5, с. 137].

На думку О. Селіванової, «модальність – це категорія мови і мовлення, що виражає реальні / ірреальні відношення висловлення до дійсності або суб'єктивну кваліфікацію повідомлення мовцем» [6, с. 283]. Тобто модальність є вираженням наших почуттів у відношенні до чогось, ставленні до чогось / когось. Якщо інтерпретувати це визначення, то модальність за своєю суттю є суб'єктивною категорією. Вона не відображає об'єктивного світу, реальності, а лише уявлення автора про цю реальність. Модальність – це додаткова, зовнішня семантика, яка накладається на основне семантичне значення речення, репрезентоване лексичним значенням слів, використаних для передавання інформації в реченні.

Ми дотримуємося думки, що модальність не належить цілком ні до семантико-синтаксичного, ні до комунікативного рівнів речення, а становить окремий рівень синтаксичної конструкції, який взаємодіє з іншими рівнями, але не тотожний їм.

Речення розуміємо як чотирирівневу систему, кожен рівень має своє значення, свої засоби вираження цього значення, які можуть корелювати між собою, але зовсім із різною метою на кожному з ярусів речення. Розглянемо цю взаємодію на конкретному прикладі. *Коли б ми гніватись могли, Які б пожежі запалили, Які б кайдани ми розбили, Якого б ката розп'яли!* (Олександр Олесь).

1 рівень – структурний, який утворюють частини формально-граматичної будови речення. До аналізованого речення входить 4 частини, з'єднані підрядним зв'язком умови.

2 рівень – семантико-синтаксичний, який формується модусом і диктумом. Речення виражає неможливість результату дії, оскільки немає реальних передумов для її здійснення. (Диктум – *ми запалили пожежі / розбили кайдани / ката розп'яли*, модус – за умови, *якби ми могли гніватись* (умова ірреальна, виражена формою умовного способу).

3 рівень – комунікативний, який передає тему й рему (нове / старе). В аналізованому реченні тема – повідомлення про те, що ми не зробили, і рема – чому ми це не зробили – бо у нас не було відповідної передумови.

Названі елементи речення становлять складнопідрядну ускладнену однорідною супідрядністю конструкцію, яка виражає нездійсненну, ірреальну умову дії, призначену для повідомлення можливої умови, за якої дія із неможливої стане можливою. Проте, крім власне формального вираження умови, у нашому реченні є ще один план, рівень – ставлення автора до того, про що йдеться в реченні.

На відміну від семантико-синтаксичного рівня, де модус виражає значення – ірреальну умову, модальний рівень призначений не лише виражати буквально, словесне значення, але й передавати ставлення до того, про що говориться в реченні, і це ставлення – модальність – не може бути ні реальним, ні ірреальним, об'єктивним чи суб'єктивним, оскільки воно передається / висловлюється суб'єктом, а також його інтерпретує читач, тобто теж є суб'єктивним за своєю суттю.

Аналізоване речення з цього погляду не є однорідним. Передовсім ірреальна умова дії не є основною модальністю речення. Насправді на модальність указують займенники *які* і *якого*, що виконують ще й роль підсилювальних часток для підкреслення розпачу автора, стану вищого ступеня незадоволення реальністю (що підсилює ще й оклична інтонація). Описано цей стан протиставленням двох дійсностей: перша – *ми можемо гніватись* – і тоді *ми пожежі запалили, кайдани розбили, ката розп'яли*; і друга – *ми не можемо гніватись* – і тоді *ми пожежі не запалили, кайдани не розбили, ката не розп'яли*. І та, і та дійсність потенційно можливі, тобто вони є реальними у своїх площинах часу і простору. У реченні протиставлено не дійсне і недійсне, а може бути й не може бути, бо основна модальність тут якраз не умова, а протиставлення бажаного й небажаного. Тобто автор передає не умову якоїсь дії, а саме бажання здійснити якусь дію. Ірреальна умова є

засобом для вираження бажальної модальності. Частка *б*, що утворює умовний спосіб дієслова, у реченні виконує роль підсилення бажання, як і сполучні слова.

Отже, модальність не складається із протиставлення категорій реальність / нереальність, а з протиставлення можливо / неможливо, може бути / не може бути, бажане / небажане, відбулося / не відбулося. Обидві ситуації реальні, але в сприйманні автора лише одна з них відповідає його уявленню про дійсність. Такі глибинні семантичні смисли називають «авторськими смислами». «Прагматичні авторські вияви семантики тісно пов'язані з питанням комунікативної інтенції... Іntenційні смисли тісно пов'язані з модальністю речення» [7, с. 361].

На сьогодні немає чіткої класифікації модальних значень. За допомогою синтаксичних засобів розрізняють розповідну, спонукальну, бажальну, умовну, переповідну, гіпотетичну модальність [8, с. 446], а також модальність ймовірності, напр.: *Може, це якісь візуальні ефекти, може, й справді комусь вдалося сфотографувати, але крізь хмари й галактичні туманності, в позасвітті загадкових безмеж, чиєсь незбагненне Око я таки бачив, – може, Бог хотів подивитися на місця колишнього раю, де Він створив першу людину, де колись один Каїн убив одного Авеля, а тепер той гріх розрісся до таких масштабів, що несила вже розібратись, хто кому Каїн, хто кому Авель. Усі для всіх не люди* (Л. Костенко). У реченні поєднано кілька модальних планів: можливість, виражену вставним словом *може*, припущення, виражене реченням *може, й справді комусь вдалося сфотографувати* ..., ствердження (*око я таки бачив*), переповідність, яка передана однорідною супідрядністю (*де Він створив першу людину, де колись один Каїн убив одного Авеля, а тепер той гріх розрісся до таких масштабів*), ймовірність: *несила вже розібратись*.

До модальних планів зараховуємо також значення питальності, оскільки вони теж відображають ставлення мовця до дійсності чи його сприймання цієї дійсності, напр.: *Та хіба наші дні, наші години не варті того, щоб їх прожити?* (М. Дочинець) – питальна модальність подана у формі заперечення.

Висновки. Модальність належить до тих категорій синтаксису, які є важливими для розуміння взаємозв'язку і взаємодії різних рівнів синтаксичної конструкції. Використовуючи засоби структури речення і семантику членів речення, модальність поєднує формально-структурний і семантичний рівні речення із комунікативним, що, зі свого боку, поєднує зовнішню і внутрішню структури речення. Таке твердження дає можливість сприймати категорію модальності не тільки як синтаксичну категорію, а і як когнітивну. Представлена в статті характеристика невичерпна щодо всіх можливостей категорії модальності, особливо докладного розгляду потребує класифікація модальних значень і засобів їх вираження в синтаксичних конструкціях.

Список використаної літератури

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М : Издательство иностранной литературы, 1955. – 416 с.
2. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : Монографія / Р. О. Христіанінова. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 363 с.
3. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : Монографія / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
4. Бріцин В. М. Когнітивні аспекти в категорійно-функціональній граматиці / В. М. Бріцин // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. – К : Наукова думка, 2009. – С. 65 – 71.
5. Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису / А. П. Загнітко. – Горлівка : ГДПШМ, 2004. – Ч. 2. – 254 с.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
7. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст : Вибрані праці / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. – 664 с.
8. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

9. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Л. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с. – (Перлини сучасної літератури).
10. Дочинець М. І. Вічник / М. І. Дочинець. – Мукачево : Карпатська вежа, 2011. – 287 с.

References

1. Bally, Ch. (1955). *Linguistique générale et linguistique française*. Moskow: Foreign literature publishing house (in Russ.)
2. Hristianinova, R. O. (2012). *Subordinate clauses in modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Vudavnutuj dim Dmutra Byrago (in Ukr.)
3. Gyjvanjuk, N. V. (1999). *Formal semantic correlation system of syntactic units*. Chernivcsy: Ryta (in Ukr.)
4. Bricsin, V. M. (2009). Cognitive aspects of categories in functional grammar. In *Language and culture in the new Europe: contact and identity*. Kyiv: Naukova dumka, 65–71 (in Ukr.)
5. Zagnitko, A. P. (2004). *Fundamentals Ukrainian theoretical syntax*. Gorlivka: GDPIIM (in Ukr.)
6. Selivanova, O. O. (2006). *Modern Linguistics: terminology encyclopedia*. Poltava: Dovkillja (in Ukr.)
7. Gyjvanjuk, N. V. (2009). *Word – Sentence – Text*. Chernivcsy: ChNU (in Ukr.)
8. Zagnitko, A. P. (2011). *Theoretical grammar of modern Ukrainian language. Morphology. Syntax*. Donets'k : TOV «VKF BAO» (in Ukr.)
9. Kostenko L. (2011) *Notes by the Ukrainian lunatic*. Kyiv : A-BA-BA-GA-LA-MA-GA (in Ukr.)
10. Dotynescj, M. I. (2011) *Vichnyk*. Mykatevo: Karpats'ka veza (in Ukr.)

RUDENKO Natalija Petrivna,

Candidate of Philology, docent department of teaching methodology, stylistics and culture of the Ukrainian language Cherkasy National University of Bohdan Khmelnytsky
e-mail: rudenkon@ukr.net

THE RELATIONSHIP MODALITIES WITH OTHER LEVELS OF SYNTACTIC STRUCTURE

Abstract. Introduction. *The current syntax considers a sentence as a complex system of interconnected hierarchical levels. However, there is no single approach to the allocation of grammatical categories syntax definition of their interaction at different levels of sentence. This category belongs to the category of modality. Debatable is the definition of modalities as grammatical category of a sentence, its relationship with other levels of a sentence.*

Purpose. *The aim of our study is to determine the place of modalities among other grammatical categories of syntax and its interaction with other levels of syntactic structure.*

Methods. *Studiing syntax we used linguistic transformation method for analyzing sentences and different levels of interaction. Also used method of observation of linguistic phenomena and generalization of the results.*

Results. *We believe that modality does not belong entirely to either semantic-syntactic level or the communication of the sentence but it is a separate level of syntactic structure. It is the expression of feelings to something, expression of relation to something / someone. Modality is additional semantics that is superimposed on the basic semantic meaning of a sentence. Sentence is taken as four-level system: Level 1 – structural, formal grammar, level 2 – semantic and syntactic (modus and dyktum) Level 3 – communicative (and particular topic). This is formal structural elements. However, the sentence has also modality, attitude to what is said in the sentence. This attitude can be neither real nor surreal, objective or subjective, because it expresses the subject (s) and is interpreted by the reader, that is subjective in nature.*

Коли б ми гнівались могли, Які б пожежі запалили, Які б кайдани ми розбили, Якого б ката розп'яли! (Alexander Oles)

In this sentence formal action condition is not the main modality of sentence. In fact, to indicate the modality and conjunctions which is performing even the role of amplifying particles to express the state of a higher degree of dissatisfaction with reality (formally expressed exclamation tone). A description of this condition is based on the opposition of two realities: we angry – and then we lit fires, smashed the shackles, crucified the executioner; and second – we can not be angry – and then we do not lit fire, the shackles are not broke, we do not crucified executioner. Both cases are potential for reality, that they are real in their reality. It is in this sentence is opposed not valid and invalid, and perhaps can not be, because the main modality is just not a condition, as opposed desirable and undesirable. That is, in fact, the author conveys not a condition of any action, but the desire to carry out an action. Thus, the expression unreal provided means for expressing willing modality. Structured product – would share that forms of subjunctive verb in the sentence serves as reinforcement desire.

Originality. *The paper presents a new vision as an independent modality of the sentence, which interacts with the semantic and communicative, but not identified with them.*

Conclusion. *We believe that modality refers to independent levels of sentences as semantic or communicative level. The modality can be considered to be upper category of syntax because it is linked to all other tiers of syntactic structure, in its own using the means of expression levels for certain modal meanings. However, these statements require in-depth study.*

Key words: *modality; syntactic category of sentences; subjective modality; semantic and syntactic level sentence; communicative level of the sentence; the modal value; means of expressing modality.*

Надійшла до редакції 07.11.16

Прийнято до друку 08.12.16

УДК 811.161.2'367.5

ГРОЗЯН Ніна Федорівна,

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української філології
Кримського інженерно-педагогічного
університету
e-mail: n.f.grozyan@mail.ru

ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ ТЕРМІНА «ЧЛЕН РЕЧЕННЯ»

Статтю присвячено з'ясуванню сутності терміна «член речення» у класичному і новітньому мовознавстві. Окреслено категорію членів речення як багатоаспектного явища, проаналізовано дослідницькі підходи до їх вивчення в традиційному і новітньому мовознавстві. Акцентовано увагу на трьох тенденціях щодо кваліфікації членів речення. Обґрунтовано дієвість комплексного підходу до визначення мінімальних синтаксичних одиниць, що враховує формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний, власне-семантичний та комунікативний рівні речення. Зауважено, що цілісне дослідження членів речення ґрунтується на їхній формальній, семантичній і комунікативній диференціації, а тому визначення мінімальних синтаксичних одиниць повинно враховувати кореляції членів речення з їхніми формально-синтаксичними (власне-члени речення), семантико-синтаксичними (синтаксеми), власне-семантичними (семантеми) та комунікативними (комунікатеми) відповідниками. На цій підставі окреслено змістове наповнення терміна «член речення» і запропоновано його дефініцію як мінімальної синтаксичної одиниці, вираженої повнозначним словом або сполученням слів, що виконує в реченні формально-синтаксичну, семантико-синтаксичну, власне-семантичну та комунікативну функції.

Ключові слова: *член речення; мінімальна синтаксична одиниця; власне-член речення; синтаксема; семантема; комунікатема.*

Постановка проблеми. Синтаксичними компонентами, на які сегментовано речення, традиційно вважають члени речення, хоч у практиці синтаксичного аналізу відомі й інші абстрактні моделі (дистрибутивна модель Фриза, модель безпосередніх складників, трансформаційна модель). Основна вимога до компонентів, на які членовано речення, полягає в тому, що вони повинні являти собою взаємопов'язану систему понять, які об'єктивно відображають його структуру [1, с. 61].

Синтаксична модель членів речення не бездоганна. Її основним недоліком Н. Л. Іваницька вважає неточність визначення термінів, унаслідок чого використання моделі для аналізу речення іноді не дає адекватних результатів. Буває незрозуміло, де проходить межа між двома різними членами речення; чітко не встановлені відмінності

між головними і другорядними членами речення; не завжди точними є критерії виокремлення другорядних членів речення [1, с. 64].

Синтаксична традиція і новітні наукові концепції по-різному класифікують члени речення, що зумовлене неоднаковими підходами до з'ясування їхньої специфіки і статусу, визначення принципів диференціації тощо. Перспективним напрямом сучасного синтаксису є комплексний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць, за яким вони витлумачені на тлі формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної структур. З огляду на це потребує вдосконалення змістове наповнення терміна «член речення».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні в лінгвістиці виконано низку вагомих наукових студій, що презентують різні підходи до вивчення членів речення. Теоретичне осмислення формально-синтаксичної структури речення представлено в працях В. В. Бабайцевої, В. А. Белошапкової, І. Р. Вихованця, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітка, Н. Л. Іваницької, М. В. Мірченка, К. Ф. Шульжука та ін. Проблеми мінімальної семантико-синтаксичної одиниці досліджували І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, Г. О. Золотова, О. В. Кульбабська, О. Г. Межов та ін., комунікативний аспект – Т. Ф. Дацько, М. О. Вінтонів.

Попри таку потужну наукову запотребованість, питання аналізу членів речення остаточно не розв'язане, оскільки на кожному етапі наукового пізнання з'являються нові аспекти їх опису. Актуальність теми увиразнює наявність різноманітних, нерідко протилежних, концепцій і підходів, що стосуються місця аналізованих компонентів серед інших синтаксичних одиниць, окреслення сутності поняття «члени речення», їхньої типології та формальної, семантичної і комунікативної диференціації.

Мета статті – зробити аналітичний огляд представлених у мовознавстві підходів до визначення терміна «член речення». Досягненню поставленої мети сприятиме реалізація таких **завдань**: узагальнити проблеми сучасного стану теоретичного опрацювання членів речення; окреслити категорію членів речення як багатоаспектного явища; обґрунтувати дієвість комплексного підходу до визначення мінімальних синтаксичних одиниць, що враховує їхню формально-синтаксичну, семантико-синтаксичну, власне-семантичну та комунікативну диференціацію; на цій підставі схарактеризувати змістове наповнення терміна «член речення» і запропонувати його дефініцію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ставлення до категорії членів речення на різних етапах розвитку синтаксичної науки було неоднозначним. У сучасній лінгвістиці мають місце три тенденції щодо кваліфікації членів речення. Одні вчені відстоюють систему членів речення в тому вигляді, як вона склалася в традиційному синтаксисі, тобто виокремлюють головні (підмет, присудок) та другорядні члени речення (додаток, означення, обставину). Друга група дослідників, відзначаючи суттєві недоліки традиційного вчення, повністю заперечує його, замінює поняття членів речення іншими категоріями. Зокрема, А. М. Мухін відмовився від поняття «члени речення» й розробив учення про семантичні компоненти та вираження їх за допомогою різних синтаксем, замінивши традиційний аналіз за членами речення синтаксемним [2; 3]. Дослідник кваліфікує синтаксеми як елементарні, тобто синтаксично неподільні, одиниці в структурі речення, на відміну від членів речення, що можуть охоплювати й синтаксично членовані утворення [3, с. 21].

Учення про синтаксеми набуло подальшої корекції в працях Г. О. Золотової, де вони потрактовані як мінімальні, далі неподільні семантико-синтаксичні одиниці конкретної мови, що постають одночасно й носіями елементарного значення, і конструктивними компонентами складніших синтаксичних побудов, і, відповідно, мають певний набір синтаксичних функцій [4, с. 3–21].

В. І. Кононенко послуговується терміном «семантичні поширювачі» замість «другорядні члени», розрізняючи семантичний об'єкт, семантичний атрибут, семантичний адресат, обставинні, детермінуючі поширювачі [5, с. 32] (див. також: [6, с. 17–19]). Натомість Т. П. Ломтєв увів поняття позицій, диференціювавши головні та другорядні, повнозначні і

неповнозначні, залежні та незалежні позиції [7] тощо. Другорядні члени витлумачують і як елементи, що реалізують валентні властивості одно- і багатомісних предикатів [8, с. 25–30] чи як актанти та сирконстанти щодо дієслова-присудка [9, с. 134–137] тощо.

У розвитку теорії членів речення мали місце періоди, коли другорядні члени були виведені за межі членів речення, оскільки «словоформи, що по-різному поширюють схему, не стосуються її будови, а тому не протиставлені головним членам як «другорядні» [10, с. 546].

У «Русской грамматике» 1980 р. другорядні члени речення названі поширювачами, у такий спосіб зроблено акцент на функційному аспекті, хоч і не відображено всіх функцій другорядних членів речення. Попри це, дослідники вважають учення Н. Ю. Шведової про поширювачі досконалішим за традиційну теорію другорядних членів, бо «в ньому враховано входження чи невходження поширювачів у предикативну основу речення, їхню роль у формуванні семантичної структури речення, специфіку поширювачів у різних підтипах речень, чіткіше розмежування поширювачів» [11, с. 132]. В. В. Бабайцева констатує, що, попри дещо невизначений статус другорядних членів речення, такий підхід не тільки дав змогу побачити нові аспекти, збагатив синтаксичну теорію свіжими спостереженнями та оживив синтаксичні дослідження, але й частково спростив завдання дослідників, оскільки термін «поширювач» дає змогу уникнути кваліфікації синтаксичних явищ у термінах членів речення [12, с. 14].

Третя група дослідників, урахувавши багатий досвід вивчення різних аспектів традиційної моделі членів речення, використовує її як інструмент для дослідження структури речення, доповнює й уточнює окремі поняття, тим самим до деякої міри згладжує вразливі місця цієї класифікації.

Найчастіше традиційну систему доповнюють іншими членами речення – детермінантом, дуплексивом, предикативним означенням і под. В. В. Бабайцева вводить поняття про синкретичні другорядні члени речення [12, с. 86], В. М. Лушай розрізняє морфологізовані члени речення, функційні еквіваленти морфологізованих членів речення та синкретичні члени речення [13]. В. А. Белашапкина поділяє члени речення на головні, що входять до предикативної основи, і неголовні, які не входять до предикативної основи [9, с. 97]. Другорядні члени речення дослідниця кваліфікує як неголовні компоненти, беручи до уваги їхню участь у формуванні мінімальної структури речення. Компоненти, що входять до складу мінімальної структури речення, витлумачені як конститутивні й диференційовані на: 1) предметні імена – актанти (ліві – суб'єктні, праві – об'єктні); 2) конститутивні визначники предиката (ліві, праві). Компоненти речення, що характеризують предикат чи ситуативно його визначають, зараховані до неконститутивних [9, с. 134–143].

У сучасних концепціях членів речення за основу їх виокремлення взято опозицію центральність / нецентральність, обов'язковість / необов'язковість, тобто акцентовано на відмінностях між головними та другорядними членами речення і між самими другорядними членами [14, с. 489]. Зокрема, Г. Г. Почепцов розрізняє три основні групи членів речення: 1) підмет і присудок; 2) додаток та обставину; 3) означення [15, с. 187]). Такий розподіл ґрунтується на специфіці синтаксичних зв'язків (взаємоспрямований та односпрямований) і на частининомовному підпорядкуванні (іменникові й дієслову).

Визначення другорядних членів за типами зв'язків спричинило заперечення термінів «означення», «додаток», «обставина» О. М. Пешковським, оскільки, позначаючи встановлені вище поняття, вони викликають у читача думку, що виражають якийсь інший бік справи, крім понять другорядного предмета, другорядної статичної ознаки, ознаки й дії, абстрагованої від діяча. Проте ніякого іншого боку тут немає [16, с. 49]. Замість цих термінів О. М. Пешковський увів поняття про керовані, узгоджені та прилеглі другорядні члени [Там само, с. 43].

На необхідності корінного перегляду традиційного вчення про другорядні члени речення наголошував В. В. Виноградов, акцентуючи на важливості спостережень над «випадками перехідними» і «синкретичними» [17, с. 26]. Дослідник зазначав, що,

виокремлюючи тільки три другорядні члени, ми не враховуємо «всієї різноманітності живих синтаксичних зв'язків слів у складі речення» [17, с. 29].

І. І. Слинко вважає, що коли брати до уваги не тільки формальну будову речення, а й семантичну, виокремлювати не тільки члени речення, а й предикативну основу, то доведеться визнати протиставлення не головних і другорядних членів, а членів предикативної основи речення і їхніх поширювачів, які відрізняються не тільки засобами оформлення, а й семантикою [18, с. 27].

Будівельними елементами речення постають синтаксичні слова, що тільки в реченні набувають статусу структурно-семантичних його компонентів різної конструктивної значущості. На цій підставі постає можливим викінчений аналіз реченнєвої структури, ураховуючи спеціалізованість / неспеціалізованість морфологічних форм у тих чи в тих синтаксичних позиціях. В. І. Фурашов розрізняє типові і власне синкретичні члени речення, вважаючи, що типові другорядні члени функціують на основі морфологізованих засобів їх вираження й мають одинарні відношення в реченні. Власне синкретичні члени речення формуються на ґрунті неморфологізованих засобів вираження і в реченні мають подвійні зв'язки та відношення. Проміжною ланкою між типовими і власне синкретичними членами речення є другорядні члени, що мають різні відтінки значень. Цей підклас формується переважно за рахунок неморфологізованих другорядних членів з одинарними відношеннями [19, с. 95].

У працях більшості дослідників однією з основних постає проблема ярусного розмежування членів речення на підставі їхніх відмінностей в утворенні синтаксичної структури речення. З. Д. Попова розрізняє члени речення, що входять до структурної схеми речення, зокрема суб'єктиви (підмет, суб'єктивний датив, генітив і т. ін.) та предикативи (присудок, предикативний прислівник, інфінітив та ін.), і члени речення, що не є складниками структурної схеми речення, як-от: другорядні члени, належні до позиційної схеми речення (додаток, обставина); другорядні члени, що не входять до позиційної схеми речення (означення, дієслівні визначники) [20, с. 72].

Поняття периферії реченнєвої структури уточнене через диференціацію другорядних членів за ознакою обов'язковості // необов'язковості. На формально-граматичному рівні обов'язковість другорядного члена визначає зв'язок сильне керування між словами в словосполученні. Другорядний член речення, залежний від підмета чи від присудка, Н. Л. Іваницька кваліфікує як другорядний член первинної залежності (O_1), а залежний від другорядних членів трактує як обов'язковий член вторинної залежності (O_2).

На підставі обов'язковості та конструктивності (первинності) дослідниця представляє члени речення у вигляді такої схеми: 1) підмет і присудок; 2) обов'язкові другорядні члени первинної залежності; 3) обов'язкові другорядні члени, які поширюють члени первинної залежності; 4) обов'язкові другорядні члени, залежні від інших другорядних членів; 5) необов'язкові (факультативні) другорядні члени [1, с. 16–17].

В. В. Бабайцева послідовно проводить ідею «багатоаспектності» членів речення, що передбачає «поєднання всіх аспектів членування речення, зокрема й логічного, структурного та комунікативного» [21, с. 7]. Багатоаспектний характер членів речення дослідниця демонструє в таблиці (див. табл. 1).

Таблиця 1

Багатоаспектність членів речення

Члени речення			
компонент логічної фрази	компонент структурної схеми речення	компонент семантичної структури речення	компонент актуального членування речення

Нам імпонує висновок дослідниці про те, що деякими властивостями члени речення співвідносні з компонентами логічної фрази, і з компонентами структурних схем, і з компонентами семантичної структури речення, і з компонентами актуального членування речення. Однак їх не можна ототожнювати з жодним із них, адже на багатоаспектності, багатогранності членів речення й ґрунтується та особливість, яка породжує, з одного боку, «бажання пристосувати члени речення до ролі компонентів речення в річищі різних напрямів, а з іншого – явну невідповідність усього обсягу значень членів речення і компонентів речення в одному аспекті» [12, с. 31].

У визначеннях членів речення акцентовано на різних складниках цього поняття. А. П. Загнітко кваліфікує член речення як «компонент формальної структури (внутрішньої семантики) речення, слово, що перебуває у відповідній синтаксичній позиції та репрезентоване відповідною словоформою» [22, т. 4, с. 165]. Характерними ознаками він називає спільність функції, спільність синтаксичного зв'язку й семантичних відношень з іншими членами речення, тобто члени речення – це «мінімальні синтаксичні одиниці, що виконують у реченні формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції й виражені повнозначними словами або сполученнями слів» [Там само, с. 166–167]. К. Ф. Шульжук наголошує лише на формально-синтаксичних функціях, які виконує в реченні мінімальна синтаксична одиниця – член речення [23, с. 406].

О. О. Селіванова акцентує увагу на тому, що члени речення – це «мінімальні синтаксичні одиниці членування речення, виражені повнозначними словами або їхніми сполуками, які структурують його граматично та змістовно» [24, с. 662]. Н. Л. Іваницька вважає член речення складною семантико-граматичною категорією, для якої характерне, з одного боку, узагальнене семантичне значення, а з іншого – структурно-граматичні ознаки [1, с. 71]. Вихідними ознаками для дефінування поняття «член речення» І. М. Арібжанова називає пов'язані між собою синтаксичні відношення та зв'язки, що в структурі простого речення паралельно існують як граматичний зміст і граматична форма. На цій підставі дослідниця пропонує таке визначення: члени речення – це слова чи словосполучення, поєднані семантико-синтаксичними відношеннями і формальними зв'язками [25, с. 50].

На нашу думку, термін «член речення» є узагальненою назвою мінімальної синтаксичної одиниці, що корелює з компонентами формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів. З огляду на це, у визначенні членів речення потрібно враховувати названі співвідношення.

Прийнятною може бути така дефініція: члени речення – це мінімальні синтаксичні одиниці, виражені повнозначними словами або сполученнями слів, що виконують у реченні формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні, власне-семантичні та комунікативні функції. На формально-синтаксичному рівні вони корелюють із власне-членами речення, на семантико-синтаксичному – із синтаксемами, на власне-семантичному – із семантемами, на комунікативному – із комунікатемами (що переважно кваліфіковані як тема і рема).

Сам термін «член речення» постає у вузькому і широкому розумінні. У вузькому – як мінімальна синтаксична одиниця традиційного синтаксису, у широкому – як узагальнювальна родова назва, співвідносна з видовими відповідниками: власне-членом речення, синтаксемою, семантемою, комунікатемою. Нам імпонує другий підхід, оскільки він відображає багатоаспектний характер членів речення, що зумовлений багаторівневою організацією самого речення. Як абсолютні синоніми логічно використовувати терміни «член речення» і «мінімальна синтаксична одиниця», квазісинонімами вважатимемо лексеми, між якими встановлені гіпо-гіперонімічні відношення (співвідношення між словами із загальним і частковим значенням, тобто родове / видове поняття) [26, с. 43]. З огляду на це констатуємо, що «член речення» або «мінімальна синтаксична одиниця» перебувають у квазісинонімічних співвідношеннях із власне-членами речення, синтаксемами, семантемами та комунікатемами.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, традиційна і новітня лінгвістика репрезентує три тенденції щодо кваліфікації членів речення. У сучасних концепціях за основу виокремлення мінімальних синтаксичних одиниць узято різні критерії, що ускладнює їх кваліфікацію. Дефініції членів речення ґрунтуються на різних складниках цього поняття: спільності функції, синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичних відношень з іншими членами речення, граматичному змісті і граматичній формі тощо. Цілісне дослідження мінімальних синтаксичних одиниць повинно ґрунтуватися на їхній формальній, семантичній і комунікативній диференціації. З огляду на це термін «член речення» potrаkтований як узагальнена назва мінімальної синтаксичної одиниці, що корелює з компонентами формально-синтаксичного (власне-члени речення), семантико-синтаксичного (синтаксеми), власне-семантичного (семантеми) та комунікативного (комунікатеми) рівнів. Розроблення концептуальних засад дослідження членів речення вможливить створення багатовимірної моделі сегментації речення – із погляду структури, семантики і прагматики, усуне суперечності усталеної класифікації членів речення.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в наповненні конкретним мовним матеріалом загальної класифікаційної моделі членів речення.

Список використаної літератури

1. Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови. Частина перша / Н. Л. Іваницька. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2002. – 169 с.
2. Мухин А. М. Лингвистический анализ: теоретические и методологические проблемы / А. М. Мухин. – Л. : Наука, 1976. – 282 с.
3. Мухин А. М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка / А. М. Мухин. – Л. : Наука, 1980. – 303 с.
4. Золотова Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.
5. Кононенко В. І. Подвійні синтаксичні зв'язки / В. І. Кононенко // Українська мова та література в школі. – 1975. – № 1. – С. 31–42.
6. Кириллова Т. С. Грамматическая и семантическая структура двусоставных предложений с осложнённым именным сказуемым : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Т. С. Кириллова. – М., 1983. – 21 с.
7. Ломтев Т. П. Структура предложения в современном русском языке / Т. П. Ломтев. – М. : Наука, 1979. – 198 с.
8. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 220 с.
9. Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис / В. А. Белошапкова. – М. : Высш. шк., 1977. – 248 с.
10. Грамматика современного русского литературного языка / [отв. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
11. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, А. А. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
12. Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1988. – 159 с.
13. Лушай В. В. Члены предложения и виды синтаксической связи в их взаимообусловленности / В. В. Лушай. – Донецк : ДонГУ, 1981. – 84 с.
14. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
15. Почепцов Г. Г. Конструктивный анализ структуры предложения / Г. Г. Почепцов. – К. : Вища школа, 1971. – 192 с.
16. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
17. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – [3-е изд., испр.]. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.
18. Слинко І. І. Другорядні чи поширюючі члени речення / І. І. Слинко // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 3–7.
19. Фурашов В. И. О второстепенных членах предложения / В. И. Фурашов // Русский язык в школе. – 1977. – № 4. – С. 94–96.
20. Попова З. Д. Может ли обойтись синтаксис без учения о членах предложения / З. Д. Попова // Вопросы языкознания. – 1984. – № 5. – С. 69–75.

21. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматическом строе русского языка и методика их изучения / В. В. Бабайцева // Явления переходности в грамматическом строе русского языка : межвузов. сб. научн. трудов / [ред. коллегия: проф. В. В. Бабайцева и др.]. – М. : МГПИ, 1988. – С. 3–13.
22. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: Поняття і терміни : [у 4 т.] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Т. 4. – 388 с.
23. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.
24. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
25. Арібжанова І. Зміст і форма члена речення / Ірина Арібжанова // Українське мовознавство. – № 40. – 2010. – С. 48–56.
26. Шитик Л. В. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові : [монографія] / Л. В. Шитик; [відп. ред. К. Г. Городенська]. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2014. – 474 с.

References

1. Ivanytska, N. L. (2002). *Theoretical syntax of Ukrainian language*. Part one. Vinnytsia: VSPU of M. Kotsiubynsky (in Ukr.)
2. Mukhin, A. M. (1976). *Linguistic analysis: theoretical and methodological problems*. Leningrad: Science (in Russ.)
3. Mukhin, A. M. (1980). *Syntaxem analysis and the problem of language levels*. Leningrad: Science (in Russ.)
4. Zolotova, G. A. (1988). *Syntactic dictionary. The repertoire of elementary units of Russian syntax*. Moscow: Science (in Russ.)
5. Kononenko, V. I. (1975). Dual syntactic relations. *Ukrayins'ka mova ta literatura v shkoli (Ukrainian language and literature at school)*, 1, 31–42 (in Ukr.)
6. Kirillova, T. S. (1983). *Grammatical and semantic structure of two-component sentences with a complicated nominal predicate* : Synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology : 10.02.01 «Russian language». Moscow (in Russ.)
7. Lomtev, T. P. (1979). *The structure of the sentence in modern Russian*. Moscow: Science (in Russ.)
8. Vykhoanets, I. R., Horodenska, K. G., Rusanivsky, V. M. (1983). *Semantic-syntactic structure of sentences*. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
9. Beloshapkova, V. A. (1977). *Modern Russian language: Syntax*. Moscow: High School (in Russ.)
10. *Grammar of the modern Russian literary language* (1970). Moscow: Science (in Russ.)
11. Slynko, I. I., Huvaniuk, N. V., Kobylanska, M. F. (1994). *The syntax of modern Ukrainian language. Issues*. Kyiv: High School (in Ukr.)
12. Babaitseva, V. V. (1988). *The system of sentence members in modern Russian*. Moscow: Education (in Russ.)
13. Lushchai, V. V. (1981). *Members of the proposal and the types of syntactic connection in their interdependence*. Donetsk: DonNU (in Russ.)
14. Zahnitko, A. P. (2011). *Theoretical grammar of modern Ukrainian language. Morphology. Syntax*. Donetsk: Ltd. «ICC «BAU» (in Ukr.)
15. Pocheptsov, G. G. (1971). *Constructive analysis of the sentence structure*. Kyiv: High School (in Russ.)
16. Peshkovsky, A. M. (1956). *Russian Syntax in scientific coverage*. Moscow: Uchpedgiz (in Russ.)
17. Vinogradov, V. V. (1986). *Russian language: Grammar doctrine of the word*. Moscow: High School (in Russ.)
18. Slynko, I. I. (1990). Secondary or spreading members of the sentence. *Movoznavstvo (Linguistics)*, 2, 3–7 (in Ukr.)
19. Furashov, V. I. (1977). About the secondary members of the proposal. *Russkiy yazyk v shkole (Russian language at school)*, 4, 94–96 (in Russ.)
20. Popova, Z. D. (1984). Can syntax go without the doctrine of sentence members? *Voprosy yazykoznaniiya (Questions of linguistics)*, 5, 69–75 (in Russ.)
21. Babaitseva, V. V. (1988). The phenomena of transitivity in the grammatical structure of the Russian language and the methodology for their study. *Yavleniya perehodnosti v grammaticheskom stroe russkogo yazyika (The phenomena of transitivity in the grammatical structure of the Russian language)*. Moscow: MSPI, 3–13 (in Russ.)
22. Zahnitko, A. P. (2012). *Dictionary of modern linguistics : Concepts and terms* : [in 4 vol.]. Donetsk: Donetsk National University. T. 4. (in Ukr.)
23. Shulzhuk, K. F. (2004). *Ukrainian language syntax*. Kyiv: Publishing center «Academy» (in Ukr.)
24. Selivanova, O. (2006). *Modern Linguistics: terminology encyclopedia*. Poltava: Environment-K (in Ukr.)
25. Aribzhanova, I. (2010). The content and form of the sentence. *Ukrains'ke movoznavstvo (Ukrainian linguistics)*, 40, 48–56 (in Ukr.)
26. Shytyk, L. V. (2014). *Synchronous transitional syntactic units in Ukrainian literary language*. Cherkasy: Publisher Chabanenko Yu. A. (in Ukr.)

GROZIAN Nina Fedorivna,

Candidate of Philology, Associate Professor, Chair of Ukrainian Studies, Crimean Engineering and Pedagogical University

e-mail: n.f.grozyan@mail.ru

SEMANTIC FILLING OF THE TERM «SENTENCE MEMBER»

Abstract. Introduction. *Traditional syntax and the latest scientific concepts differently classify the sentence, which is caused by unequal approaches to explanation of their specificity and status, to definition of the principles of differentiation and so on. A promising area of modern syntax is a comprehensive analysis of minimal syntactic units in which they are interpreted against the background of formal syntactic, semantic-syntactic, proper-semantic and communicative structures. Therefore the semantic filling of the term «sentence member» needs to be improved.*

Purpose. *The purpose of the article is to make an analytical review of presented in linguistics approaches to the definition of the term «sentence member».*

Results. *The essence of the term «sentence member» in traditional and contemporary linguistics is figured out. The category of the sentence member as a multidimensional phenomenon is outlined and research approaches to their study are analyzed. The attention is focused on three trends for the qualification of the sentence members. The author proved the validity of a comprehensive approach to the definition of minimal syntactic units, taking into account the formal syntactic, semantic-syntactic, proper-semantic and communicative levels of a sentence. It is noted that a holistic study of the sentence members is based on their formal, semantic and communicative differentiations, that's why in determination of the minimal syntactic units one should take into account their correlation with formal syntactic (proper sentence members), semantic-syntactic (syntaxemes), proper-semantic (semantemes) and communicative (communicatemes) counterparts. On this basis, the semantic filling of the term «sentence member» is outlined and its definition as a minimal syntactic unit expressed by a full-valued word or collocation that performs formal syntactic, semantic-syntactic, proper-semantic and communicative functions in a sentence is offered. Synonymy and quasi-synonymy of terms to describe the minimal syntactic units are defined.*

Originality. *The originality of the scientific research is in improving the semantic filling of the term «sentence member» in accordance with multidimensional approach to the analysis of the sentence as formal syntactic, semantic-syntactic, proper-semantic and communicative unity; in defining a system of correlations of the sentence members with their counterparts: proper sentence members, syntaxemes, semantemes and communicatemes.*

Conclusion. *It is concluded that the traditional and modern linguistics present three trends concerning qualification of the sentence members. Modern concepts take different criteria as a basis of differentiating minimal syntactic units. This approach complicates their qualification. The definitions of the sentence members are based on various components of this term: integrity functions, syntactic connection and semantic-syntactic relations with the rest of the sentence members, grammatical content, grammatical form and so on. It is noted that the holistic study of minimal syntactic units should be based on their formal, semantic and communicative differentiations. Therefore the term «sentence member» is interpreted as the generic name of the minimal syntactic unit, which correlates with the components of the formal syntax (proper sentence members), semantic-syntactic (syntaxemes), proper-semantic (semantemes) and communicative (communicatemes) levels. The development of conceptual bases of researching the sentence members enables creating multidimensional model of sentence segmentation – from the point of structure, semantics and pragmatics; eliminates contradictions of established classification of the sentence members.*

Prospects for further research are seen in filling general classification model of the sentence members with particular language material.

Keywords: *sentence members; minimal syntactic unit; proper sentence member; syntaxeme; semanteme; communicateme.*

Надійшла до редакції 08.12.16

Прийнято до друку 15.12.16

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ТЕРМІНОЛОГІЯ

УДК 811.161. 2'06

КОЧАН Ірина Миколаївна,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри українського
прикладного мовознавства Львівського
національного університету ім. І. Франка
e-mail: kim1950@i.ua

ТЕРМІНИ З НОВИМИ МІЖНАРОДНИМИ КОМПОНЕНТАМИ (КІБЕР-, НЕО-, ЄВРО-) У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

*У статті проаналізовано слова з компонентами **кібер-, нео-, євро-**, які з'явилися останнім часом в українській мові. Їхнє поширення зумовлене засобами масової інформації, і, зокрема, мережею Інтернет. Компоненти вважають міжнародними, оскільки вони активізувалися не лише в українській, а й в інших мовах світу. З'ясовано значення цих компонентів (а воно не однозначне), їхній статус в системі мовних одиниць. Слова з компонентами **кібер-, нео-, євро-** ще не заповнили наших словників, але поодинокі лексеми з ними вже зафіксовані в українських лексикографічних працях. Вони належать до різної кількості лексико-семантичних груп (14, 10, 8), лише окремі з них є спільними. Звернено увагу на написання таких слів (а воно, на жаль, неоднакове!, що потребує втручання філологів і створення єдиних правописних засад). Неоднакове і їхнє вживання у текстах різних стилів (це головню публіцистика й наукові тексти, рідше офіційно-ділове та розмовне спілкування, можливе потрапляння таких слів і в художні тексти).*

Ключові слова: українська мова, іношомовна лексика, міжнародні компоненти, термінологія, мовна норма, функціональні стилі

Окреслення проблеми та актуальність дослідження. В останні десятиліття ХХ століття на сторінках періодичної преси все частіше почали з'являтися слова на **кібер-, нео-, євро-** та ін. Вони проникають і в інші стилі літературної мови, зокрема в науковий, розмовний, художній тощо. Компоненти вважають міжнародними, оскільки вони активізувалися не лише в українській, а й в інших мовах світу. Якщо окремі з названих компонентів вже були в полі зору окремих науковців (слова з компонентом **нео-** в українській науковій мові досліджувала Н. І. Кочукова [1], а лексеми з компонентом **євро-** Я. І. Прихода [2]), то слова на **кібер-** ще не були в центрі уваги лінгвістичних досліджень, то відповідно, це і зумовлює актуальність теми.

Мета статті – розглянути нові слова з компонентами **кібер-, нео-, євро-**, з'ясувати їхнє значення, лексико-семантичні групи, особливості написання, словотвірну мобільність, належність до термінів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лексеми з міжнародними компонентами досліджували Г. Віняр, Н. Клименко, Т. Коць, З. Куньч, К. Ленець, Д. Мазурик, А. Москаленко, Г. Півторак, О. Семенюк, О. Сербенська, М. Сташко, О. Стишов, З. Таран, Н. Титаренко, Г. Чернецька та ін.

Компонент **кібер-** — це перша частина складних слів зі значенням *кібернетичний* або той, що має стосунок до кібернетики. Слово грецького походження (kybernetike) зі значенням мистецтво управляти, керувати. З'явилося воно в 30–40 рр. ХХ ст., а в Україні ще пізніше. Погляд на це слово неоднозначний у наукових колах. Одні вчені вважають його терміном, інші – арготизмом, ще інші – архаїзмом. Як арготизм слово уживають на позначення ЕОМ,

кібернетичної машини, комп'ютера, а також факультету кібернетики у вищій школі. Слово *кібер* має і міжмовний омонім в татарській мові зі значенням *зверхність*.

На жаль, не всі сучасні словники фіксують слова з цим компонентом. Їх немає у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за ред. В. С. Бусела. Натрапляємо лише на окремі лексеми в словнику «Нові слова та значення» (2008), зокрема там зафіксовано два слова: *кіберантрополог* та *кіберзлочин* [3, с. 103]. У «Лексико-словотвірних інноваціях» (2004–2006) є слова *кіберпанк* і *кіберцерква* [4, с. 53–54], а у виданні, що містить інновації 2007 року, є слово *кіберлюдина* [5, с. 62]. Видання 2008–2009 років подає лексеми *кібербезкарність* і *кібернаркоманія* [6, с. 43]. Найбільше таких слів виявлено в мережі Інтернет (wikipedia.org/wiki) та на сторінках періодики.

Слова з цим компонентом мають різні значення, репрезентуючи:

- **абстрактні поняття:** *кіберактивізм, кібергероїзм, кіберненависть, кібербезпека;*
- **поняття культури:** *кіберарена, кіберготи, кіберпанк, кіберпоезія, кіберпроза, кібертечія, кіберстиль, кібертекст, кіберсеріал;*
- **поняття спорту:** *кіберспорт, кіберспринт, кіберфутбол, кіберхокей, кіберчемпіонат;*
- **поняття права і криміналу:** *кібербулінг, кібербезпека, кіберзакон, кіберзагрози, кіберзалежування, кібермафія, кіберполіція, кібер-тероризм, кіберзлочин, кіберзлочинність, кіберпогоня, кібершпиунство;*
- **комп'ютерні програми:** *кіберняня, кіберстрахування;*
- **поняття медицини:** *кіберклініка, кіберніж, кіберокуляри, кіберпротези;*
- **соматичні поняття:** *кібероко, кібервухо, кіберкінцівки, кіберноги, кіберрука;*
- **поняття військової справи:** *кібератака, кібербитва, кібервійна, кіберармія, кібервійсько;*
- **іграшки чи мультиплікаційних героїв, створених за допомогою комп'ютерних технологій:** *кібертах, кіберкролик, кібермотоцикл;*
- **заклади освіти:** *кіберосвіта, кіберуніверситет, кібершкола;*
- **елементи одягу:** *кібервзуття, кіберрукавичка;*
- **релігійні поняття:** *кіберрелігія, кіберцерква;*
- **осіб:** *кіберантрополог, кіберполіцейський, кіберлюдина, кібертерорист, кіберсвотер, кіберсолдат, кібернелегали, кібердетективи, кіберхакери;*
- **установи й організації:** *кібербанк, кіберкафе, кібермузей, кіберавтошкола.*

Поглянемо на ці слова з позицій належності їх до терміносистем. Як відомо, термін як спеціальна мовна одиниця повинен чітко співвідноситися з поняттям, яке позначає, мати чітку дефініцію. Однак, що стосується слів із названими компонентами, то тут маємо ще певну розмитість у трактуванні того чи іншого слова. Візьмемо для прикладу слово *кібервійна*. У мережі Інтернет знаходимо для нього кілька визначень:

1) це застосування комп'ютерних технологій та Інтернету однією державою або за її безпосередньої підтримки проти іншої держави.

2) використання Інтернету й пов'язаних з ним технологічних й інформаційних засобів однією державою з метою заподіяння шкоди військовій, технологічній, економічній, політичній та інформаційній безпеці та суверенітету інших держав.

Компонент *нео-* грецького походження (*neos* – новий). Як зазначено у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови», це перша частина складних слів, що відповідає слову *новий* (2005) [7, с. 769]. У цьому виданні є 139 слів із компонентом *нео-*, у «Словнику іншомовних слів» (2000) – 31. У словнику «Нові слова та значення» (2008) засвідчені такі слова: *необільшовизм, необільшовик, неоглобалізм, неонатолог, неонатологія* [8, с. 163–164]. Серед лексико-словотвірних інновацій 2009 року є лише одна лексема: *неоголодомор* [6, с. 63], серед інновацій 2011 натрапляємо на *неоімперство, неоімперський, неоімперськаість, неоконцептуальний, неокучмізм, неокучміст, неолібералістський, неопациук, неопомаранчевий, неосоветизм, неофеодалізм, неоформатний* [9, с. 337–339], а серед okazionalizmів 2014 року – *неовійна, неогітлер,*

неозагарбник, неолжедмитрій, неомазепинець, неомазепинство, неопоміщик, неотітушка, неоУна [10, с. 134–135].

Слова з цим компонентом позначають:

- **наукові течії та напрями:** неоімпресіонізм, неоіндуїзм, неокантіанство, неокласицизм, неоконсерватизм, неоламаркізм, неолінгвістика, неомальтузіанство, неомарксизм, неомеркантилізм, неопіфагорієїзм, неонацизм, неопластицизм, неопозитивізм;
- **концепції:** неокатастрофізм, неокейсіанство;
- **наукові розділи і комплекси:** неонатологія, неонтологія, неотектоніка;
- **медичні терміни:** неоміцин, неоплазія, неорикетсіози, неотенія, неофазія;
- **анатомічні поняття:** неоенцефалон, неокортекс, неопаліум;
- **хімічні елементи:** неодин, неон, неопентан, неопрен;
- **філологічні терміни:** неологізм, неофольклоризм, неофілологія;
- **історичні періоди:** неоген, неозой, неоліт;
- **осіб-прихильників якогось напрямку:** неокантіанець, неокласицист, неоколоніаліст, неопозитивіст, неонатолог, неореаліст, неоромантик, неотоміст, неофіт, неофрейдист та ін.

Полісемія властива лише окремим словам. Так, лексема *неокласицизм* має два значення: 1) течія в літературі та мистецтві другої половини 19 – поч. 20 ст., підґрунтям якої була стилізація зовнішніх форм античного мистецтва, італійського Відродження і частково класицизму; 2) сучасні економічні теорії і течії, які представляють розвиток класичної школи; введення в класичну науку категорії і попиту, пропозиції, корисності, маргінальності, загальної рівноваги [7, с. 770]. Серед слів на *нео-* чимало термінів та номенів.

Компонент *євро-* в складних словах вказує на стосунок до Європи [8, с. 211]. У «Великому тлумачному словнику» вміщені 32 слова з цим компонентом, однак туди не увійшли слова, зафіксовані А. Нелюбою: *євроальтруїзм, євробуцегарня, євровідбір, єврозаступник, єврокамера, євронадія, європрагнення, європротокол, євроспіви, євроцензура* [6, с. 32–33], а також *євробюрократ, євровіник, єврогальмо, єврогість, євродень, євродепутат, єврозадзеркалля, євроінтегрант, євроінтегратор, євроінтрига, єврокомунізм, єврокомунізація, єврокомфуз, євромаза, європані, європаломництво, європарад, європарламентар, європеїзатор, європеїст, європерішість, європоїздка, європосада, європрагнення, європрикриття, євросело, євроспільнота, євросусід, євротиждень, євротурист, євротюрма, євроформа, євроформат, єврофутбол, євроходак, євроцензура, євровичовник, єврошпарина, євроштраф* [9, с. 160–168]; *євробазар, євробандерівець, євробанкір, євробуква, євровівісекція, євровійна, євровояж, єврогаличанин, євродискоотека, євродух, євроімітація, євроінтрига, єврокиїв, євроклезет, євроколгосп, євроколонізація, євроконсервація, євролох, євромайдан, євронацист, євронезалежність, євроненависник, єврооптимізм, європлоца, європротестант, єврорегіон, єврореалізм, євроскептик, євроспартанець, євростратег, євротатуювання, євротушка, єврофальстарт, єврофашист, євроцинізм, єврохит, євровичовниця, єврощастя* [10, с. 69–76].

Слова з цим компонентом позначають:

- **установи та організації:** євробанк, євробачення, європарламент, євrorинок;
- **гроші та цінні папери:** євробонди, євровалюта, євродепозити, євродолари, євролінія, євроноти, єврооблігація, єврочек;
- **угруповання:** єврогрупа, Євросоюз, євроспільнота;
- **процеси:** євровідбір, євроінтеграція, євроремонт;
- **абстрактні поняття:** євроцентризм;
- **прилади:** євrorакети;
- **осіб:** євробюрократ, євродепутат, європарламентар, євробанкір тощо.

Серед цих лексем є й терміни, зокрема суспільно-політичної, економічної галузі; номени та загальноновживані слова. У повсякденному вживанні деякі з лексем розширюють

своє значення. Так, слово *євроремонт*, що позначає «на рівні європейських стандартів», набуло додаткового відтінку: «висока якість».

Окрім того, частина слів з *кібер-, нео-, євро-* не мають чітких визначень (дефініцій), тому їх можна вважати лише *протермінами*. Окремі лексеми з цим компонентом уживають в побутовому мовленні, серед них *кіберкафе, кіберцерква*. До них засвідчені синоніми: *кіберкафе – інтернет-кафе, кіберцерква – квазіцерква*.

Названі компоненти словотвірно мобільні, зокрема від термінів із частиною *кібер-* вже є похідні: *кіберята, кіборги*.

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що в українському лексиконі з'явилася значна кількість нових слів з компонентом *кібер-*. Це здебільшого терміни, які об'єднують значення «належність до комп'ютерних технологій, інтернету». Слова з цим компонентом належать до 14 лексико-семантичних груп. Неоніми на *нео-* мають 10 таких груп. Усі слова об'єднують значення чогось нового. Лексеми з компонентом *євро-* формують лише 7 ЛСГ. У всіх словах домінує значення «європейський, належний, має стосунок до Європи». Спільним значенням для усіх трьох груп є назви осіб. Наявні паралелі між двома блоками неонімів: це назви установ та організацій (*кібер-, євро-*). Інші значення цілком відмінні. У словниках нових слів зафіксовані лише окремі з розглянутих лексем.

Перспектива дослідження. Останнім часом слова з новими іншомовними компонентами досить інтенсивно виникають і проникають в лексику української мови. Вивчення неонімів, систематизація, зіставлення з наявними в близькоспоріднених і неблизькоспоріднених мовах дозволить виявити їхню специфіку в українському лексиконі, прослідкувати динаміку розвитку подібних слів, уточнити їхні значення, сферу використання.

Список використаної літератури

1. Кочукова Н. І. Терміни з компонентом НЕО в українській науковій мові. Режим доступу: <http://naub.ua.edu.ua/2014/terminy-z-komponentom-neo-v-ukrajinskij-naukovij-movi>
2. Прихода Я. Еволюція концепту Європа в українській публіцистиці / Я. Прихода // Вісник Львів. ун-ту. Серія журналістика, 2004. – Вип. 25. – С. 409–422.
3. Нові слова та значення: Словник / Укл. Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К.: Довіра, 2008. – 272 с.
4. Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004–2006): Словник / А. Нелюба, С. Нелюба. – Харків: Майдан, 2007. – 144 с.
5. Лексико-словотвірні інновації (2007): Словник / К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба, С. Нелюба, Р. Трифонов. – Харків: ХІФТ, 2009. – 172 с.
6. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2008–2009): Словник / А. Нелюба. – Харків, 2010. – 114 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
8. Словник іншомовних слів / Укл. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000.
9. Словотворчість незалежної України (1991–2011): Словник / Укл. А. Нелюба. – Х., 2012. – 608 с.
10. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації 2014: Словник. – Х., 2015. – 220 с.

References

1. Kochukova, N. I. (2014). *The terms component with NEO in the Ukrainian scientific language*. Mode of access: <http://naub.ua.edu.ua/2014/terminy-z-komponentom-neo-v-ukrajinskij-naukovij-movi> (in Ukr.)
2. Prihoda, Y. (2004). Evolution of the concept of Europe in Ukrainian journalism: *Bulletin of Lviv University. Series journalism*, 25, 409–422 (in Ukr.)
3. *Novi slova ta znachennia: Slovyk* (2008). Kyiv: Dovira (in Ukr.)
4. Nelyuba, A. & Nelyuba, S. (2007). *Lexico-word forming innovations (2004–2006)*: Dictionary. Kharkov: Maidan (in Ukr.)
5. *Lexico-word forming innovations*: Dictionary (2009). Comp. K. Korotich, S. Lukyanenko, A. Nelyuba, S. Nelyuba, R. Trifonov. Kharkiv (in Ukr.)
6. Neliuba, A. (2010). *Lexico-word forming innovations (2008–2009): Dictionary*. Kharkov (in Ukr.)
7. *Big explanatory dictionary of modern Ukrainian language* (2005). Ed. V. T. Busol. Kyiv: Irpin (in Ukr.)
8. *Dictionary of foreign words* (2000). Comp. M. Morozov, L. M. Shkaraputa. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
9. *Word creation of independent Ukraine (1991–2011): Dictionary* (2012) Comp. A. A. Nelyuba. Kharkiv (in Ukr.)
10. Nelyuba A., Redko E. (2015) *Lexico-forming innovations 2014: Dictionary*. Kharkiv (in Ukr.)

KOCHAN Iryna Mykolaivna

Doctor of Philology, Professor. Head of Department of Ukrainian Applied linguistics, Ivan Franko National University in Lviv
e-mail: kim1950@i.ua

**THE WORDS WITH COMPONENT cyber-; neo-; euro-
in MODERN UKRAINIAN LANGUAGE**

Abstract. Introduction. *The article deals with the words comprising the components: cyber-; neo-; euro-. The meaning, their lexico-semantic groups, belonging to the terms that frequently penetrate into other styles of common language have been elucidated. Such components are international and activate in other world languages. The words under research have never been in the focus of linguistic research that has roused actuality of the theme.*

Purpose. *The words with the components: cyber-; neo-; euro-; their meaning, pointing out lexico-semantic groups, their belonging to the terms have been revealed.*

Applied methods. *The method of common selection from lexico-graphical sources; the method of structural and semantic analysis; the descriptive and componential analysis; the method of dictionary definitions.*

Results. *There have been both revealed and classified the words with the components cyber-; neo-; euro- in the Internet and in the periodical press. The words have been researched from the point of their belonging to terminology.*

Originality. *The semantic of the words with components cyber-; neo-; euro- have been firstly researched not only in statics (lexico-graphical sources) but also on the functional level in dynamics (Internet resources, periodicals).*

Conclusion. *The article focuses on the problem of word-formation and its semantics. The words with the components cyber-; neo-; euro- in Ukrainian language have been both classified and systematized. Their belonging to the relevant terminology or nomenclature have been revealed. The dynamics of the development of the words under research, their meaning and the branch of usage have been pointed out. The words with mentioned components which have appeared recently in Ukrainian language, found their value, status in the system of linguistic units. The attention has been also paid to the spelling of the words and their use in texts of different styles.*

Keywords: *foreign language vocabulary, international components, terminology, language norm.*

Надійшла до редакції 23.09.16

Прийнято до друку 12.10.16

УДК 808.3-083-55

ТАРАН Алла Анатоліївна,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького
e-mail: alla__taran@ukr.net

ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЛЕКСИКОНІ

У статті досліджено активні семантичні процеси в суспільно-політичному лексиконі, пов'язані зі змінами в українському суспільстві від 2014 року й до нині; описано вторинну номінацію на матеріалі ЗМІ, їхню номінаційну та комунікативну активність. Аналіз розвитку семантичних змін переконує в тому, що це не короткотривалі засоби на потребу часу, а своєрідний ресурс, що вже ввійшов до словникового складу мови. У науковій студії вторинну номінацію кваліфікуємо як процес формування нового значення в семантиці вже наявного слова в межах системи української мови. На позначення вторинної номінації в слов'язознавстві використовують низку термінів: семантичний неологізм-значення, неосемантизм, семантичний дериват, автономна / неавтономна, пряма / непряма вторинна номінація, семантична транспозиція, неологізм-значення тощо.

Вторинні номінації беруть активну участь у розвитку сучасного суспільно-політичного лексикону, поповнюючи наявні ряди лексичних синонімів і формуючи нові, утворюючи нові тематичні парадигми. Уживання неосемантизмів свідчить про прагнення мовців до оновлення виражальних засобів, яке узгоджується з їхнім конструктивним принципом відходу від штампів.

Ключові слова: мовна динаміка, суспільно-політичний лексикон, вторинна номінація, інновація, неосемантизм.

Постановка проблеми. Повноцінне функціонування національної мови, як відомо, виявлене в її просторовому й соціальному розмаїтті, спектрі засобів, уживаних усіма її носіями й уподобаних окремими групами або мовцями. У цій багатолікості – запорука не лише стійкості мови, а й її здатності задовольняти нові потреби мовців за рахунок своїх внутрішніх ресурсів, розвиватися разом із суспільством, у якому і для якого її творено. Мова не лише, як дзеркало, пасивно відображає довкілля, а й втручається в картину світу соціуму, у формування мовної особистості, а опосередковано і в суспільне життя.

Демократизація суспільства, розмивання етичних норм, ущербність законів, що народжує правовий нігілізм, сприяють перетворенню публікацій ЗМІ в «арену зведення рахунків» [1, с. 121]. Сьогодні дослідники вже не говорять про культурно-просвітницьку функцію засобів масової інформації: насамперед можна говорити про їхню рекламно-інформаційну функцію. Жорстка конкуренція змушує шукати нові способи привернення уваги читацької аудиторії, і з цією метою журналісти залучають будь-які засоби, як наслідок – мова ЗМІ породила феномен мовної агресії, яка зреалізована в жорсткому, підкресленому засобами мови вираженні негативного емоційно-оцінного ставлення до когось, чого-небудь, і яка нерідко порушує уявлення про етичну й естетичну норму, а також у перенасиченні тексту вербалізованою негативною інформацією, що викликає в адресата негативне її сприйняття.

Аналіз нової суспільно-політичної лексики переконливо доводить активну тенденцію використання іронії як дуже поширеного способу непрямой оцінки. Іронічна модальність газетного тексту зумовлена критичним осмисленням дійсності, переважанням негативного ставлення авторів текстів до багатьох сторін сучасного життя. Найчастіше іронічному сприйняттю, висміюванню, глузу піддані дії влади різних рівнів, політичних партій, рідше – конкретних чиновників і політиків. Іноді за допомогою іронії ведуть приховану полеміку, але знову переважно з узагальненим суб'єктом або із загальною думкою про життя суспільства [2, с. 15].

Ще одним поширеним способом інтелектуалізації ЗМІ є творення вторинних номінацій – номінацій з уже відомою формою, але новим змістом. На думку В. М. Теля, «вона присутня скрізь, де відбулося переосмислення мовної сутності – автономної чи неавтономної» [3, с. 337]. Мовознавець виокремлює автономну вторинну номінацію – з вільним значенням і неавтономну – зі значенням, зв'язаним із певними контекстами вживання слова. Джерелами появи вторинної номінації стає система самої української мови, зокрема питомі українські лексеми й давно засвоєні запозичення. Зміна реалій сприяла появі неосемантизмів, за допомогою яких журналіст оцінює суспільні явища і події.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми аналізу семантики в різний час і на матеріалі різних мов досліджували В. фон Гумбольдт, Ю. Д. Апресян, В. В. Виноградов, В. А. Звегінцев, Ю. М. Караулов, О. І. Смирницький, Д. М. Шмельов, О. С. Мельничук, В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко, Н. Ф. Клименко, О. О. Тараненко. Особливостям оновлення словникового складу української мови в нових умовах її функціонування в незалежній Україні, зокрема новим лексико-семантичним явищам, присвячено праці Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, Т. А. Коць, Д. В. Мазурик, І. А. Самойлової, О. А. Стишова, Л. В. Струганець, А. М. Нелюби, Ж. В. Колоїз, Н. П. Тропіної та інших учених. Проблеми семантичної деривації є предметом наукових дискусій російських учених, зокрема, спроектовано «Каталог семантичних переходів» та розроблено теоретичні основи семантичної деривації (Г. А. Залізник, Г. І. Кустова, О. В. Падучева, Р. І. Розіна та ін) [4].

На позначення неосемантизмів використовують низку термінів: *семантичний неологізм-значення, семантичний дериват, автономна / неавтономна, пряма / непряма вторинна номінація, семантична транспозиція, неологізм-значення* тощо. Польський мовознавець А. Марковський пропонує окремо розглядати нові значення слів, що становлять наслідок прихованого запозичення й виявляють у такий спосіб не протиставлення, взаємозаперечення питомого й запозиченого ресурсів оновлення лексики, а їх взаємодію, виявлену у вторинній номінації на ґрунті вже засвоєної запозиченої одиниці, і пропонує для іменування такого різновиду неосемантизмів термін *чужосемантизм* (пол. *obcysemantyzm*) чи *приховане запозичення* (пол. *ukryte zapożyczenie*). Оскільки джерелом появи таких неосемантизмів останнім часом є переважно англійська мова, то такі неосемантизми А. Марковський називає *ангloseмантизмами* (пол. *anglosemantyzm*) [5, с. 102].

На думку Є. А. Карпіловської, саме термін *неосемантизм* добре виявляє появу нового змісту в уже відомій формі, а за своєю будовою органічно вписується як видовий корелят у гіпонімічне об'єднання термінів-позначень способів оновлення номінативних одиниць із гіперонімом *неологізм*, пор.: *неографізм, неоморфема, неоформант* [6, с. 15]. У науковій студії вторинну номінацію кваліфікуємо як процес формування нового значення в семантиці вже наявного слова в межах системи української мови.

Мета пропонованого дослідження – простежити процеси семантичного розвитку лексем сучасної української мови, виявлені в зміні їхньої лексичної і синтаксичної сполучуваності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ЗМІ з'являються нові поняття, пов'язані з новими аспектами використання мови, зокрема образа, мовний конфлікт, маніпулювання тощо, та нові вторинні номінації як засоби втілення цих процесів. Чинником витворення нових значень слів стає новий контекст їх уживання, що, зі свого боку, виявляє їхню нову лексичну й синтаксичну сполучуваність. Яскравим прикладом цього може слугувати нове значення прикметника *ватний*, нині в засобах масової інформації все частіше вживають це слово зі значенням «проросійський»: *Тоді радію, що Харків не такий вже і ватний* (ГПУ, 03.11.2015); *Ватний трилер російських ЗМІ: американські військові гвалтують у Києві дітей* (ГПУ, 17.05.2015); *Ну, якщо вже такий чоловік перебуває в полоні ватного телебачення, то що казати про інших?* (ГПУ, 16.05.2016); *Цікаво, що навіть на їх ватних сайтах всі категорично проти гральної зони у Криму* (ГПУ, 13.03.2015); *Щоб не давати приводу для спекуляцій ватним медіа, вона [Надія Савченко] перестала користуватися душем і підходити до умивальника* (ГПУ, 08.04.2016). Такі ж компоненти змісту цього прикметника виявляють сполуки *Місцеві патріоти задовбались чекати, поки ватна влада почне виконувати закон про декомунізацію* (ГПУ, 27.12.2015); *У Києві «ватний» прошарок також чималий* (ГПУ, 23.12.2015); *«ватні» письменники* (ГПУ, 07.09.2016); *Як до таких людей ставиться ватне місцеве населення?* (ГПУ, 04.02.2016). Спостерігаємо, що колишні оцінні парадигми змінюються під впливом нових орієнтирів суспільно-політичного життя і свідомості соціуму, розширюється спектр оцінюваних явищ і чинників. Стилістичною домінантою журналістських матеріалів є іронічність, глузливість, напр.: *У Донецьку встановили «ватний» рекорд* (ГПУ, 06.12.2016); *«Ватний розум» росіян зафіксує, що українські офіцери беруть у рейд державні символи та сувенірну продукцію міністерства* (ГПУ, 11.11.2016); *Аби жодна ватна проросійська нога не ступила на полтавську землю* (13.07.2016); *Интернет-спільнота кепкує з «ватного» Кобзона* (ГПУ, 20.05.2015); *Доброго ватного вечора вам!* (ГПУ, 06.01.2015).

Лідер громадського руху «Не будь байдужим!» Оксана Левкова зі своєю громадською ініціативою побувала в трьох тисячах шкіл Донбасу, поспілкувалася з сотнями вчителів і бійців на передовій. Каже: *«Ватної» свідомості в людей немає. Обійшла майже весь Донбас – вати не зустріла ніде* (ГПУ, 09.04.2015).

Іменник **вата** має значення «пухната маса з бавовни, шерсті й інших волокнистих

речовин» [СУМ, I, с. 296], у словнику «Український жаргон» Л. Ставицької зафіксовано лексему **вата** зі значенням «*комп. компілятор фірми «Вейтком»*» [8, с. 64]. Проте бурхливе суспільне життя від 2014 року вносить суттєві корективи в цю дефініцію: нове значення лексеми – переносне, метафоричне – «мозок як вата, ніякий, ні се ні те, безформена маса». За контекстами використання лексеми *вата* в мовній діяльності сучасного українського суспільства окреслюємо такі нові конкретні контексти вживання:

1. Вата – проросійські ідеали, напр.: **Вата** – це хвороба мозку (ГПУ, 10.01.2017); *Якщо замість мозку в людини вата, вона до кінця життя буде ватою?* [В. Парасюк про О. Вілкула] (УТ, 23.09.2016).

2. Вата – сукупність ватників (росіяни та українці, які підтримують ідею «руського міра» та прагнуть повернути радянське минуле. Назва пішла від теплового одягу радянських людей, напр.: *Загалом все, що хоче «вата», є: роблять нові дороги, наче достатньо робочих місць* (УТ, 09.07.2017); *«Але на цьому в основному супротив «вати» закінчується», – розповідає колишній боєць* (УТ, 07.01.2017).

Влучне тлумачення лексеми **вата** пропонує Олексій Суханов (журналіст телеканалу «Україна»: *«Я до остатнього буду залишатися громадянином своєї країни, тому що я її люблю – я дійсно росіянин, але я інший росіянин, на відміну від більшості моїх співвітчизників, я не вата, я, можливо, здамся якимось ідіотом, але я щиро сподіваюсь, що у моїй країні скоро все зміниться і Путін стане історією»* (УТ, 10.09.2016).

Функціонує вже й абстрактний відприкметниковий іменник **ватність** як «опредметнена ознака, якість»: *Така собі побутова «ватність» – слідчий побідкається, що долюструвалися до краю, чи персонаж скаже, що раніше багато сиділо по тюрмах невинних, а тепер «республіка» все виправить* (ГПУ, 20.04.2016).

Відповідно до специфіки української суспільно-політичної ситуації спостерігаємо переосмислення стійких словосполучень, пов'язаних із політичними подіями в інших країнах. Наприклад, фразеологізм *оксамитова революція* виник у Чехословаччині в 1989 році як наслідок повалення комуністичного режиму, що відбулося мирним шляхом без використання зброї та пролиття крові унаслідок вуличних акцій протестів. Ця фразема не лише запозичена структурно, а й переосмислена, тобто семантично локалізована: *У 2000 році у Верховній Раді був демарш більшості, так звана «оксамитова революція в Українському домі»* (ТСН, 04.04.2013).

Події в Україні початку ХХІ ст. стимулювали появу потужного за силою прагматичного впливу фразеологізму *Помаранчева революція*, що символізував соціальні очікування та постав як візуальне сприйняття домінування помаранчевої символіки прихильників В. Ющенка. Проте в політичних опонентів фразеологізм зумовлений асоціацією помаранчевого / оранжевого кольору з кольором відмирання, спаленого листа. На мітингу в Донецьку звучало «оранжевий – цвет автомобиля, который перевозит опасный груз». Тому виникають сполучення того ж кольору з негативно забарвленими лексемами: *оранжевий путч, переворот, шабаш, помаранчева (оранжева) чума (шлейф, хвіст)*.

Майдан кінця 2013 – початку 2014 рр. спричинив появу нових фразеологізмів на позначення такого суб'єкта суспільно-політичного життя країни, як *Європейська революція, Революція гідності, ялинкова революція, Сізіфова революція*. Образ, покладений в основу фразеологізму, відомий: *сізіфова праця* – «безплідна й виснажлива праця (за ім'ям давньогрецького міфічного царя Сізіфа, покараного за образу богів тим, що вічно мусив викочувати на гору великий камінь, який щоразу скочувався вниз)» [СУМ, IX, с. 216]. Андрій Любка зазначає: «Цю революцію треба назвати Сізіфовою. Пам'ятаєте, в «Одіссей» Гомер розповідає про Сізіфа, якого Зевс прокляв на вічну кару: піднімати вгору величезний камінь, який щоразу скочується вниз. І так до безкінечності. Щось подібне – з нашою революцією, Євромайданом» [9, с. 197].

Нових відтінків значень й історичного контексту набувають усталені фразеологізми, зокрема, фразеологізм *гаряча точка* в сучасній українській мові нормативно реалізує значення «місце, де склалася небезпечна ситуація (перев. воєнна), яка потребує негайного втручання»

[10, с. 718]. Проте за матеріалами ЗМІ спостерігаємо новий відтінок у семантиці – уточнення фіксованого словником значення «напружена воєнна ситуація, що супроводжується інтенсивними обстрілами». Наприклад, *Широкине – найгарячіша точка в АТО* (24 канал, 25.02.2015) – це модифікація фразеологізму, гра з ним, яка навряд чи буде внормована.

Виникає й нова терміносполука *точка зв'язності* – «об'єкти, де військові можуть вести бій на вигідних для себе умовах», напр.: *Нині, під час чергового перемир'я, противник вестиме розвідку боєм, щоб виявити «точки зв'язності» українського фронту* (ДТ, 13.03.2015). У Російсько-українському словнику військової термінології С. та О. Якубських (1928) зафіксовано такі сполуки: *точка вильоту, точка націлювання, вогнева точка, точка опори, точка падання, точка влучання, точка націлювання* та ін. (<http://r2u.org.ua>).

Фразеологізми відображають зміни в суспільстві й свідомості носіїв мови, наприклад, зовнішню політику Росії все частіше порівнюють із хрестовими походами, тому спостерігаємо по-новому вживаний фразеологізм *хрестові походи*: *І ці торгові війни – лише початок «хрестового походу» Росії, який триватиме щонайменше до листопада* (ГПУ, 20.08.2013). За СУМом фразеологізм *хрестові походи* – це «а) військово-колонізаторські походи західноєвропейських рицарів на Близький Схід, у Прибалтику, проти слов'янських народів Східної Європи тощо (XI–XIII ст.), організовані католицькою церквою як священна війна проти «невірних» (мусульман), за звільнення Єрусалиму або проти еретиків (учасники походів мали на своєму одязі зображення хреста); б) антирадянські, контрреволюційні виступи реакційних кіл буржуазії» [СУМ, XI, с. 141]. У Словнику фразеологізмів української мови ця сполука не зафіксована [10].

Політичні фразеологізми задовольняють нові номінативні й комунікативні запити українців, тому в окремих контекстах мають іронічне забарвлення, наприклад, фразеологізм *медовий місяць* має значення «1. *перев. у кого, чий*. Початок подружнього життя. 2. *чого*. Найкраща пора чого-небудь; період розквіту» [10, с. 398]. Проте в реченні «*Медовий місяць з Євросоюзом був для нього [Януковича – А. Т.] аргументом у торгах із Путіним* (ГПУ, 26.11.2015) цей вислів має іронічне емоційно-експресивне забарвлення, оскільки уряд В. Януковича призупинив процеси євроінтеграції в Україні, а отже, і період розквіту України.

Творення суспільно-політичних фразеологізмів відбувається кількома способами. По-перше, зміна формальної структури фразеологізму, що зумовлює модифікацію образу, або видозміна образу, поява в ньому нових ознак за збереження сутності, напр.: ... *її* [книгу «Путінократія» – А. Т.] *двічі перевидавали в Німеччині й заборонили в Росії. Німецькою назва книги звучить як «Демократура». Це диктатура в демократичній овечій шкурі* (ГПУ, 17.03.2015). Пор. : *вовк в овечій шкурі* – «про лицеміра, який під машкарою доброзичливості приховує злі наміри» [СУМ, I, с. 711]. По-друге, одним зі способів структурно-семантичної трансформації фразеологізмів є помірна субституція – таке заміщення компонентів, за якого принаймні один передбачений системною нормою їх складник не зазнає заміни, напр. : *У ній [статті про таємну доповідь силовиків президентові Путіну – А. Т.] йдеться про «розстрільний список», у якому є Борис Немцов, Михайло Ходорковський, Ксенія Собчак, Олексій Венедиктов* (ГПУ, 17.03.2015). Пор. : *чорні списки* – таємні списки революційно настроєних людей у країнах із реакційним режимом, які складаються для вчинення розправи над цими людьми [СУМ, XI, с. 352]. На нашу думку, подібні зміни спричинені зв'язком із певною комунікативною ситуацією.

Здатність відображати суспільні реалії сприяє також семантичному переосмисленню слів і словосполучень із різних галузей науки: уживаючись із суспільно-політичним значенням, вони набувають стилістичних та експресивних відтінків, яких не мають у межах своєї основної сфери. Наприклад: *алхімія* – це «середньовічне містичне вчення, спрямоване на відшукання чудодійної речовини – «філософського каменя», за допомогою якого можна було б перетворювати прості метали в золото, срібло, лікувати різні хвороби та ін. » [СУМ, I, с. 35]. Проте засвідчуємо й розширення нового значення лексеми, що

активно вживається в сучасній мовній практиці: *Хорошковський пообіцяв очистити бюджет від дармоїдів і не допустити алхімію фінансів* (ГПУ, 21.01.2012); *Повний назад, або Алхімія військової реформи* (ДТ, 14.08.2015).

Ґрунтом для вторинної номінації є й нове значення іменника *шатун* – «той, хто розхитує стабільність у державі». Щоправда, на сьогодні загальномовні тлумачні й перекладні словники ще не подають такого його значення, а за СУМом «шатун – це рухома деталь кривошипних та деяких інших механізмів, що перетворює зворотно-поступальний рух поршня на обертальний рух колінчастого вала чи кривошипа [СУМ, XI, с. 421]. Хоч у Вікіпедії є план «Шатун» або «Скани Закарпаття» – гіпотетичний план щодо дестабілізації України в період із 15 листопада 2016 до березня 2017, який, за твердженнями хакерського угруповання «CyberHunta», виявлено в зламаній поштової скриньці Владислава Суркова, помічника російського президента В. Путіна. Головна мета плану – дискредитація органів державної влади й проведення дострокових парламентських і президентських виборів. На ґрунті цього значення в сучасній українській мові стрімко поповнюються нові контексти: *Путін розуміє, що в українському суспільстві живе шатун. Із багатьох питань цей шатун ослаблює нас. Починаючи від церкви, мови, героїв, пам'яті, культури. Тому не втрачаємо духу* (ДТ, 01.12.2016); *Журналіст, блогер і волонтер АТО Мирослав Гай поділився своїми спогадами: «Як це було... Ці фото я зробив сотні років назад. Учїться, шатуни... Ось це мітинг», – порівнює Гай Майдан із «шатун-майданом»* (<https://politeka.net>, 21.11.2016); *Мітинг в Києві: в центрі більше тисячі людей, скандують «Ми не шатуни»* (fakty.ictv.ua, 08.12.2016). *«Головний «Шатун» сидить на Банковій в кабінеті Президента України», – наголосила Тимошенко* (ГПУ, 23.11.2016). У російській мові *шатун* – ведмідь, якого збудили взимку і він блукає лісом, а не спить у барлозі, «шатається по лесу» (<http://www.ozhegov.org>).

Уживання цього слова з негативною конотацією зафіксовано в російсько-українських словниках періоду коренізації, а саме: у словнику М. Уманця, А. Спілки (1893–1898) **шатунь**, **шатунья** = волоцюга, заволока, швєндя, латриґа. Значення неповноти виявлення ознаки, пов'язане з експресивно-оцінною, наближеною до негативної конотації, в парадигмі іменника *шатун* подано в словнику А. Кримського, С. Єфремова (1924–1933) **летава**, **Летала** – (ч. р.) літун, політун (-на), (ж. р.) літуха, політуха; (**шатун**) швєндя, вєштанець (-нця), сновиг[г]а, сновіда, (*шатунья*) швєндя, сновиг[г]а. У «Словнику українсько-російському А. Ніковського (1927) відповідником російського *шатун*, *бродяга* є українське *швайкало* (<http://r2u.org.ua>).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, процес формування таких вторинних значень слів можна тлумачити як семантичну деривацію. Механізми змін значень обґрунтовані. Водночас такі лексичні одиниці є мобільними та динамічними й віддзеркалюють поточні суспільно-політичні події.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні функціонального потенціалу вторинної номінації в системі мови і в тексті, визначенні критеріїв їх унормування та кодифікації.

Список використаної літератури

1. Ржанова С. А. Речевая культура как феномен массовой коммуникации «переходного периода»: автореф. диссертации на соискание ученой степени доктора культурологии: спец. 24.00.01 – теория и история культуры / С. А. Ржанова. – Саратов: Изд-во Мордовского университета, 2006. – 38 с.
2. Кормилицына М. А. Некоторые итоги исследования процессов, происходящих в языке современных газет / М. А. Кормилицына // Проблемы речевой коммуникации: межвузовский сборник научных трудов / под ред. М. А. Кормилицыной, О. Б. Сиротининой. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2008. – Выпуск 8. – С. 13–33.
3. Телия В. Н. Номинация / В. Н. Телия // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 336–337.
4. Зализняк А. А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект «Каталога семантических переходов» / А. А. Зализняк // Вопросы языкознания. – 2001. – № 2. – С. 13–25.

5. Markowski A. Jawne i ukryte nowsze zapożyczenia leksykalne w mediach / A. Markowski // *Język w mediach masowych*. / Pod red. J. Bralczyka, K. Mosiołek-Kłosińskiej. – Warszawa : Upowszechnianie Nauki-Oświata «UN-O», 2000. – S. 96–111.
6. Карпіловська Є. А. Тенденції оновлення сучасного українського лексикону // Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 6–133.
7. Словник української мови : В 11-и т. / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
8. Ставицька Л. Український жаргон / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
9. Майдан. (Р)еволюція духу: Мистецько-культурологічний проект / Автор і куратор проекту Антін Мухарський. – К. : НАШ ФОРМАТ, 2014. – 312 с.
10. Словник фразеологізмів української мови / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.

References

1. Rzhanova, S. A. (2006) *Speech culture as a phenomenon of mass communication of the transitional period*. Synopsis of the dissertation for a doctor degree in Cultural Studies : 24.00.01 – «theory and history of culture». Saratov: Publishing house Mordovia University (in Russ.)
2. Kormilitsyna, M. A. (2008). Some results of research on processes Men's newspapers. *Problemy rechevoy kommunikatsii. (Problems of speech communication)*. Saratov, 8, 14–18 (in Russ.)
3. Telyya, V. N. (1990). *Nomination*. In Linguistic Encyclopedic Dictionary. Moskow: Soviet Encyclopedia, 336–337 (in Russ.)
4. Zaliznyak, A. A. (2001). Semantic derivation in synchrony and diachrony: the project of the «Catalog of Semantic Transitions». *Voprosy yazykoznanija. (Questions of linguistics)*, 2, 13–25 (in Russ.)
5. Markowski, A. (2000). Jawne i ukryte nowsze zapożyczenia leksykalne w mediach. *Język w mediach masowych*. Warszawa: Upowszechnianie Nauki-Oświata «UN-O», 96–111.
6. Klimenko, N. F., Karpilovska, E. A., Kyslyuk, L. P. (2008). Dynamic processes in modern Ukrainian vocabulary. Kyiv: Publishing House Dmitry Burago, 6–133 (in Ukr.)
7. Stavitska, L. (2005). *Ukrainian slang*. Kyiv: Criticism (in Ukr.)
8. *Dictionary of the Ukrainian language* : In the 11 th. (1970–1980) Ed. count.: I. K. Bilodid. Kyiv: Science Thought (in Ukr.)
9. *Maidan. (R)evolution Spirit: Art and cultural projects* (2014). Author and curator Anton Muharsky. Kyiv: Nash Format (in Ukr.)
10. *Dictionary of Ukrainian language phraseology* (2008). Ed. V. M. Bilonozhenko and others. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)

TARAN Alla Anatoliyivna,

Candidate of Philology, Professor of Ukrainian and applied linguistics, Cherkasy Bohdan Khmelnytskyi National University

e-mail: alla__taran@ukr.net

SECONDARY NOMINATION IN THE POLITICAL LEXICON

Abstract. Introduction. *Semantic changes in vocabulary, along with the nomination of new realities, contribute to the enrichment and improvement of vocabulary. Research units of second nomination is a promising area of multidimensional analysis of such phenomena as social and political communication.*

Purpose – *to trace the development of semantic nominations of socio-political lexicon, changing their lexical and syntactical compatibility.*

Methods. *According to research material in the scientific studies, the following methods are used: descriptive (linguistic techniques of observation and generalization), the method of component analysis (including analysis of dictionary definitions) and the method of contextual analysis.*

Results. *The article analyzes the formation of a new meaning in the semantics of nouns and adjectives, investigating the relation of innovations in the language and text, its nominative and communicative activity. The context and type of verbal messages not only make it possible to determine in what sense nominative is taken, but is an indicator of the feasibility of potential semantic word. Semantic Innovation qualifies as a new value in existing semantics of the word. Analysis of semantic changes convinces us that it does not need short-term funds for the time as a kind of resource that has entered the vocabulary of the language.*

Originality. *The analysis of semantic processes active in social and political vocabulary associated with changes in Ukrainian society from 2014 to the present, described secondary nomination in the dynamic aspect of the material of Ukrainian mass media in the 21st century.*

Conclusion. *Secondary category are actively involved in the development of modern Ukrainian vocabulary, adding to the existing series of lexical synonyms and creating new ones, creating new thematic paradigm. To use neo-semantics in political vocabulary reflecting the desire of speakers to upgrade expressive means that their design is consistent with the principle of withdrawal of the stamp.*

Key words: *language dynamics; socio-political lexicon; secondary nomination; semantic innovation.*

Надійшла до редакції 19.10.16

Прийнято до друку 30.11.16

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ І ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2'282'2

МАРТИНОВА Ганна Іванівна,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри українського
мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: ganmart@meta.ua

ВОЛИНСЬКІ ТА ПОДІЛЬСЬКІ ФОНЕТИЧНІ РИСИ В СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОМУ АРЕАЛІ (у світлі діалектного тексту)

У статті привернено увагу до гіпотези інтерферентного походження середньонаддніпрянського діалекту, для обґрунтування якої важлива не тільки фіксація в його ареалі ознак інших говорів, але й чітка локалізації засвідчених вкраплень, їхні якісні та кількісні характеристики, спорадичність чи системна зумовленість.

За матеріалами Атласу української мови та зв'язних діалектних текстів систематизовано й удокладнено інформацію про поширення та специфіку функціонування окремих волинських і подільських фонетичних рис (обниження виявів /u/ в наголошеній позиції, реалізація фонему /e/ звуком [i] перед складом з голосним [i] та в сусідстві з м'якими приголосними, перехід [e] в [a] в пасивних дієприкметниках із суфіксом -ен-). Представлений аналіз переконує в тому, що географія названих волинських і подільських особливостей у середньонаддніпрянських говірках яскраво ілюструє визначальну ареалогічну тенденцію їхнього розвитку: центр – периферія. За специфікою поширення й функціонування цих явищ у досліджуваному ареалі вирізняють три групи говірок: 1) північні та центральні, де такі риси трапляються спорадично й безсистемно, що не змінює типового звукового складу середньонаддніпрянських говірок; здебільшого це лексикалізовані одиниці; 2) східні й південні мішаного та мішано-перехідного типів, у яких переважають риси середньонаддніпрянського діалекту, однак збережений системний вияв окремих особливостей південно-західної локалізації; 3) західні перехідні говірки середньонаддніпрянсько-волинського, середньонаддніпрянсько-подільського типів, окремі говірки можна кваліфікувати як східноволинські чи східноподільські.

Ключові слова: середньонаддніпрянський діалект, інтерферентне походження, фонетичні риси волинського та подільського говорів, мішані говірки, мішано-перехідні говірки, перехідні говірки середньонаддніпрянсько-волинського та середньонаддніпрянсько-подільського типів.

Постановка проблеми. Походження діалектів належить до найбільш складних і суперечливих проблем сучасного мовознавства, що потребують наукової доказовості. Генеза середньонаддніпрянського говору є дискусійною уже понад 130 років: одні дослідники вважають його, як і все південно-східне наріччя, утворенням пізнього формування, що виникло унаслідок змішування діалектних рис північної й південно-західної локалізації під час міграційних рухів XIV, XVI–XIX ст., інші обґрунтовують давнє походження основного масиву цієї одиниці. З огляду на це важливе не тільки виокремлення діалектних рис, типових для цього мовно-територіального утворення, але й фіксація в ньому спорадичних ознак інших говорів, визначення специфіки їх поширення й

функціонування в ареалі, що дає змогу синтезувати необхідну інформацію для обґрунтування об'єктивності висунених гіпотез.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, визначення раніше не досліджених частин проблеми. Підґрунтям гіпотези про мішаний характер середньонаддніпряньського діалекту стали твердження дослідників (К. П. Михальчук, В. М. Ганцов, М. Ф. Наконечний, О. М. Маштабей, І. Г. Матвіяса), які вказували на інтерферентне походження діалектних особливостей середньонаддніпряньського говору, переважно їх інноваційний характер супроти рис південно-західного та північного наріч. Окремі давні риси говорів південно-східного наріччя, на думку І. Г. Матвіяса, походять від протоукраїнських за походженням північно-східного і південно-західного наріч [1, с. 57]. Дослідник зауважує, що за матеріалами Атласу української мови (АУМ) „не можна знайти жодної давньої риси, якою середньонаддніпряньський говір відрізнявся б від говорів південно-західного наріччя” [2, с. 18–19]. На його переконання, у найтіснішому етнічному контакті Середня Наддніпрянщина вже з XIII ст. перебуває з Волиню й Поділлям, інтенсивні рухи населення з півночі та південного заходу позначилися на розмиванні давньої північно-східної основи, у результаті чого „північні середньонаддніпряньські говірки становлять наслідок нашарування на північну діалектну основу переважно рис волинського говору, а на утворення південних середньонаддніпряньських говірок впливав передусім подільський говір” [3, с. 118]. На підтвердження цієї гіпотези І. Г. Матвіяса, покликаючись на АУМ, наводить деякі спільні риси середньонаддніпряньського й волинського (сполука [к'і] в слові *со^к'іра*; закінчення *-ем* у оруд. в. одн. іменників сер. р. на *-е*) та середньонаддніпряньського й подільського діалектів (звук [и] як рефлекс **ě*: *цилу^лвати*; суфікс *-ик* в іменнику *праник*; форми 1 ос. одн. дієслів теп. ч. типу *ходю, носю*; форми 3 ос. одн. дієслів теп. ч. на *-е*: *ходе, носе*) [4, с. 20–21]. В. В. Німчук вважає аргументацію І. Г. Матвіяса дискусійною і називає кілька збережених давніх рис середньонаддніпряньських говірок [5, с. 34–38].

Регіональне системне та лінгвогеографічне дослідження фонетики й фонології середньонаддніпряньського діалекту доповнює, уточнює інформацію про нього, подану в АУМ, є підґрунтям окреслення його ареалу та внутрішньої диференціації. У ньому представлено типові діалектні особливості, що функціонують у центрі ареалу (північні та центральні говірки), їхню системну зумовленість і наявність окремих рис суміжних говорів північного й південно-західного наріч на його периферії (крайні північні, східні та південні говірки). Крім цього, у праці подано власне лінгвістичну кваліфікацію терміна „середньонаддніпряньський”, який в АУМ використано на позначення не тільки говірок, локалізованих у Середній Наддніпрянщині, але й тих, які прилягають до неї [6, с. 250–325].

Залучення свідчень діалектних текстів, записаних у 210 говірках регіону, уможливило систематизацію й удокладнення інформації про наслідки міграційних рухів із території волинського та подільського діалектів південно-західного наріччя, дає підстави для чіткої локалізації виявлених вкраплень у системі середньонаддніпряньських говірок, визначення їхніх характеристик.

Мета статті – систематизувати й удокладнити інформацію про окремі фонетичні риси волинського та подільського типу в середньонаддніпряньському ареалі, визначити їхню локалізацію та специфіку функціонування за свідченнями зв'язних діалектних текстів [7–9].

Виклад основного матеріалу дослідження. На нашу думку, твердження дослідників про інтерферентне походження середньонаддніпряньського говору не підкріплене переконливими фактами, а названі І. Г. Матвіясом спільні волинські, подільські та середньонаддніпряньські риси суперечливі, оскільки автор не бере до уваги того, що кожна мовно-територіальна одиниця діалектно здиференційована, має центр, де функціонують типові для неї риси, і периферію, у говірках якої наявні окремі явища,

характерні для суміжних діалектів. Названі дослідником особливості не можна вважати типовими для середньонаддніпряньського діалекту, оскільки вони, як представлено в матеріалах АУМ, не мають у ньому системного характеру і засвідчені переважно на периферії ареалу. Наприклад, на карті АУМ репрезентовано типову для середньонаддніпряньського діалекту сполуку [ки] в лексемі *со¹кира*, лише у двох говірках центральної зони та північному та північно-західному латеральних ареалах зафіксовано варіант *со¹к'іра* [10, к. 22]. Звуки [e], [e^h] в закінченні -ем в оруд. в. одн. іменників сер. р. є спільною ознакою середньонаддніпряньського діалекту не тільки з волинським говором південно-західного наріччя, а й з середньополіським діалектом та більшістю східнополіських говірок, крім тих, що розташовані на північний захід від Десни [10, к. 206]. Несистемними для середньонаддніпряньського говору є також риси, на думку І. Г. Матвіяса, спільні з подільськими. Зокрема, варіант *цилу¹вати* властивий не всім середньонаддніпряньським говіркам, а тільки тим, що зазнали процесу дозаселення. Свідченням цього є АУМ, де цей варіант самостійно чи паралельно з *ц'ілу¹вати* функціонує переважно в лівобережних середньонаддніпряньських говірках, а в правобережних лише південніше Росі. До того ж у подільських і волинських говірках зафіксовано лише поодинокі вкраплення варіанта *цилу¹вати*, однак він найбільш типовий для західнополіських, окремих північних східно- й середньополіських говірок [10, к. 13; 11, к. 11]. Щодо морфемної структури лексеми *праник*, то в подільських і середньонаддніпряньських функціонують різні акцентні варіанти, відповідно: *пра¹ник* і *п'раник*, що репрезентує ізоглоса західніше Білої Церкви – по р. Гірський Тікич – Русалівка Маньківського р-ну – Вербівець Катеринопільського р-ну Черкаської обл. – Надлак Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. – східніше р. Синюхи. Мікроареали акцентного варіанта *пра¹нік* засвідчені й у середньо- та східнополіських говірках [10, к. 171; 11, к. 148]. Форми 1 ос. одн. дієслів теп. ч. типу *ход'у, вод'у, буд'у, сид'у, нос'у, прос'у, кос'у* поширені переважно в лівобережних середньонаддніпряньських говірках та в правобережних південніше р. Росі, причому вони відрізняються від форм *ход'у, вод'у, буд'у, сид'у, нос'у, прос'у, кос'у*, властивих подільському діалекту південно-західного наріччя (у волинському говорі ці форми не функціонують), наголошуванням, що репрезентує ізоглоса, яка чітко розмежовує середньонаддніпряньські й подільські говірки: західніше Білої Церкви – Розкішна Ставищенського р-ну Київської обл. – Яблунівка Лисянського р-ну – Неморож Звенигородського р-ну – Капустине, Соболівка Шполянського р-ну – Суха Калигірка Черкаської обл. – приблизно по р. Синюсі [10, к. 254, 255; 11, к. 235]. Згідно з АУМ, форми 3 ос. одн. теп. ч. типу *ходе, носе* не є типовими для середньонаддніпряньського говору, оскільки поширені в його західній, південній та східній периферії, а в центрі трапляються лише зрідка. У подільських говірках функціонують форми *ходить, носить* часто паралельно з *ходе, носе* чи *ходи, носи*, останній варіант цієї форми в АУМ зафіксовано в західній частині волинського говору часто паралельно з *ходить, носить* [10, к. 259; 11, к. 240]. Як бачимо, названі дослідником особливості не є типовими для системи середньонаддніпряньського говору, а функціонують переважно в його периферійних говірках чи різняться наголосом, утворюючи чіткі ареали. Щодо форм типу *ходе, носе*, то, очевидно, вони є ознакою контактних діалектних зон, про що свідчить їхня локалізація в південній частині українського діалектного континууму.

За матеріалами дослідження фонології та фонетики в ареалі середньонаддніпряньських говірок засвідчено острівні мікроареали низки явищ південно-західної локалізації, зокрема властивих волинському та подільському говорам: реалізація фонему /и/ звуком [e] в наголошеній позиції; реалізація фонему /е/ звуком [i] перед складом з голосним [i] та в сусідстві з м'якими приголосними; перехід [e] в [a] в пасивних дієприкметниках із суфіксом -ен-: *пал'аній, плет'аній*; сильне чи помірне „укання”

протеза [г] в окремих словоформах; оглушення приголосних, лексикалізовані форми з диспалаталізованим [р']; парадигматична структура шиплячих /ж/, /ш/, /ч/, /џ/. Ці явища є лише вкрапленнями в північних і центральних середньонаддніпряньських говірках, що збереглися на тлі поширення типових для них особливостей [6, с. 317–318, к. 53]. Частину вищеназваних особливостей, характерних для волинського та подільського говорів, зокрема реалізацію фонему /о/ звуками [oʸ], [yʰ], [y] в ненаголошеній позиції, протезу [г], [в] в окремих словоформах; оглушення приголосних, лексикалізовані форми з диспалаталізованим [р']; парадигматичну структуру шиплячих /ж/, /ш/, /ч/, /џ/ уже докладно проаналізовано [6, с. 74–86, 90–94, 129–134, 152–164, 182–188, к. 14, 17, 18, 20, 21, 23, 26]. У статті зупинимося на характеристиці явищ, які ще не були об'єктом ґрунтовного опису.

Однією з фонетичних особливостей волинських говірок, зокрема західноволинських, вважають обниження виявів /и/ в наголошеній позиції, що спостережено в діалектних текстах тільки у двох говірках центральної групи (*ц'їделок, ни[^]ведно, кор[^]зену, з[^]ус'їйейі сели, но[^]сели* (Бз), *сел'на бочка, із[^]сел'нойу в'їдл'огойу* (Вг)): *сорочки прал'и тожи / така доска і на дос'ц'ї / і о'то пиреш з ус'їйї сели* [9, с. 356]; *це так'ї чоботы но[^]сели / тир / знайите / і тухл'ї / і шо хочиш* [9, с. 362]. Збережені лише кілька словоформ із цієї рисою на тлі функціонування типових середньонаддніпряньських особливостей. Здебільшого навіть в однакових словах (чи коренях) фонему /и/ в наголошеній позиції реалізує її основний вияв [и]: *Н'е / косинок і ни но[^]сил'и / хусточки над'ївал'и / та й ус'о* [9, с. 362]; *Д'їти замотували ж в його / бо то ж / ни но[^]сили так йак то д'ї / за пол'у ту дитину / в кожух* [9, с. 362]; *а вона ж бо то д'ї ж було будинок / ни такий силно будинок / ну така хата була* [9, с. 364]. У західній зоні досліджуваного ареалу (перехідні говірки середньонаддніпряньсько-подільсько-волинського типу, східноволинські та східноподільські) локалізовані західніше Білої Церкви та р. Гнилого Тікича обнижені вияви /и/ трапляються частіше в низці словоформ: *о'ден, по[^]сеж'у* (Чр), *го'ден* (ВК), *йї'ден* (Кн, ВК, КП, Кщ, Дбр, Мл, С, Ш, У, Пл, Г, Дб, Д), *йї'ден, д'везнути* (І), *по[^]седимо* (А, Пт, Лб), *сидемо* (Дрз), *по[^]сеж'у* (Тр, Ан), *седишче* 'місце, де побудована хата' (Нс), *кричемо* (Кж): *зараз то вже може і кричемо / а то д'ї кажут' / наче харашо живемо* [8, с. 232]; *йа йому купил'а ше й седишче / продал'а корову / і купил'а йому і о'те седишче* [8, с. 271]; *у п'разник уже н'їчого ни робимо / о'так по[^]седим / побалакаєм / хл'отц'ї в карт г'райут' / по[^]седимо в хат'ї* [8, с. 316]; *а ті вже двох умерло / а йї'ден в голодовку вмер; д'їти були вс'ї / йї'ден т'їки ни був на хронт'ї* [8, с. 332]; *п'їшов годен кривец'кий / п'їшов / каже / п'їстригатис'а* [9, с. 823]; *д'їти поросходилис' // т'ї в до'нец'кому д'воє / йї'ден в Гуман'ї* [9, с. 858]; *той уже робит' йї'ден / а йї'ден с'лужит' / а один тоже тако робит'* [9, с. 862] тощо. Як бачимо, і в цих говірках реалізація фонему /и/ звуком [е] в наголошеній позиції поодинокі (від 1 до 8 випадків на текст з однієї говірки), однак тут вони функціонують у системі з іншими явищами волинсько-подільського типу (помірне „укання”, протеза [г] в окремих словоформах, твердий [р], оглушення приголосних, втрата подовження м'яких приголосних тощо).

Спорадичну реалізацію фонему /е/ звуком [і] перед складом з голосним [і] та в сусідстві з м'якими приголосними (від 1 до 3 словоформ) засвідчено тільки у двох північних (Пм, Мс): *да йа кон'ї запр'ажу / да к'ін'ми возимо / ко'нопл'ї т'ї на бер'їг* [8, с. 48]; *у'же йак в'ін іде по сош'ї / шо вже шоб і об кам'ін'ї с'тукало // шо це вже прот'ів вас іде парубок* [8, с. 146], одній центральній (Гб) середньонаддніпряньських говірок: *у п'їч'ї / у п'їч'ї / вч'н'ал'и в мак'їтра / така бул'а мак'їтра вил'ика / і то д'ї зам'їс'ат' рано / йак на хл'їб / дома п'їчут' у п'їч'ах / поряд із Та с'їчас можна спик'ти / с'їчас йе от'ї п'їч'ї* [9, с. 339] та в кількох говірках західної зони: *г'р'їют' воду і в п'їч'ї / і л'ут' с'уди о'цей по'їл / то д'ї воно прот'їкає / то д'ї схоладає / і замочуйут' туди с'т'їрку / а то д'ї ше ж у п'їч'ї г'р'їє'ц': а чавун такий* [8, с. 275];

с'одні в неї це багатий вечір / уже вона з друзками ходит' / кличе на в'їс'їл'а [8, с. 364]; ну вже нід'їл'а рано хто там запрошиний на в'їс'їл'а приход'ат [9, с. 781]; в суботу ранче в'їс'їл'а ни робили [9, с. 854], де, однак, словоформа в'їс'їл'а трапляється 9 разів, тоді як варіант ви'с'їл'а – 24 рази.

У текстах із центральної зони середньонаддніпряньських говірок (її південна частина) явище звуженої реалізації фонем /е/ виявлене в дієслівних формах після [й] (43 випадки на 364 сторінках тексту): **встр'їчайім** цей старий новий год і палимо скати / палимо очирет [9, с. 208]; ну ти пер же ми пал'то над'ївайім; хустки ранче знайїш із чого були / іс кал'їнкору // зарубиш / обплитеш / на угол'чиках пошійїш кв'їтки / вишійїш [9, с. 293]; збираний ком'їр та й усе / а тод'ї ушївайїц'а ком'їрец' [9, с. 293]; а ми вас **ни'тайімо** тод'ї / йак ви галушки ва'рил'и [9, с. 301]; а ми ж бос'ї ходили по стир'н'ї / буд'аки бул'о **вїт'агаїімо** [9, с. 369]; до пусток іди'мо / шу'каїімо / де пустки [9, с. 370]; **розговл'айімос'а** / в першу очирид' т'їки з'їсти те св'ачене [9, с. 478]; шо ми **нази'вайім** те пер у природ'ї калина [9, с. 483]; мати й мачуха **нази'вайїц'а** / кв'їточка така [9, с. 293] тощо. Здебільшого в цій позиції фіксуємо реалізацію /е/ звуками [и], [и^е] [e^н], типову для середньонаддніпряньських говірок. Послідовно звуження ненаголошених репрезентантів /е/ до звука [і] у названій позиції відбувається на периферії середньонаддніпряньського ареалу – у крайніх західних говірках, де трапляється до 9 випадків на одній сторінці тексту: а тод'ї посадим / са'найімо / а тод'ї кропимо його / поли'вайімо / оце ж і вс'о / о / а тод'ї йак збираїімо ж / то тоже ж / трактор вигорав / а тод'ї зби'райімо / оце так і обробл'айімо [9, с. 671]; П'їч:инку робимо / та ото вона п'їд'їйшла та п'їч:инка / нали'вайім води / чи сироватки / чи шо йе / **наси'найім** борошна в ту п'їч:инку / учин'айімо /... потом у форми **вїкїдайімо** [9, с. 713]. У південній зоні ареалу, особливо його західній частині, це явище також регулярне: п'їт'сака // то це одна сторона / це **приби'вайїц'а** до ц'ого країу / і **нат'агаїїц'а** с'уди / і оце / шо вгор'ї / дручок / і з'їазуйїц'а тут [9, с. 544]; і це по'ходимос'а / вс'ї / вс'ї / і гул'айімо / і сп'ївайім / і **блакаїімо** про все / про жит'а [9, с. 571]; ми з Миланкойу те / дешо **запїтайімо** / а то б'їл'ше **слухайім**; і на'місто / разк'їв ш'їс'т' **вд'ївайїш** / а то китиц'ї з'аду / **зав'їазуйїш** [9, с. 588]; бурка так йак плашч **нази'вайїц'а** і **наки'дайїц'а** на гору [9, с. 609]; і отак **над'ївайїц'а** / а з'аду **зав'їазуйїц'а** [9, с. 988]; а нам сича'виц'ї т'реба / за зароб'їток ми ни дуже там думали / **са'найімо** / **са'найім** / **са'найімо** бур'аки; це прийдим в обше'жит'їя / **пол'агаїім** спат' / сапи п'їд койку / **проки'дайімос'а** / н'їх'то нас ни будит' [9, с. 618, 619]; **ражанка** із см'їтани / **п'раже'не** молоко / і см'їтанойу **заправл'айїц'а** / це **ражанка** [9, с. 755]. За підрахунками засвідчено 42 словоформи зі звуженим виявом /е/ звуком [і] на 70 сторінках тексту зі східної частини південної зони та 123 випадки на 90 сторінках з її західної частини, тобто в напрямку на південний захід кількість таких змін збільшується.

Перехід [е] в [а] в пасивних дієприкметниках із суфіксом -ен-, що є однією з характерних фонетичних особливостей подільського говору, послідовно відбувається переважно в говірках західної зони досліджуваного ареалу [на 302 с. текстів засвідчено 121 випадок): **боршч за'правл'аний** / йа ни жару / йа вс'їгда цибу'линку **покри'шу** / сала так у мене йе **пе'ре'топл'ане** [8, с. 297]; соломн'аник **сплет'аний** / лозойу солома **сплет'аний** здоровий [8, с. 321]; в'їн дуже сил'но **дївївс'а** / шо де треба в'їн **по'кин'аний** був / і чистен'кий / і **п'їд'горн'аний** / ну з'робл'ано було поха'з'айс'кому [8, с. 321]; вз'ат' борошно в хат'ї ж т'їй / шчо ж кал'та **пов'їшана** [9, с. 667]; а тод'ї ручка така / бител'н'а **з'робл'ана** [9, с. 672]; л'омаки нам так'ї давал'и і **под'їл'ана** л'омака на дес'ат' [9, с. 703]; а так гот'овили це / голуб'ц'ї / катл'ети / ка'пуста **тушана** / ка'пуста **варана** [9, с. 705]; ца'бер це / в'їн ди'рив'їаний / **з'робл'аний** з склепок [9, с. 713]; **зам'їс'ане** т'їсто отако розплїскала [9, с. 716]; **прийду** / бувало / **на'робл'ана** така / **натруд'ана** / а вс'орав'но хочиц'а до клубу [9, с. 721]; л'уди мойї **мил'ї** / йа гот'ова вже / **роз'варана** [9, с. 787]; **коси д'ївчата** тод'ї ни розпускали // **заплет'ан'ї** або **заклад'ан'ї** / або **розпуст'ан'ї** т'їки / шо йак коло машини / то ни

ро'зпустиш [9, с. 788]; і мол'ода бул'а **заплет'ана** // мол'одий кладе їй на косу **тоже** зрош'ї / **викупл'айе** косу / ... **тод'ї вже вона йде розплет'ана** [9, с. 832]; **капуста квас'ана** / **мален'к'ї дички** / **ц'ї зруш'ї квас'ан'ї** / **вс'о квас'ане** / **гог'їрок квас'аний** / **капуста квас'ана** [9, с. 846]; **в капил'ушах л'ітом на жнивах** / **їс соломи виплит'аний** [9, с. 851]. Щоправда, і в цих говірках поряд у тексті можуть функціонувати також форми із суфіксом -ен- (-ин- у ненаголошеній позиції): **го'туйиц'а холодец'** / **капуста тушана** / **катл'ети** / **жаркоїе** і **капуста варина** / і **зат'їрка** / і **к'їс'їл' був такий** і **молошній к'їс'їл'** [9, с. 704]; **молоко в нас ни паране** і **ни топлине** / **молоко в нас пражине** [9, с. 729]. Кілька словоформ із суфіксом -ан- засвідчено в правобережних говірках північної та центральної зон Південної Київщини, переважно суміжних із перехідними говірками середньонаддніпряньсько-волинського та середньонаддніпряньсько-подільського типів: Дрозди – 7 (**їзл'їпл'ане**, **в'чин'ані**, **за'мет'аний**, **за'р'їв'ане**, **при'чепл'ана**, **поклад'ано**, **плет'ані**), Скребіши – 1 (**у'чин'ане**); Коженики – 6 (**од'зол'ана** (2 р.), **од'зол'ане**, **за'син'ана**, **спл'ет'ана**, **з'робл'ана**) (Білоцерківський р-н), Острів – 4 (**поставл'ана**, **їз'робл'аний**, **наплет'ана**, **кол'ане**), Ольшаниця – 6 (**зл'їпл'ане**, **по'робл'ані**, **з'робл'ане**, **з'робл'ана** (2 р.), **по'робл'ані**), Насташка – 1 (**за'вал'ана**) (Рокитнянський р-н); Медвин – 4 (**з'робл'ана**, **з'робл'ане**, **скл'ад'ан'ї**, **помул'ан'ї**), Бране Поле – 1 (**ран'аний**) (Богуславський р-н); Мирівка – 3 (**робл'ан'ї**, **з'робл'ане**, **про'вед'ане**) (Кагарлицький р-н), Шандра – 1 (**уклад'ане**) Миронівського р-ну: **так то шчитал'ис' пок'р'ївц'ї** / **та'к'ї во'ни ве'лик'ї робл'ан'ї** [8, с. 129], **так йак ш'ч'їтка з сол'оми з'робл'ана** [8, с. 170], **бо йак шо ни од'зол'ат' у жл'укт'ї** / **то кажут'** / **ти ни од'зол'ана** / і **од'зол'ане** **це** / **це вже ни'х'то ни скаже** / **шо ти ни од'зол'ана** // **п'їдтичку ту заси'нил'а та ходит'** **за'син'ана** **п'їдтичка** [8, с. 204]; **та'ка ву'зен'ка та д'їже'ч'ка** / **та'ка з'робл'ана** / і **та'ка та з'верху** / **та'ка йак то кришка** / **з'верху д'їроч'ка з'робл'ана** [8, с. 263]. Також фіксуємо один випадок у лівобережній північній середньонаддніпряньській говірці с. Кононівка Драбівського р-ну Черкаської обл.: **дак у'же т'ї там разн'ї шише'чки понатул'ан'ї** [9, с. 45].

У діалектних текстах із говірок південної зони засвідчено 16 словоформ на 158 сторінках тексту: **ше ж го'ра бул'а** / **зараз вона одвал'ане** **о'це ж так** [9, с. 529]; **ше й постол'и були плет'ан'ї** [9, с. 541]; **Постол'и м'їй бат'ко носив** / **наче йак'ї сплет'ан'ї та'к'ї** [9, с. 552]; **то л'ах'ївка** / **вишита** / **вишита** / **т'їки там ни було** / **шоб за'рубл'ане** [9, с. 568]; **ше ж були похорон'ан'ї йак'їс' по'ти** / **чи шос' та'ке було** [9, с. 594]; **та йа вже з'найу** / **шо в'їн утопл'аний** [9, с. 624]; **при'возили с'уди ран'ан'їх** [9, с. 646], а в говірках східної периферії середньонаддніпряньського ареалу всього 2 словоформи: **кол'от'ат'** **л'ожкою** **смитану** на **масл'о** / **од'топл'ане** **масл'о** [7, с. 238]; **сал'ат'овка** / **а то вже тов'кач** **дири'в'аний** / **закругл'аний** **низ** [7, с. 258]. Також фіксуємо один випадок вживання пасивного дієприкметника з суфіксом -ан- у тексті з центральної середньонаддніпряньської говірки с. Березняки Смілянського р-ну, що сусідить із говірками південної зони: **коси та'к'ї в'нейї гарн'ї заплет'ан'ї аж нишче** **пояса** [9, с. 484]; відзначимо наявність у цій говірці ще й інших подільських рис, зокрема приставного [г] у власній назві: **ти та'ка** / **ти с'а'ка** / **на ту Го'дарочку** / **да** // і **с'тала** **О'дарочка** **п'їдростат'** [9, с. 484]. Здебільшого в говірках південної та східної зон досліджуваного ареалу поширені пасивні дієприкметники із суфіксом -ен- (-ин- у ненаголошеній позиції).

Як бачимо, поширення волинських і подільських особливостей у середньонаддніпряньській говірці яскраво ілюструє визначальну ареалогічну тенденцію їхнього розвитку: центр – периферія. Центральна частина досліджуваного ареалу є зоною функціонування його типових рис та мінімального впливу інших говорів. Діалектна неоднорідність середньонаддніпряньських говірок, як і будь-якої мовно-територіальної одиниці, зумовлена тривалою історією розвитку, у результаті чого в їхній західній зоні сформувалися перехідні говірки середньонаддніпряньсько-волинського та середньонаддніпряньсько-подільського типів. Наслідком дозаселення регіону з Волині й

Поділля є мікроареали явищ волинського та подільського походження в північній і центральній зонах досліджуваного континууму та виникнення мішаних і мішано-перехідних говірок у південній і східній частинах ареалу, де волинські та подільські риси поширені або вкрапленнями на тлі типових середньонаддніпрянських рис, або в системному поєднанні з іншими явищами південно-західної локалізації. Така географія волинських і подільських рис підтверджує думку Ф. Т. Жилка про те, що середньонаддніпрянські говірки в період інтенсивного дозаселення Середньої Наддніпрянщини в II половині XVI – на початку XVII ст. вже існували як окремих діалектний тип суцільним масивом, тому інтенсивні міграційні рухи на правобережжі Середньої Наддніпрянщини відбувалися головним чином із заходу до басейну р. Гнилий Тікич та на південь від басейну р. Тясмин, а на лівобережжі по басейну р. Орелі, переважно на північ від неї, р. Псла та в басейні р. Ворскли й далі на схід [12, с. 76]. Цю гіпотезу підтверджують і спостереження А. П. Могили, П. С. Лисенка над морфологічними особливостями правобережних середньонаддніпрянських говірок [13, с. 63–64; 14, с. 42].

Таким чином, за поширенням явищ, характерних для волинського й подільського діалектів південно-західного наріччя, у досліджуваному ареалі вирізняємо три групи говірок: 1) північні та центральні, де такі риси трапляються спорадично й безсистемно, що не змінює типового звукового складу середньонаддніпрянських говірок; здебільшого це лексикалізовані одиниці; 2) східні й південні мішаного та мішано-перехідного типів, у яких переважають риси середньонаддніпрянського діалекту, однак збережений системний вияв окремих особливостей південно-західної локалізації; 3) західні перехідні говірки середньонаддніпрянсько-волинського, середньонаддніпрянсько-подільського типів, окремі говірки можна кваліфікувати як східноволинські чи східноподільські. Така диференціація досліджуваного ареалу відображає історичний шлях розвитку середньонаддніпрянських говірок, заперечує гіпотезу їхнього формування шляхом змішування елементів різних діалектних систем.

Перспективу дослідження становить докладний аналіз явища дегемінації в ареалі середньонаддніпрянських говірок, що також може бути релевантною ознакою для їхньої диференціації.

Умовні позначення говірок

Дрз – Дрозди, Кж – Коженики Білоцерківського р-ну, Мс – Маслівка Миронівського р-ну, Пм – Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну, Нс – Насташка Рокитнянського р-ну, А – Антонів Сквирського р-ну, Ан – Антонівка, Лб – Любча, Тр – Торчиця Ставищенського р-ну, Чр – Чернин Таращанського р-ну, Пт – П’ятигори Тетіївського р-ну **Київської обл.**; КН – Конельська Попівка Жашківського р-ну, Вг – Виграїв, Гб – Гарбузин Корсунь-Шевченківського р-ну, Дбр – Добра, І – Іваньки, Кщ – Кишенці, Мл – Молодецьке Маньківського р-ну; Кн – Княжичи Монастирищенського р-ну, ВК – Веселий Кут Тальнівського р-ну, Г – Городниця, Дб – Доброводи, Д – Дубова, Пл – Паланка Уманського р-ну, С – Сарни, У – Угловатка, Ш – Шельпахівка Христинівського р-ну; Бз – Байбузи Черкаського р-ну **Черкаської обл.**

Список використаної літератури

1. Матвіяс І. Г. Групування говорів української мови // Структура українських говорів. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 3–68.
2. Матвіяс І. Г. Суміжні говори трьох українських наріч // Структурні рівні українських говорів. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 3–23.
3. Матвіяс І. Г. Українська мова і говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 164 с.
4. Матвіяс І. Г. Формування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 92–99.
5. Німчук В. В. Проблема українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареалогії. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 29–47.
6. Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія / Г. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 369 с.
7. Говірки Західної Полтавщини : Збірник діалектних текстів / Упорядник Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2012. – 329 с.
8. Говірки Південної Київщини : Збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина. – Черкаси, 2008. – 370 с.

9. Говірки Черкащини : Збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. – Черкаси, 2013. – 870 с.
10. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984.
11. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 2. Волинь, Наддністріянина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988.
12. Жилко Ф. Т. Деякі питання класифікації говорів української мови у світлі даних лінгвістичної географії / Ф. Т. Жилко // Філологічний збірник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 73–99.
13. Могила А. П. Словозміна в говірках середньої Черкащини / А. П. Могила // Середньонаддніпрянські говори : збірник статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 44–64.
14. Лисенко П. С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини / П. С. Лисенко // Середньонаддніпрянські говори : Збірник статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 22–43.

References

1. Matviyas, I. G. (1982) Grouping the Ukrainian language dialects. *Structura ukrayinskykh govovoriv (Structure for the Ukrainian patois)*, 3–68 (in Ukr.)
2. Matviyas, I. G. (1989). *The adjacent dialects in three Ukrainian patois*. In Structural levels for the Ukrainian dialects, 3–23 (in Ukr.)
3. Matviyas, I. G. (1990). *The Ukrainian language and the dialects*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.)
4. Matviyas, I. G. (1983). Formation of the South-East dialect of the Ukrainian language. *Movoznavstvo (Linguistics)*. 1, 92–99 (in Ukr.)
5. Nimchuk, V. V. (1994). *The problem of the Ukrainian dialectal genesis*. In Problems of modern arealogy. Kyiv: Naukova Dumka, 29–47 (in Ukr.)
6. Martynova, G. (2003). *MidUpperDnieper dialect. Phonology and phonetics*. Cherkasy: Tyasmyn (in Ukr.)
7. *Dialects for West Poltava region*. Selection of dialect texts (2012). Ed. by G. I. Martynova. Cherkasy (in Ukr.)
8. *Dialects for South Kiev region*: Selection of dialect texts (2008). Ed. by G. I. Martynova, Z. M. Denysenko, T. V. Shcherbyna. Cherkasy (in Ukr.)
9. *Dialects for Cherkasy region*: Selection of dialect texts (2013). Ed. by G. I. Martynova, T. V. Shcherbyna, A. A. Taran. Cherkasy (in Ukr.)
10. *The atlas for the Ukrainian language dialects*, 1 (1984). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
11. *The atlas for the Ukrainian language dialects*, 2 (1988). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
12. Zhylo, F. T. (1958). Some problems in classifying the dialects in the Ukrainian language through linguistic geography. *Filologichnyi zbirnyk (Philological selection)*. 73–99 (in Ukr.)
13. Mogyla, A. P. (1960). Word change in the dialects for central Cherkasy region. *Serednyonaddnipryanski govory (MidUpperDnieper patois)*, 44–64 (in Ukr.)
14. Lysenko, P. S. (1960). Some morphological peculiarities in the dialects for right bank (central) districts of Cherkasy region. *Serednyonaddnipryanski govory (MidUpperDnieper patois)*, 22–43 (in Ukr.)

MARTYNOVA Hanna Ivanivna,

Doctor of Philological Sciences, Full Professor, Head of the Department of Ukrainian linguistics and applied linguistics, Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy
e-mail: ganmart@meta.ua

VOLYN AND PODILLYA PHONEMIC FEATURES OF THE MID-UPPER DNEIPEP AREAL (according to formal dialect texts)

Abstract. Introduction. *The article focuses on hypothesis for the interferential origin of the mid-Upper Dnieper dialect that is generally taking roots in other patois fixed in the actual area, along with clearly located and verified instances, their qualitative and numeric features, as well as both sporadic and regular characteristics.*

Purpose. *Regulating and specifying the information on particular phonemic features of Volyn and Podillya dialects in the mid-Upper Dnieper ones, verifying their locality and functioning patterns according to formal dialect texts.*

Results. *Representing and perfect analyzing Volyn and Podillya phonemic features (lowering /u/ in the accentuated position, articulating /e/ through [i] before vowel sounds, and between palatal consonants, turning [e] into [a] in the passive participles with -en- suffix) clearly demonstrate the main areal tendency for developing in the mid-Upper Dnieper dialects: the middle and the peripheral ones. The middle is known for functioning of their typical features as it is the minimal influence area of other patois. Dialectal heterogeneity in the mid-Upper Dnieper patois like in any other lingual territory unit accounts for their considerable*

development period that resulted in forming the intermediate patois in their western location, those of mid Upper Dnieper-Volyn and mid Upper Dnieper-Podillya. As a result of the region's further habitation from Volyn and Podillya, there evolved micro locations of Volyn and Podillya origin in the northern and middle zones of the locality, and as well evoked mixed and mixed intermediate patois in the southern and eastern parts of the locality, being generally known for spread Volyn and Podillya features, or just their instances, against typical mid Upper Dnieper ones, or definitely adjoined to other phenomena in south-west location.

Originality. The article originally verifies and formulizes the information for particular phonemic features in those of Volyn and Podillya types in the mid Upper Dnieper area, representing their location and characteristics according to actual dialect texts.

Conclusion. According to the analysis for spreading and functioning of the actual phenomena in the area under consideration, 3 groups of patois have been singled out: 1) northern and middle ones, being sporadically and randomly located, that keeps typical phonemes unchanged for the mid Upper Dnieper patois, those being chiefly lexical units; 2) southern and eastern patois, of the mixed and mixed intermediate types, their patterns being mostly of that of the mid Upper Dnieper dialect, though known for the unchanged particular features of the south-western locality; 3) western intermediate patois of those of mid Upper Dnieper-Volyn and mid Upper Dnieper Podillya types, some of them qualifying as east Volyn or east Podillya ones. The areal dialects thus differentiated reflect the historic development of the mid Upper Dnieper patois, rejecting the hypothesis of their originating through mixing the elements of different dialectal systems.

Надійшла до редакції 02.09.16

Прийнято до друку 16.09.16

УДК 811.1/2

ГРИЦЕНКО Світлана Павлівна,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри загального
мовознавства, класичної філології
та неоелліністики Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка
e-mail: ap730518@gmail.com

ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ XVI–XVII СТ.

Стаття присвячена комбінаториці семантичних змін українського лексикону XVI–XVII ст. під впливом запозичень. Досліджено формування вторинних значень питомої й запозиченої лексики; явище генералізації та спеціалізації значення; уживання запозичень у складі сталих словосполук, клішованих виразів, фразеологічних одиниць; проаналізовано термінологізацію виразів, до складу яких входять запозичення; міжстильову транслокацію запозичень; використання семантичних еквівалентів; формування абстрактної і розвиток емотивної лексики. Підкреслено, що в розпорядженні лінгвістів-істориків є різна кількість слововживань, віддалених часово, на підставі яких можна формулювати окремі значення чи їхні відтінки; лінгвіст зв'язаний вихідним матеріалом, який не дає змоги досягти повноти моделювання процесів семантичної та формальної деривації. Наголошено, що поза досяжністю для реальних висновків сучасного історика мови лишається питання шляхів переймання іншомовного зразка (усним чи внаслідок використання писарем чужомовних зразків структурування текстів відповідних жанрів), ролі усної комунікації в процесі запозичення, ролі писаря, його ідіолектної, мовно-етнічної належності. Використання досягнень діалектології, археології, етнографії, історії, фольклористики дозволить внести суттєві корективи в розуміння специфіки розвитку української мови XVI–XVII ст.

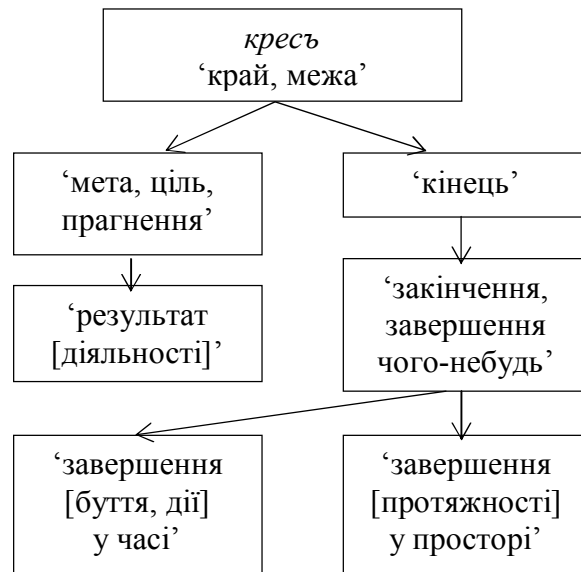
Ключові слова: запозичення, питома лексика, вторинне значення, метонімія, семантична атракція, міжстильова транслокація, генералізація і спеціалізація значення, термінологізація, контамінована сполука, фразеологізм, семантичний еквівалент, абстрактна лексика.

Постановка проблеми. Головною проблемою дослідження розвитку лексики мови будь-якого часового проміжку є з'ясування причин та напрямів змін у словниковому складі визначеного хронологічного сегмента. Мовні зміни, які напорізі є спонтанними чи довільними, завжди вмотивовані: зумовлені зовнішніми стосовно мови імпульсами чи внутрішньомовними причинами.

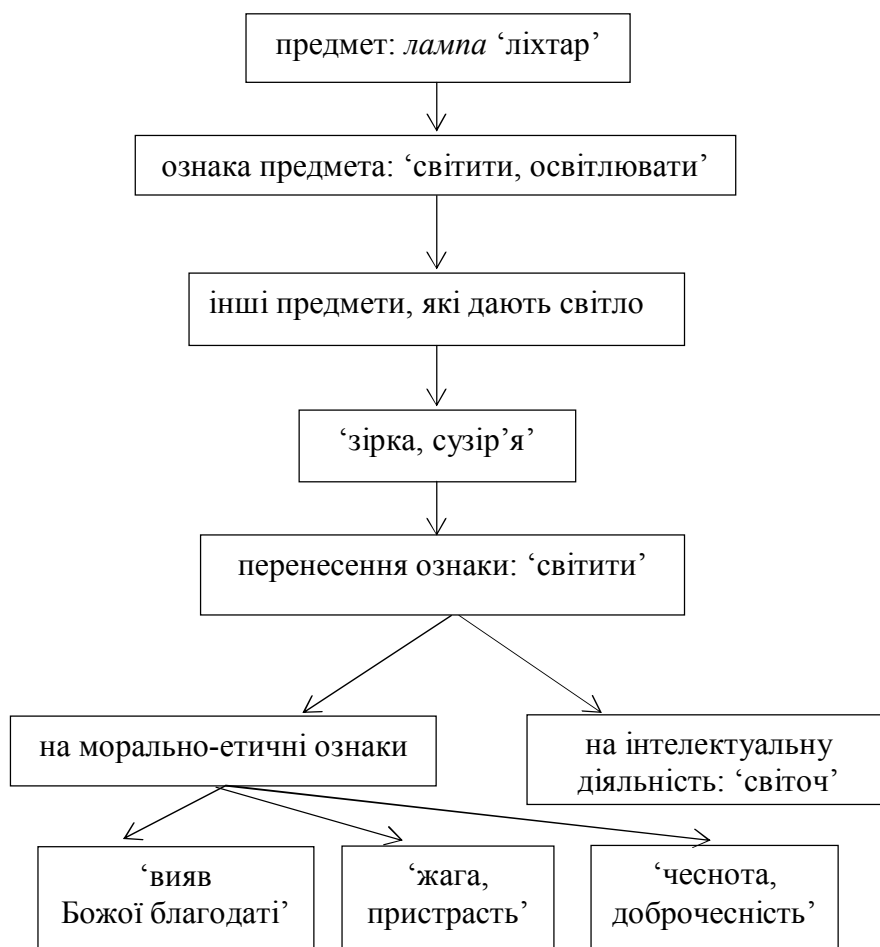
Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському і зарубіжному мовознавстві існують різні класифікації розвитку лексики окремої мови; їхнє значення полягає, насамперед, у переліку форм змін. Так, серед типів змін, що різняться кількістю новотворів, дослідники визначають розвиток семантики (поява вторинного, переносного значень), зміна формальної структури за умови збереження значення та зміна значення і форми слова одночасно. Динамічні процеси розглядають як на тлі усієї засвідченої писемної історії мови [1; 2; 3], так і окремих часових проміжків [4; 5; 6; 7; 8].

Мета статті – дослідити комбінаторику семантичних змін українського лексики XVI–XVII ст. під впливом запозичень, послуговуючись доступним вихідним матеріалом.

Виклад основного матеріалу. У XVI–XVII ст. помітною формою розвитку українського лексики було формування вторинних значень як питомих, так і запозичених лексики. Зокрема, полонізм *кресъ* позначав поняття ‘край, межа, кордон’ (пор.: *kres* ‘кою, obszar określony granicą kolistą w celu pojedynku’ XIV ст.): *Граница, крись, пов□(т)* (1627 р., ЛБ, 93); *и кресу панянства, ничъ не уступила* (1630 р., Траг. п., 166). Унаслідок метонімії поняття ‘край, межа’ → ‘кінець’ (‘закінчення’, ‘завершення’) як у просторі: *отъ кресу до кресу* ‘від краю до краю’ (*Пото(м) вже попустилъ в движеніе і шествіе абы непрестанны(м) теченіемъ и шествіе(м) свои(м), ω(т) кресу зась до того ж кресу, четырьми вр□мены ω(т) кругъ року скончавали* (1588 р., Сур, 2)), так і в часі: *до кресу прышли* ‘до кінця [життя] прийшли’ – цю зміну виразно відтворюють усталені звороти з цим значенням: *што належить до заслужованья дель благочестивыхъ и достойныхъ заплата вечное, ... вже стаються ... непожиточными ку деланию ... бо вже далее въ нихъ поступовати не могутъ, понеже вже до ... кресу своего прышли* (1598 р., РИБпотій, 987); *кресъ в□ку ‘кінець життя’: южесь презъ тоє двоє кресу в□ку своего дошоль зуполне, и с□динъ мудрости, и старости живота... дошедши: за што Г□ду Б□гу д□ша тво□ подобалас□* (1620 р., См. Каз., 25); *кресъ живота ‘т.с.’: и я, Анастазия ... маючи завше въ памети, водлуг писма светого, неведомый час кр□су живота своего, ведаючи, иже вси речи часом с памети людское сплывают и въ запомнене приходят, что бы писмом... не было варовано* (1646 р., ПМКДА I–I, 82). Важливим є й інший напрямок зміни значення цього запозичення: *кресъ* ‘мета, ціль, прагнення’ (пор.: *kres* ‘granica, cel, meta’ 1500 р.) → *кресъ* ‘результат, плід діяльності’ (пор.: *kres* ‘punkt kulminacyjny’ 1566 р.), наприклад: *Поученіем сво□мъ об□снилъ, ижъ латво можетъ кождый дороги н□б(с)ны□ вырозум□ти ... а добрых неведм□нне, в луди□ х□вои до кресу пожаданого, в□чно□ радости провадити* (1637 р., УЄ Кал., 4); *Але недопустился, □(т)че велебн□йшій Абы кресо(м) праць долги(х) бы(л) столтъ онъ давн□(и)шій* (1632 р., Євх., 298). Докладніше модель динаміки лексеми *кресъ* із вихідним значенням ‘край, межа’ представлено на схемі 1.

Семантична динаміка лексеми *кресъ*

Латинізм (з гр.) *лямпа / лампа* мав вихідне значення 'ліхтар, світильник, факел', тобто позначав предмет з окресленими ознаками 'світити, освітлювати': *была тежъ при том и лямпа великая серебряная* (1631 р., АрхЮЗР, Ч. I, т. 6, 625). Унаслідок семантичної атракції аналізоване запозичення стало називати інші предмети, які дають світло, зокрема 'зірка, світило, сузір'я Плеяд': *лихтарь в небѣ, зъ седми лампъ зложоный* (1632 р., Євх, 297); простежується перенесення ознаки предмета 'світити' на інтелектуальну діяльність: 'світоч – носій правди, добра, освіти' (*Южъ запалила променемъ огнистымъ Лампу новую; Словенского Двору: Из Желибору* (1642 р., Бут, 8 зв.)) та на морально-етичні ознаки: 'вияв Божої благодаті, світло, сыйво' (*такъ мѣ бѣже грѣхы заслѣпили, же нѣчого не вижоу згола: боу(д) теды воже(м) моимъ, дѣшу мою ласки твоеи ла(м)пою освѣти* (поч. XVII ст., Різні проповіді, 189 зв.)), 'чеснота, доброчесність' (*Яко тежъ и о десяти дѣвахъ оныхъ прикладне познаваемо: толко што едно олѣю для горѣня лампъ своихъ въ начиняхъ своихъ, то есть въ тѣлѣ мѣшкаючимъ милосердіемъ до нищихъ, не просвѣтилися въ добродѣйствѣ своемъ, затворилися двери облюбенцовые, и не розказуетъ имъ* (1603 р., РИБпитання, 54)), 'жага, пристрасть' (*бо есть силна яко смерть милость, а твердо яко пекло желаніе, лампы ея // яко лампы пламенныя а огненыи* (поч. XVI ст., Песни о любви, 56–57), див.: схема 2).

Семантична динаміка лексеми *лампа*

Зазначимо, що при творенні вторинного значення часто простежується модель: предмет / об'єкт → ознака предмета / об'єкта. Так, полонізм *котвиця* 'кітва, якір' (*вкину(в)ши чотыри ко(т)вицы с корабл* (II пол. XVI ст., КА, 159)) → 'геральдичний знак у формі якоря' (*то ozdoba ваша Стеткевичове ... стр*ла и *Котвица с Кр(с)том* (1637 р., На г. Стетк., тит. зв.)) → 'підтримка, захист, опора' (*Котвица, Преносн*, держава, утверж^нье, вспоможенье, пот^нше(н)е, ут^нчка (1627 р., ЛБ, 55)).

Церковнослов'янським *западъ* 'частина світу' (*Брамы оу того м*ста, зе вс^хх чetyрохъ частій // по три брам^н ω(т) вьстока и *запада*, ω(т) юга и с^вера (1618 р., Зерц., 67 зв.–68)) → 'визначальна ознака цієї частини світу', а саме: 'католицька релігія', поширення якої відбулося на Заході (*ω(т)р*каючис^н сатаны и вс^х(х) д^нль его ... и на *зана(д)* плюючи, такъ и^н це(р)кве во(с)то(ч)ны^н держимос^н и на во(с)то(к) со(л)нца ... вс^гды молимос^н (1596 р., ЛСБ, 301, 1 зв.)) і 'населення країн на цій території' (*И вьстокъ и зана(д) неха(и) тебе слав*ть і югъ же и сиверь в^нчно да похвал^нть (кін. XVI–поч. XVII ст., ПДПИ, 182, 63)), при цьому простежується перенесення ознаки 'місце розташування'.

Іноді одна пам'ятка фіксує запозичення як з основним значенням, так і з вторинним, зокрема полонізм *квасъ* у Пересопницькому євангелії (1556–1561 рр.) вжито на позначення закваски, речовини, що викликає кисле бродіння (*чемоу оупо(до)бимо цр(с)тво бжіє. по(до)бно єсть квасоу, которого взявши жона скрыла, [або схова(ла)] в моуц* три сит^н, аж скисло все (ПЄ, 281 зв.)), а також із вторинним значенням 'єресь'

(стерезитесѣ ѿ(т) кваса фарисейскаго што сѣ выкладаеть лицемѣрство (ПЄ, 272 зв.)).

Зауважимо, що процес творення вторинного значення був притаманний і для питомої лексики, пор.: *днина* ‘день, частина доби’ і *днина* ‘одиниця виміру площі землі, яку можна обробити упродовж дня’, зокрема: *которымъ то стадомъ наперед выпасли и вытолочили объшар дворный жита, ... Буслови жита днин семь, пшеници днину, ... конопель полднины* (1604 р., АрхЮЗР, Ч. I, т. 6, 350).

Розвитку лексику досліджуваного періоду сприяли генералізація та спеціалізація значення. Прикладом першого процесу слугує полонізм *быдло*, який у писемних джерелах досліджуваного періоду позначав ‘тварину взагалі’ (яко за *быдло* насъ розумѣють (1595 р., Угр, 146)) і ‘свійську тварину, худобу, скотину, бидло’ (*побрали з двора моего збоже и быдла* (1512 р., ALSS, III, 98)). Зауважимо, що іноді генералізація значення зумовлює утворення окремої лексеми, пор.: успадкований з княжого періоду герм. *мыто* на позначення ‘торгове мито’ набув поширення в XIV–XV ст.; ця ж лексема у XIV–XV ст. позначала ‘місце, де збирали оплату за товар, який привозили і продавали, або перевозили транзитом, митна застава, митниця’ (*тоє все єсмо подтвердили ... съ всѣми границями ... исъ рѣками, исъ мыты, исъ ловищи, исъ потоки...* (1361 р., AGZ, 6)). У досліджуваній період лексема *мыто* ‘митна застава’ була заступлена дериватом *мытница* (*онъ сѣдитъ на мытници* (1556–1561 рр., ПЄ, 35)) та існувала одночасно з лат. *комора* ‘т.с.’ (*на комору Львовскую и мыто тежъ Корунное заплатили* (1537 р., РЕА, I, 210)) та контамінованими сполуками *комора мытная, комора мытницкая, комора мытничя*. Значення ‘торгове мито’ за герм. *мыто* від досліджуваного періоду до сьогодні збереглося: *Устава его королевские милости мы гсдрѣ. Великого князства Литовского и земли Волынского, зъ Скарбу его королевское милости выдана ... почему маеть быти брано мыто ѿ товаровъ, купленыхъ як ѿ подданныхъ его кр. милости, так тежъ князских, панских, духовныхъ и светскихъ, и тежъ ѿ цужоземьцовъ* (1569 р., ТУВН, 140), а також виникло вторинне значення ‘плата, винагорода, заохочення’ (*Слуга за мыто свое заслужоное возоветъ ко Господу* (1656 р., Рукописный хронограф, 62)).

Уживання запозичень у складі сталих словосполук, клішованих виразів сприяло розвитку вторинного значення. Зокрема, різножанрові українські пам’ятки XVI–XVII ст. зберегли сполуки: *зеистие* з *свѣта сего* / *зестье* зъ *сего жытія* ‘смерть, кончина’, *голодный на пенези* ‘той, хто не має грошей’, *штукою зайти* ‘вдатися до хитрощів, перехитрити’, *въ шранки вступити* ‘вступити в поєдинок’ *выеждчати на пляць* ‘вербально доводити свою позицію’, *зостати на пляцу* ‘загинути’, зъ *пляцу уступовати* ‘залишити поле битви’, *не моцный на голову* ‘головний біль’, *валку мети* ‘воювати’, *валку поднести* ‘розпочати війну’, *валку узнести* ‘виступити війною проти когось’, *запасы ходити* ‘боротися’, *на гарць (герць) выежджати* ‘вести боротьбу, виступати проти ворога’, *выскаковати на герц* ‘ставати до бою’, *горло свое важити* ‘ризикувати життям’, *на здоровя важити* ‘зазіхати на життя’, *легко важити* ‘нехтувати’, *брамы пекельные* ‘царство диявола’, з *вечистыхъ часовъ* / з *вековъ вечистыхъ* ‘споконвіку, одвіку’, *на гакъ скинути* ‘піддати тортурам’, *давати ганбу* ‘осуджувати’, *задати кламство* ‘звинуватити у брехні’, *корчемное слово задати* / *слова неуцтивые задати* ‘знеславити, обізвати дошкульно’, *фортунная звѣзда* ‘доля’, звѣзда *жеглѣрска* ‘провідна зірка’, *висектовое* лѣто ‘високосний рік’, *зрѣти на лице* ‘не боятися’ та ін.

Окремі вирази зазнають термінологізації, вони притаманні переважно пам’яткам офіційно–ділового стилю юридичного жанру та жанру урядового управління. Більшість цих сполук утворені поєднанням питомої та запозиченої лексем, що засвідчує прагнення мовців адаптувати чужий елемент до рідної мови: *именьє вечистое* ‘масток з правом вічного володіння’, *инстанцью чинити* ‘звертатися з проханням; домагатися чогось’, *учинити иньтерцызу* ‘укласти договір, угоду’, *коньтрадикьцию чинити* ‘чинити опір’, *зуполный зростъ* ‘повноліття’, *торжищная брама* ‘торгова брама, через яку пропускали купців’, *брама судовая* ‘суд’, *драпежство чинити* ‘грабувати’, *година арештовая* /

година звыклая до **арешту** ‘визначений час появи у суді обвинуваченого’, на **декрет** □ стати ‘бути на розгляді’, **квалтовнымь обычаемь** ‘насилно, силоміць’, **баницію** на себе носити / **оде(р)жати** ‘бути засудженим на вигнання’, судъ **каптуровый** ‘суд під час безкоролів’я’, листъ **арештовный** ‘санкція на арешт’, листъ **авизориальный** ‘письмове повідомлення, сповіщення’, записъ **контрактный** ‘письмове свідчення укладання договору’ та ін. Іноді подібні сполуки зафіксовані в пам’ятках інших стилів, зокрема конфесійного. Так, у творі ієромонаха Азаріаса «□ образ□хъ. Ижъ якъ в старомъ закон□ з розказан□ б□жго были, так и в новомъ от самого Х□а Б□га початокъ мають» (1619 р.) засвідчений вираз **контроверсію чинити** ‘вступати у суперечку’: *И згола жадной ко(н)тroversіи ... не чин□чи, м□ти чистецъ ... посполу з ересю*. Рідше пам’ятки засвідчують сполуки лексем (у тому числі й термінологічні), до складу яких входять лише запозичення і які мають вторинне стале значення, зокрема: **брамы адовы** ‘пекло’, у б□челованю **имати** ‘відзначати, святкувати, пошановувати’, **конътрактъ выдержкафовый** ‘викупний договір’, **квитъ отмытный** ‘квит про сплату мита’, **квит скарбный** ‘розписка, видана скарбницею’.

Аналіз джерел виявив використання запозичень у складі фразеологічних одиниць, де вони набувають іншого значення чи нових відтінків значення, що сприяє розвитку лексики мови–реципієнта: на **шрот** губу пустити ‘розпустити язика, говорити дурниці’, **замыдляти очи** ‘замилувати очі’, **не заглядайже ты въ мою манътыку** ‘не втручатися до інших, займатися своїми справами’, **патріарха ткнули его въ садно скромнымь своими словы** ‘присоромили’, **възносити в висоту рога / рога возносити** ‘демонструвати, виявляти силу’, **гвалтъ вытиснути** ‘примусити виконувати чийось волю’, на свою руку **выцвичити** ‘привернути на свій бік, переманити’, на **гакъ прийти** ‘піддатися на чийось намову’, **гласкати слоухи** ‘пестити вухо, бути приємним для слуху’, **пасти зр□ніе** ‘здивлятися на щось’, **ламати карки** ‘вбивати’, на **каркъ настоупае(т)** ‘наближатися до когось (про смерть); добиватися переваги’, **(людина) твердого карку** ‘уперта, непоступлива’, **карки до □рма подкладати** ‘брати на себе зайвий клопіт, важкий тягар’, **здойняти з карку** ‘позбутися чогось небажаного, скинути з плечей’, **лежати на карках** ‘бути об’єктом турботи, переживань, лежати на душі’, **всажати на свої карки** ‘брати відповідальність за кого-небудь’, **животъ на шанць выставовати** ‘ризикувати життям’ (цей вираз утворився за схемою існуючих питомих, засвідчених у пам’ятках досліджуваного періоду, пор.: на **св□тъ выставовати** ‘робити явним для всіх’ (І. Вишенський), на **очи выставити** ‘з’ясувати суть’ (Різні проповіді) чи ‘осоромити’ (П. Беринда), на **ножки выставити** ‘виставити на показ’ (К. Острозький), **небу выставити** ‘розхвалити’ (В. Резанов).

Запозичення проникали в мовлення українців і ставали невід’ємним елементом щоденного спілкування, виринаючи в приповідках, прислів’ях, приказках. Показовим у цьому відношенні є використання іншомовної термінології в приказках та прислів’ях, що свідчить про розширення меж функціонування цих запозичень, зокрема юридичної: **воза і адвоката треба часто мастити; адвокатову помилку вішають, а лікареву закопують; град там не б’є, де асекурація; можна засекуруватись від вогню, та не від лиха; неасекурована хата горить скоріш; сидить, як на ексекуції** ‘уперто’ [9, с. 1, 2, 3, 300]; **те, що не єсть, не писати в реєстр; ніхто з Богом контракту не брав; от мені велика турбація** ‘великий клопіт’ [10, с. 101, 1, 97]; та економічної: **хоч нема бариша, так слава хороша; горшки хоч сім раз перекинъ, то все з баришем; бариши дурному товариши; покуль будуть бариши, у баби не стане душі; от побаришовав: ні стовпа, ні борошна** [10, с. 206, 204, 205, 206, 206].

Динаміці українського лексику XVI–XVII ст. сприяла розбудова різних ТГЛ і ЛСГ внаслідок полісемантизації запозичень. Наприклад: латинізм **кварта** позначав: ‘міру місткості рідких і сипких тіл’ (**куфъ □в ѡковитои гор□лки под дванадцатата кварта**) [11, с. 96]; ‘податок з четвертої частини доходів королівських земель на утримання війська, кварта’ (**въ року теперешнемъ, ... припадает терминъ одданя кварта зъ**

староства володимерского до скарбу Речипосполитое въ Раве (1649 р., АрхЮЗР, Ч. 3, т. 4, 149), звідки походить поняття ‘кварцяне військо’ (... во(и)ско по(л)ское **ква(р)цяное**, ... Богда(н) Хме(л)ницький з реєстровыми козаками ..., по(д) Жо(л)тыми вогдами збили [12, с. 179]); ‘кухоль місткістю у кварту’ (**Кварта**, кухоль: кружка, видро, чвань [13, с. 418]). Таким чином, одне запозичення сприяло розбудові різних ТГЛ: метрологія (назви одиниць виміру та ваги), торгівельна номенклатура та економічна лексика (назви грошових податків та повинностей), назви речей хатнього вжитку (назви посуду). Часто одне запозичення сприяє розвиткові не лише ТГЛ, а й ЛСГ, зокрема лексема *армата* була віднесена до ТГЛ релігія, оскільки засвідчена у переносному значенні ‘духовна зброя’ у творі «Розмышляне ѿ мѹцѹ хѹѹѹа спѹсителѹ...» Іоанікія Волковича, а також до ТГЛ військова справа, розбудові ЛСГ якої сприяли її значення: ‘гармата’ [12, с. 179], ‘зброя’ (ЛСГ назви зброї та її елементів) [14, с. 881], ‘флот, армада’ (ЛСГ військові підрозділи та роди військ, тип військової служби) [15, с. 128].

Важливим показником розвитку лексику є міжстильова динаміка запозичень: належність одного запозичення до різних функціональних стилів. Так, військовий термін германського походження *штурм* ‘напад, захоплення’ засвідчений: у геральдичній поезії, а саме в епіграмі сер. XVII ст. «На старожитный герб их милости панов Горбацких» (*Жадных се штурмом земных намнѹй варовати, Сам з Неба Архієрей, хочет рятовати*); у пам’ятці полемічного жанру публіцистичного стилю – «Палинодии» (1621 р.) Захарія Копистенського (*Турецкимъ штурмомъ отпоръ валечный давали*); у пам’ятці літописно-мемуарного жанру художнього стилю, а саме в «Рукописному хронографі» (1656 р.) (*Іосіфъ... штурмомъ взяли Ашкалонъ*). Подібну міжстильову транслокацію засвідчують інші запозичення, зокрема юридичний термін латинського походження *декрет* ‘постанова верховної влади, що має силу закону, указ; ухвала гродського, земського, підкоморського, трибунальського судів, вирок’ засвідчений переважно у пам’ятках офіційно-ділового стилю юридичного жанру (*наказали(с)мо декретомъ нѹши(м), аби тотъ Васи(л), яко неподо(з)рены(и) человекъ, ѿ(т) того се ѿ(т)присегну(л)* [11, с. 54]) та жанру урядового управління (*а потомъ его королевская милост и декретом своим королевским имъ ку месту присудити рачиль* [9, с. 250]). Це запозичення засвідчене як релігійний термін (‘канонічна ухвала, догмат; анафема, прокляття; вирок Божого суду’) у пам’ятках: публіцистичного стилю полемічного жанру, зокрема у «Розмові папіста з православним» (1598 р.): *то(т) же ѿгнь... по декретѹ страшно(м)... загорнетъ и на вѹки вѹчній моучити боудетъ* та у «Палинодии» Захарія Копистенського (1621 р.): *А елибы ся хто отступникомъ сталъ, tedy подъ декретъ страшный анаѹемы муситъ таковый подпадати*; художнього стилю, зокрема в панегірику «ѹміміа albo казанье на роковую Памѹть в Бзѹ Велебноѿ ... Еѹѹиміа Плетенецкоѿ» (1625 р.): *Приступѹте Игуменове, а внимайте собѹ, же и вы помрете, ведлугъ декрету оного* чи в панегірику «На пресвѹтлый герб ясневелможных их милостей панов Могилов» (сер. XVII ст.): *Горкотиранскій юж нам не панует Декрет, кды в святой Софіи продкует Петр митрополит Могила велможный, Пастыр побожный*. Пам’ятка публіцистичного стилю полемічного жанру «Антириси́с или апология против Христофора Филалета» (1599 р.) зафіксувала аналізоване запозичення із вторинним, переносним значенням – ‘висновок, думка, розум’: *Пытаю тебе, ѹиляете: ели, водлугъ розьсудку твоего парьшывого, митрополитъ... не могъ сыноду отпраовати, и называешь то ѹрашъкою... – осудисежъ самъ своимъ декретомъ*.

Важливим доказом динаміки лексику є використання в мовленні (відповідно – і в пам’ятках) семантичних еквівалентів як серед запозичень (тюрк. *изюм* – пол. *родзѹнка*; пол. (з нім.) *шафа* – пол. (з фр. або іт.) *креденсъ*; пол. *зерцадло* – цсл. *зерцало*), так і серед питомих та запозичених лексем (пол. *шлюбъ* – пит. *весѹлля, одруження*); при цьому не спостерігаємо не лише семантичної, а й стильової диференціації запозичених і питомих лексем, що засвідчує високий ступінь інтенсивності самого процесу. Дублети простежуємо в усіх ТГЛ, при цьому найбільше їх виявлено серед назв осіб за професіями та родом занять (*nomina agentis*): структурно окреслені дублети-пари, коли до складу входить два

компоненти: питомий і запозичений (*поворозникъ – линникъ, садовничій – вертоградарь, гонецъ – курієрь, зв□здозаконникъ – астрономъ*) і дублети-багаточлени (дублетні ряди), які утворені кількісно тотожними синонімічними рядами (*прошак, в□чний старецъ – жебракъ, ковдошиъ; сапожникъ, сапогошвецъ – чоботарь, чижмарь*) і кількісно відмінними синонімічними рядами: з перевагою питомих елементів (*торговникъ, торговецъ, гость, купецъ, перекупецъ, перекупникъ – крамарь, гандлювникъ; сп□вакъ, п□всць – партесникъ; копатель, копачъ – грунтарь*) чи з перевагою запозичень (*гривострыжца – барбер, цилюрникъ; цельникъ – мытникъ, мытарь, индукторь; грабитель, злодюга – лотрь, выдирица, опричникъ, збойца, драп□жникъ, драп□жца, драп□жливый, луп□жца, коррупторь, виолаторь, ексъцесоръ; возникъ – фурманъ, фори́тарь, дракгарь, камонарь, кучоръ*).

У пам'ятках XVI–XVII ст. відтворено чимало дериватів від назв осіб за родом діяльності, серед них виокремлено: 1) деривати з родовим значенням, в основі яких «відношення ідентифікації, ототожнення жінки з чоловіком за певною ознакою» [17, с. 36], зокрема соціальним становищем, родом занять чи рисою характеру тощо; напр.: пол. *окрутникъ* ‘тиран, мучитель’ → *окрутни́ца* ‘тиранка, мучителька’, пол. *вишечникъ* ‘розпусник’ → *вишечни́ца* ‘розпусниця’, нім. (з лат.) *майстеръ* ‘фахівець з якого–небудь ремесла, майстер’ → *майстри́ня* ‘вчителька, наставниця’, лат. *кредиторъ* ‘кредитор’ → *кредиторка* ‘кредиторка’, лат. *ктиторъ* ‘опікун, покровитель’ → *ктиторка* ‘опікунка, покровителька’, нім. *крамаръ* ‘купець, крамар’ → *крамарка* ‘крамарка’; 2) деривати зі значенням ‘дружина чоловіка, який виконує означену функцію у соціумі’, що ґрунтуються на відношеннях посесивності, напр.: нім. *гетьман* → *гетмановая* ‘дружина гетьмана, гетьманша’, тур. *гайдукъ* → *гайдучка* ‘дружина гайдука (солдата придворної охорони)’, пол. *драбъ* → *драбова□* ‘дружина пішого воїна, зброєносця’, пол. *жолн□рь* → *жолн□ровая* ‘дружина жовніра, солдатка’. Зауважимо, що окремі запозичення утворюють деривати, які мають як родові значення, так і значення ‘дружина чоловіка, який виконує означену функцію в соціумі’, пор.: нім. *шинкаръ* ‘працівник чи господар питного закладу, шинку’ → *шинкарка* ‘дружина шинкаря’ і ‘особа, яка продає напої у спеціальному закладі – шинку’.

Писемні пам'ятки досліджуваного періоду зафіксували активізацію формування абстрактної лексики, що вказує на інтелектуалізацію носіїв мови, зокрема: праслов'янське запозичення з готської мови *лихва* у «Четьї Мінеї» (1489 р.) вжито на позначення ‘прибуток, процент, лихва’: *помиловати сироты, вдовици, и нищи□ ноу(ж)ли посулы брати лихвоу*, а в «Науке о тайнахъ» (1569 р.) спостерігається абстрагування значення – ‘лихварство’: *Лихв□ры которые деруть людей оубогихъ, а то есть лихва*” (див. також пол.: *звазненє* ‘незгода, неприязнь, розбрат’ (1541 р.), *звичливість* ‘доброзичливість, прихильність’ (1562 р.) і ‘бажання, прагнення, старання’ (1621 р.), *зацність* ‘честь’ (1565 р.), *вонтпленье* ‘сумнів, вагання’ (1596 р.), *блюзн□рство* ‘блюзнірство’ (1596 р.), *окрутенство* ‘жорстокість’ (1597–1599 рр.), *отуха* ‘мужність, сміливість’ (1597–1599 рр.), *ошуканє* ‘обман, брехня’ (1621 р.), *доткливість* ‘образа, прикрість’ (1629 р.); лат.: *бановань* ‘смуток, туга, печаль’ (XVI ст.), *гвалтованьє* ‘гвалтування, безчещення’ (1566 р.), *гонорь* ‘пошана, честь, слава’ (1609 р.), *ан□мушь* ‘сміливість, впевненість, відвага’ (1644 р.); нім.: *зневага* ‘(відсутність поваги, шанобливості) зневага’ (1621 р.); гр. *егкоміа* ‘похвала, похвальна мова’ (1634 р.)).

Тематичне розмаїття пам'яток XVI–XVII ст. сприяло фіксуванню не лише одиниць із нейтральною емотивністю, а й виразно конотованих, оцінних елементів, зокрема: пол. *зелживость* ‘сором, срам, безчестя’, *затрентв□не* ‘(стан байдужості, відсутності співчуття) заціпеніння, закам'янілість’, *вишечне* ‘розпусно’ і ‘зухвало, нахабно, настирливо’, *тулачь* ‘волоцюга’. Українські пам'ятки фіксують випадки формування нового конотативного значення запозичення у мові-реципієнті на ґрунті вже відомих у мові-джерелі, зокрема полісемантичний полонізм *zbytni* позначав: ‘niepotrzebny, zbędny, zbyteczny’ 1449 р., ‘nieumiarkowany, nadmierny’ 1466 р., ‘istniejący nadal (po zniknięciu czegoś), pozostały’ 1436 р., ‘(o śmiechu) nieporozumowany, swawolny’ XV ст. [18, с. 282]. В українських джерелах лексема *збытний* засвідчена із запозиченими першими двома значеннями: ‘надмірний (про розмір,

міру вияву' (1570 р.) і 'зайвий, непотрібний' (1627 р.) та з новим значенням – 'аморальний, розпусний' (1646 р. [19, с. 16]).

Висновки. Говорячи про розвиток семантики, необхідно мати на увазі, що до окремих запозичених лексем у розпорядженні лінгвістів є різна кількість слововживань, на підставі яких можна встановлювати окремі значення чи їхні відтінки; лінгвіст часто зв'язаний вихідним матеріалом, який не дає змоги досягти повноти моделювання процесів семантичної та формальної деривації. Вивчення розвитку лексики мови в часово віддалені періоди завжди залишає відкритим, до кінця не з'ясованим питання ролі усної комунікації в процесі запозичення, складно визначити шлях переймання, зокрема іншомовне слово було прийнято усним шляхом чи внаслідок використання писарями чужомовних зразків структурування текстів відповідних жанрів. Важко вичерпно окреслити роль писаря, його ідіолектну, а часто й мовно-етнічну належність, оскільки ні писемні пам'ятки, ні інші джерела такої інформації не дають. Усе це лишається поза досяжністю для реальних спостережень сучасного історика мови, тому доводиться обмежуватися припущеннями щодо характеру міжмовної взаємодії і використовувати чимало цінних фактів з діалектології, археології, етнографії, історії, фольклористики, що можуть внести суттєві корективи в розуміння специфіки розвитку української мови XVI–XVII ст.

Перспективним є створення ґрунтовного дослідження узагальнювального характеру про тенденції розвитку української мови XVI–XVII ст., в якому був би всебічно висвітлений потужний іншомовний вплив та форми протидії йому питомої лексики; окреслено втрати та здобутки українського лексикону.

Список використаної літератури

1. Історія української мови. Лексика і фразеологія / Під ред. В. М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1983. – 744 с.
2. Огієнко І. Історія української літературної мови. / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 293 с.
3. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
4. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Монографія. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
5. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1984. – 227 с.
6. Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X–XI ст. / П. Ковалів. – Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1962. – Т. I: Основний фонд. – 385 с.; 1964. – Т. 2: Запозичення. – 315 с.
7. Гриценко С. П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень українських пам'яток кінця XVI–XVII ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / С. П. Гриценко. – К., 1999. – 20 с.
8. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1985. – 152 с.
9. Приповідки або українсько-народня філософія. Зібрав, підготував до друку та опублікував В. С. Плав'юк. – Едмонтон : Асоціація Українських Піонерів Альберти, 1998. – 352 с.
10. Номис М. Приказки, прислів'я і таке інше. Передрук видання 1864 року з додатками. – Н. Дж. : Вид. фонд Владики Мстислава, митрополита укр. автокефальної православної церкви в діаспорі. – 304 с.
11. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / Підгот. до вид. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, В. А. Шарпило. Відпов. ред. І. П. Чепіга. – К. : Наукова думка, 1986. – 219 с.
12. Львівський літопис 1498–1649. – Рукописна копія в ЦНБ АН України, шифр VII 206 м/37, арк. 168–182.
13. «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького–Сатановського / Підгот. до видання В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1973. – 541 с.
14. Антириси́с или апология против Христофора Филалета. // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1903. – Кн. 3. – С. 477–982.
15. Проф. Хв. Тітов. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К. : Друкарня Української Академії Наук, 1924. – 546 с.
16. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 8, т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. – К., 1911.
17. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы) / А. А. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.

18. Słownik staropolski. – Red. S. Urbańczyk. – T. 11. – Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1995–2002. – 560 s.

19. Єυχολογιον або молитвословъ, или требникъ ... повеленієм ѡтца Петра Могили. – К., 1646. / Зберігається у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр IV Ст. – 49243.

References

1. *History of the Ukrainian language. Vocabulary and phraseology* (4th ed.). (1983). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
2. Ohiienko, I. (1995). *History of the Ukrainian literal language*. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
3. Rusanivskiy, V. M. (2001). *History of the Ukrainian language*. Kyiv: Artek (in Ukr.)
4. Klymenko, N. F., Karpilovska, E. A., Kysliuk L. P. (2008). In N. F. Klymenko (Ed.). *Dynamic process in contemporary Ukrainian lexicon. Monography*. Kyiv: Vydavnychi Dim Dmytra Burago (in Ukr.)
5. Hrytsenko, P. U. (1984). Modeling of system of dialect vocabulary. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
6. Kovaliv, P. (1962–1964). *Lexical fund of literal language in Kiev period of the X–XI centuries*. Vol 1–2. New–York: Naukove tovarystvo imeni Tarasa Shevchenka (in Ukr.)
7. Hrytsenko, S. P. (1999). *Lexical impact as a factor of the dynamics of the structure of language–recipient (based on Latin borrowings of Ukrainian rememberings at the end of the XVI–XVII centuries)*. (Master's thesis, Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv, Ukraine).
8. Muromtseva, O. G. (1985). *The development of Ukrainian language vocabulary in the second part of the XIX–XX centuries*. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivs'koho Universytetu (in Ukr.)
9. Plavyuk, V. C. (Ed.). (1998). *Proverbs or Ukrainian folk philosophy*. Edmonton: Asotsiatsiia Ukrainskykh Pioneriv Al'berty (in Ukr.)
10. Nomys, M. (1864). *Sayings, proverbs and so on*. N.J: Vydavnychi fond Vladyky Mstyslava, mytropolyta avtokefal'noi pravoslavnoi tserkvy v diaspori (in Ukr.)
11. *Town Hall book of Lokhvytskiy of the second half of the XVII century*. (4th ed.). (1986). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
12. *Lviv Chronicle 1498–1649*. Manuscript copy of Academy of Sciences of Ukraine in the CSL, code VII 206 m / 37, pp. 168–182 (in Ukr.)
13. Nimchuk, V. (Ed.). (1973). *Slavynetskiy, Y. «Latin Lexicon». Slavynetskiy, Y., & Koretskiy-Satanovskiy, A. «Slovenia–Latin Lexicon»*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
14. *Antyrysts or Apology against Christopher Fylalet*. (1903). In Pamiatniki polemicheskoi literatury v Zapadnoi Rusi (*Monuments of polemic literature in Western Rus*). Sankt–Peterburg, 3, 477–982 (in Russ.)
15. Titov, Kh. (1924). *The materials for the history of book printing in Ukraine in the XVI – XVII centuries: Collection of introductions to Ukrainian old print*. Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi Akademii Nauk (in Ukr.)
16. *Archive of South–West Russia, published by Temporary commission for studying of ancient acts, established at Kiev military, Podol and Volyn governor–general*. (1911). Part 8, v. 6: *Acts about land ownership in South–West Russia in the XV–XVIII centuries*. Kyiv (in Ukr.)
17. Taranenko, A. A. (1989). *Language semantics in its dynamic aspects (Basic semantic processes)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
18. Urbańczyk, S. (Ed.). (1995–2002). *Słownik staropolski*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN. (T. 11, 560 s.)
19. *Yevchologion or molytvoslovъ, or tryebnykъ ... povelyeniyem ѡttsa Petro Mohyla*. (1646). Stored in the department of rare books in Lviv Scientific Library of AS of Ukraine, code IV. – 49243 (in Ukr.)

HRYTSENKO Svitlana Pavlivna,

Candidate of Philology, Associate professor of general linguistics, classical philology and Neohellenic Kyiv National University of Taras Shevchenko

e-mail: ap730518@gmail.com

DYNAMICS OF UKRANIAN LEXICON OF THE XVI–XVII CENTURIES.

Abstract. Introduction. *The language situation in Ukraine in the XVI–XVII centuries by V. Nimchuk definition, was «the most complicated in Europe (if not worldwide)», because the languages «manifested the competition of different ideologies and political-economic systems. Languages were opposing worlds and harbingers of a new world view birth, or the concept of the world» (I. Farion). In the researched period in Ukraine different languages were developed and used: Ukrainian, Church Slavonic, Greek, Latin, Hebraic, Yiddish, Armenian, Turkish, Kipchak-Tatar, Polish, German, Hungarian, Italian, French and others. The result of the language interaction became the lexical borrowings, the amount of which was increased in the XVI–XVII centuries, that was caused by both intralingual and external reasons.*

Purpose. *It is important to outline the types of changes of the dynamics of Ukrainian lexicon of study period to determine the influence mechanisms of borrowings on the structure of the language-recipient.*

Results. The notable forms of lexicon were forming (by different models) the secondary meaning of both native vocabulary and borrowings (there are certified cases of fixing borrowings from primary and secondary meaning in a memo); generalization and specialization of meaning; the use of borrowings in stable combinations of words, cliché expressions; terminologization of different structure expressions (typical for official-business style of legal and governmental management genre); fixing of borrowings consisting idioms; polisemantic borrowings which contributed to the development of different thematic groups of vocabulary and lexical-semantic subgroups; between styles translocation of borrowings; use in speech and written memo the semantic equivalents among both borrowings and specific borrowed lexemes (doublets are available in all thematic groups of vocabulary, most of nomina agentis). In this period the process of forming of abstract vocabulary was activated (indicates on intellectualization of speakers); the number of clearly connoted, evaluation elements increased.

Originality. Completeness of linguist modeling processes of formal semantic derivation is often due to existing source material. Learning the vocabulary development of the language in the distant time periods leaves open the question of the role of oral communication in the process of borrowings, it is difficult to determine the way of adopting (oral or as a consequence of scribe's usage of foreign samples of structuring texts), the role of scribe, his idiolect, language and ethnic belonging. All this information is inaccessible to modern historian of language, who has to be limited with assumptions about the nature of interlingual interaction and use of many valuable facts from dialectology, archeology, ethnography, history, folklore, which can make significant adjustments to determine the specifics of the Ukrainian language development in the XVI–XVII centuries.

Conclusion. Understanding the mechanisms of the dynamics of Ukrainian vocabulary of the XVI–XVII centuries under the influence of borrowings makes it possible to develop a strategy for preserving the native language from the excessive influence of foreign language vocabulary today.

Key words: borrowings; native vocabulary; secondary meaning; metonymia; semantic attraction; translocation between styles; generalization; specialization of meaning terminology; contaminated compound; phrasal expression; semantic equivalent; abstract vocabulary.

Надійшла до редакції 1.09.16

Прийнято до друку 12.10.16

УДК 811.161.2'282.3(477.85)'373

РУСНАК Наталія Олександрівна,
доктор філологічних наук, професор
кафедри сучасної української мови
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
РУСНАК Юлія Маноліївна,
кандидат філологічних наук, старший
викладач кафедри суспільних наук
та українознавства Буковинського
державного медичного університету
e-mail: n.rusnak23@rambler.ru

ОБРЯДОТЕРМІНИ ПІСЛЯВЕСІЛЬНОГО ЕТАПУ В БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті проаналізовано назви післявесільних обрядодій у буковинських говірках. На широкому фактичному матеріалі, почерпнутому з етнографічних праць, живого народного мовлення, системно схарактеризовано структурні, семантико-функціональні та етнолінгвістичні особливості обрядової лексики буковинських говірок, досліджено специфіку назв післявесільних обрядів буковинських говірок у плані ареальних трансформацій загальноукраїнських понять та в загальнослов'янському контексті. Номінації післявесільних обрядів вивчено шляхом аналізу тематичних груп і номінативних рядів із використанням етнолінгвістичного аспекту.

Післявесільні обрядотерміни відтворюють духовну культуру буковинців, засвідчуючи єдиний мовно-образний світ української нації. Специфіку лексики весільної обрядовості буковинських говірок засвідчують регіональні вияви слов'янських назв. Багатозначність весільної термінології спричинена тенденцією до економії мовних засобів. Лексичні репрезентанти на позначення післявесільних обрядотермінів зумовлені різними внутрішніми формами номінацій. На позначення низки архаїчних ритуалів не збережені назви, у говірках їх представлено у формі опису. Номінації післявесільних обрядодій ілюструють релікти попередніх світоглядних систем буковинців.

Ключові слова: *буковинські говірки, обрядотермін, весільна обрядовість, номінація, тематична група, номінативний ряд, диференційна ознака, мотивація, етнонім, афереза, словосполучення, віддіслівний іменник, народна етимологія.*

Постановка проблеми. Весілля – одна з найархаїчніших форм народної обрядовості, ілюструє народну психологію, мораль, етнічні норми, світоглядні уявлення, традиції, культурні набутки та вірування нації, що формувалися впродовж століть. „Весільні обряди – це закріплені традиціями суспільні звичаї, що супроводять і знаменують одруження, народження нової сім'ї” [1, с. 7]. Весільне дійство становить єдність передвесільного, власне весільного та післявесільного етапів.

Аналіз останніх досліджень і визначення раніше не досліджених частин проблеми. Лексика весільного обряду перебуває в колі зацікавлень українських мовознавців. Так, номінації цього дійства досліджували в гуцульських говірках М. Бігусяк [2], у середньонадніпрянських – Н. Грозовська [3], у степових – В. Дроботенко [4], у східнословобожанських – І. Магрицька [5], у поліських – П. Романюк [6], у бойківських – Н. Хібеба [7], подільсько-буковинсько-надністрянського суміжжя – О. Жвава [8], весільну лексику літературної мови проаналізував В. Шевченко [9]. Системне дослідження лексики весільної обрядовості на матеріалі буковинських говірок ще не здійснювалося, проте почасти лінгвальні особливості весільних назв цього регіону розглянуто в статтях В. Прокопенко [10] та Н. Гуйванюк [11].

Мета статті – проаналізувати обрядову термінологію післявесільного етапу в буковинських говірках. Дослідження відповідає етнолінгвістичному аспекту мовознавства. Н. Гуйванюк стверджує, що лексика родинної обрядовості в говірках становить шар лексем із так званим „культурним компонентом”, тобто в них віддзеркалено реалії культури народу, що складають його самобутність. «Усе частіше учені обирають матеріалом дослідження найдавніші етнолексеми, які містяться в історичних пам'ятках літератури, етнографічних і діалектних записках, здійснених у різні періоди на різних теренах України ... українська етнолінгвістика розвивається у тісному зв'язку з діалектологією, а етнолінгвістичний аспект є важливим складником системного опису діалектної лексики» [11, с. 255].

Матеріалом аналізу послуговували діалектні тексти про весілля й відповіді респондентів, отримані впродовж 2005–2010 років унаслідок польових досліджень у говірках Чернівецької області, дані «Словника буковинських говірок», етнографічних праць Р.Ф. Кайндля, видання «Буковина. Загальне краєзнавство». Для з'ясування міждіалектних і міжмовних зв'язків буковинської післявесільної обрядотермінології залучено матеріали загальномовних і регіональних словників.

Виклад основного матеріалу. Номінацій післявесільних обрядів систематизовано в тематичні групи (ТГ) і номінативні ряди (НР). ТГ – сукупність мовних одиниць, пов'язаних спільним значенням, диференційною ознакою (ДО), НР – номінації на позначення одного денотата.

Післявесільний етап розпочинався одразу після святкування весілля і тривав упродовж тижня, його обрядодії залежно від ДО ‘час’ поділено на дві групи: ритуали, що відбувалися наступного дня, після того як молодий забирав молоду до себе, і ритуали, які провадять через тиждень після весілля.

ТГ «назви обрядодій, які відбувалися наступного дня після весілля» становить розгалужену мікросистему, оскільки день був насичений подіями.

Низка архаїчних ритуалів не має назв, у говірках побутує у формі опису, умовно назвемо їх «обрядодії театралізованого характеру».

Наступного дня після весілля на Буковині відбувалася забава у весільних батьків 'бат'чини, номінація мотивована назвою головних осіб – весільні батьки. Спільній трапезі у них передував ритуал *відвідини маткою молодих*, що уже втратив актуальність, а тому на його позначення не збережено назви. На матку покладали перевірку цноти молодої. У цьому весільному дійстві пріоритетною була акціональна частина, причому кожна дія весільних персонажів детермінована народною мораллю та пересторогами, де символічного значення набував червоний колір як свідчення дівочої честі. Діалектоносії розповідають: *на д'ругий ден' б'рали со'рочку моло'дойі і к'лали ў 'торбу / і це 'несли до йі'йі 'мами / і при'ходили до 'мами йі'йі по'казували / шо йі'йі 'дочка по'р'адочна і вс'о // йак'шо во'на була не" по'р'адочна / то в'ін'чал'на 'матка мог'ла це розго'лошувати // ста'вала 'коло 'муру / р'вала ц'ат'ки ў 'себе на 'шиїі / шоп ц'ат'ки ц'і розл'і'таліса // бо йак'шо во'на це не" з'роби / то йі'йі 'буде бо'л'іти голо'ва // ко'ли при'ходили / ту че'р'вону 'нитку кру'тили // і в'йа'зали 'татови 'руку обв'йазували / і 'мам'і / і там вуй'кам / вуй'нам / шо моло'да 'чесна //* (с. Ширівці Хотинського р-ну).

У с. Горішні Шерівці Заставнівського р-ну записано обряд *ро'бити 'гонор 'мам'і*, до якого залучено 'фану 'прапор': *і'дут до мо'ло'дойі за 'мамоў / ни'сут йі 'фану / 'робіа 'гонор // 'палицу об'мотуїут чи'р'воноў 'л'ентоў / наго'р'і в'йежут чи'р'вон'і кв'іт'ки і чи'р'вону 'фустку / і сп'і'вайут //*.

На Хотинщині матка з молодими в супроводі музикантів через все село йшли на забаву до батька. Обрядодія має специфічну форму вираження – конструкція покликання з предикативною одиницею, побудованою за схемою простого двоскладного речення з інверсованим порядком головних членів речення з локальним детермінантом в кінці предикативної одиниці: *по'том і'дут за 'бат'ком / бо там при'лагодили сто'ли // і 'маїут при'гош'чати вс'о ви'с'іл'а // і'де і 'файно гу'л'айе і 'файно с'п'і'вайе до 'бат'ка // 'кажут / п'йи'ла 'матка за 'бат'ком //* (с. Пашківці Хотинського р-ну).

Під час гостювання у весільних батьків у с. Рідківці Новоселицького р-ну відбувалася обрядодія *во'дити мо'ло'ду вулі'цями*: *'бат'ко би'ре св'іч'ки з 'маткоў // би'рут моло'дих за 'руки / і 'вод'а т'рохи вулі'цями / а'би ву'на за'була ку'да ду'дому 'маїе йти //*.

Обрядодіям післявесільного етапу притаманний веселий характер, їх супроводжують розваги, сміх, жарти. Локальну прикріпленість має ТГ «назви обрядодій жартівливого характеру»: *ви'с'ти до во'ди мо'чити мо'ло'ду, по'р'етки ро'бити, ро'бити з'битки, не'ре"бер'йа, ве"с'іл'не не'ре"бер'йе, при'х'ід ума'н'йў, си не'ре"би'рати за моло'дих, ни'ри'би'ратиси, не'ре"од'а'гати на мо'ло'ду, мо'ло'дих п'ід'м'ін'увати, ду'р'іти, по'казувати вс'іл'ак'і 'ф'іл'і, ў'с'еке в'іроб'йати на см'і'хи, ро'бити вар'йац'йу, см'і'шити 'гости'ї, 'шутк'е.*

Архаїчний характер деяких обрядодій пояснює відсутність номінацій на їхнє позначення, вони засвідчені у формі опису. Так, одна з післявесільних обрядодій пов'язана з водою. Етнографи вважають, що в цій жартівливій обрядодії відчувається відгомін давнього культу води, аналог загальноукраїнської обрядодії *митвини*. Молоду вели до протічної води і там обливали водою, у такий спосіб, напевно, відбувалася ініціація – перехід у інший стан. Ритуал, який відтворював культ води, перетворився у жарт: *заби'райе то'ди мо'ло'дий мо'ло'ду / ви'дут до во'ди / би'рут ко'чаргу / ло'пату / ви'дут дес до ки'р'ниці / на'мочут йі / ду'р'йїут так //* (с. Митків Заставнівського р-ну). У с. Погорілівка Заставнівського р-ну згадують: *і'де моло'да во'ди до' к'ир'ниці і з 'музикуў 'музика г'райе / у'на йде во'ди бо 'маїе при'нести 'воду бо мо'ло'дого 'маїут уми'вати у к'і во'т'і //*.

«Перевірити» характер молодої господині покликані обрядодії *йти до' мо'ло'дойі по'р'атки ро'бити, ро'бити з'битки*: *'рано зби'райуц'и вата'ж'или // наби'райут су'б'і ў торбин'ки 'с'іно / со'ломи йі'койіс / 'с'ічки // йдут до 'тойі моло'дойі по'р'атки 'н'ібито ро'бити // нас'м'іт'а йі // уна заби'райе / бо 'мама п'рийде / с'каже / шо тут та'ке / ки'ри'н'ки //* (с. Рідківці Новоселицького р-ну).

Однією з узвичаєних обрядодій післявесільного періоду було жартівливе дійство з елементами костюмування, переодягання в молоду та молодого. «Обряди, що дістали назву «підміни молодої» або «фальшивої молодої», простежуються у весільній обрядовості багатьох слов'янських народів... Ці звичаї мали магічну функцію і були своєрідним захисним чаклунством» [12, с. 113]. У буковинських говірках на позначення цього етапу весільного дійства зафіксовано назви (НР): *пе"ре"бер'їє, при"х'ід ума'н'їу, си пе"ре"би"рати за моло'дих, пи"ри"би"ратиси, пе"ре"од'а'гати на моло'ду, ду'р'їти, по'казувати вс'їл'ак'ї 'ф'їл'ї, ї'с'єке в'їроб'їати на см'їхи, ро'бити вар'їац'їю, см'їшили 'гости'ї, моло'дих п'їд'м'їн'увати, жи'рту'вати*, напр.: *то'ди пе"ре"би"рай"ци на моло'ду / моло'дого / ду'р'їют так / то та'к'ї см'їхи!* (с. Товтри Заставнівського р-ну).

Пе"ре"бер'їа – віддієслівний іменник, мотивований дієсловом *переби'ратиси* 'переодягатися', обрядотермін характерний як для календарної, так і для родинної обрядовості, звідси назва *ве"с'їл'не пе"ре"бер'їє*.

Локальну назву *при'х'ід ума'н'їу* 'розваги у формі переодягання', зареєстровану в говірці с. Бочківці Хотинського р-ну, ймовірно, мотивує слово *ку'ман* 'керамічна посудина для напоїв, яку використовують тепер як прикрасу' (можливо, ДО 'прикраса' послугувала основою номінації); слово запозичене з тюрк. мов [ЕСУМ II, с. 138]; пор.: *кумань* 'кувшин' [Тим. I, с. 390]. За іншою гіпотезою, назва *ума'ни* може бути етнонімом від *куманин*, *кумани*, назва тюркського народу на півдні Русі (= половці), витісненого татарами в Угорщину, Молдавію, Валахію; походить від тюрк. **kuman* 'народ', за другою версією, тюрк. *kutan* 'голубий' (хан Батий у фольклорі – Батий Каманович); за третьою гіпотезою, етнонім пов'язаний з назвою річки Кума, одного із куманських князів звали Кумань [ЭСРЯ II, с. 415]. Схиляємося до думки, що *уман* – етнонім, слово зазнало афери, серед мешканців Кельменецького та Сокирянського р-нів поширене прізвище *Кумань*, що відповідає одній із тенденцій творення антропонімів в українській ономастиці; обирати об'єктом глузування людей іншої нації також характерно для ментальності слов'ян.

У виразі *ро'бити вар'їац'їю* фігурує іменник *вар'їац'їа* від дієслова *варіювати* 'кричати, дурити' [СБГ, с. 47], *варіят* 'божевільний, скажений, дурний' [СБГ, с. 47], пор.: *пе"ре"би"рай"ци / 'роб'їа вар'їац'їю та'ку / жи'рту'ють так //* (с. Митків Заставнівського р-ну). Ймовірно, у буковинських говірках *варіят* – ФВ (фонетичний варіант) слова *варвар*, за яким у свідомості європейців закріпилося значення «дикун». За іншою версією, слово *варіят* пов'язане з румунським *variat* 'різноманітний' [РРС, с. 753].

У сх.-слоб. говірках ідею пародіювання весілля відтворюють номінації *корчити дурака, жито молотити, вигонити зозулю, їти на кашу* [Ужч., с. 122, 130, 139, 149].

Низку номінацій обрядодій, які відбувалися наступного дня, мотивує ідея споживання їжі (НР): *сн'їданок, їти с сн'їданком, при"нести сн'їданок, в'їд'нести о'б'їт, їти з о'б'їдом, їти з ве"ч'ер'єу до мо'ло'дойї, в'їд'їїдини, пи"ро'ги, 'нести пи"ро'ги, при"їти с пи"ро'гами, їти с пи"ро'гами, 'нести пи"ро'ги ї 'путн'ї, їкло'н'ати 'кури, зби"рати до 'бат'ка ва'рену 'курку, їти на хл'їп, схо'дитиси на 'хл'їп, хл'їбо'ве, похл'їбен'її, ко'лачини, хл'їб с'їл', хл'їбини, поп'раўка, поп'раўки, пох'мелка, про'п'їй, рос'п'їй, в'їд'їїди"ни, в'їд'їризи"ни, пот'русини, ск'латчина, зби"рати ск'латчину, пох'мелини*.

Обрядотерміни мотивує слово зі значенням 'споживання їжі в певний час': *сн'їданок, їти с сн'їданком, при"нести сн'їданок, в'їд'нести о'б'їт, їти з о'б'їдом, їти з ве"ч'ер'єу до мо'ло'дойї*. У сх.-слоб. говірках *нести вечерю* 'частувати в домі молодої після першої шлюбної ночі' [Ужч., с. 58].

Післявесільна обрядодія *в'їд'їїди"ни* втілює ідею споживання їжі. У говірці с. Старий Вовчинець Глибоцького р-ну її називають з іронією – *в'їд'їризи"ни*.

У говірці с. Ошихліби Кіцманського р-ну зафіксовано варіативну назву *'нести пи"ро'ги ї 'путн'ї*, пор.: *з'ранку 'мама мо'ло'дойї с сваш'ками мо'ло'дим не"сут пи"ро'ги ї 'путн'ї //*. У зах.-поліс. говірках *на пиро'ги* або *повесе'лющина* [Арк. I, с. 336], у сх.-слоб. – *періжечки їсти, витрусяють пирожки* [Ужч., с. 239], у гуц.– *пи'рожини* [ГГ, с. 130], у зах.-волин. – *декуване* [Корз., с. 107].

Післявесільна гостина в молодого в с. Рідківці Новоселицького р-ну має назву *ўкло'н'ати 'куру*, у с. Горішні Шерівці Заставнівського р-ну – *зби'рати до 'бат'ка ва'рену 'куру*. Перша номінація відповідає схемі поширеного на Буковині весільного терміна *кло'нити кола'ч'і* ‘благословляти молодих’. Семантичне навантаження у дієслівно-іменниковому словосполученні припадає на слово *'куру*, з яким усвідомлюється ідея споживання їжі. Як зазначають дослідники весільної обрядовості, *куру* вважали ритуальною істотою [12, с. 120], пор. у сх.-слов. говірках *іти на курей, іти по курей, їсти курей* [Ужч., с. 183].

Післявесільні термінолексеми і словосполучення мотивує слово *хліб (ко'лач)*: *і'ти на хл'іб, с'ходи'тиси на хл'іб, хл'ібо'ве, похл'ібен'ійі, ко'лачи'ни, хл'іб-с'іл', хл'ібини*. У говірках Хотинського р-ну обрядотерміни мають два ЛСВ: ‘назва передвесільної обрядодії’ та ‘назва післявесільної обрядодії’.

У с. Бочківці Хотинського р-ну після весілля впродовж трьох днів відбуваються забави: *ск'латчина, зби'рати ск'латчи'ну* (пор. в укр. говірках Румунії *ск'латка* ‘обдарування молодих’ [Пав., с. 331]), *пох'мелини, хл'ібини*.

У низці післявесільних обрядодій відтворена ідея запивання: *поп'раўка, поп'раўки, пох'мелка, про'н'ій, роз'н'ій*. Номінації *поп'раўка, пох'мелка* – віддієслівні іменники з продуктивним суфіксом *-к-*. Слово *пох'мелка* зареєстроване в словнику В. Даля [Даль III, с. 367]. У гуц. і в укр. говірках Румунії засвідчено СВ *поп'равини* [ГГ, 154; Пав., с. 333], *поп'рав'іни, поп'раўка* [ГГ, с. 131], у бойк. – *поп'равини, 'поп'равка, попра'зент, від'гостини, від'гістки* [Хіб., с. 300, 304], у сх.-слов. – *іти на похмілля* [Ужч., с. 254], у зах.-волин. *декуване* ‘частування учасниками весілля батьків молоді і молодого у себе дома’ [Корз., с. 107].

У говірках Хотинського і Кельменецького р-нів побутує післявесільний обрядотермін – *про'н'ій*. Іменник *про'ній* перебуває в синтагматичних зв'язках із дієсловом руху – *їти з про'поєм, їти до про'пою* – та дієсловом *перепи'вати*, утворюючи на основі словотвірної тавтології словосполучення *пе"ре"ни"вати про'н'ій*, напр.: *ў поне"д'ілок бат"ки моло'дойі / 'р'ідн'і / сваи'ки / друи'ки і йшли с про'поєм до моло'дого // за сто'лом пе"ре"ни"вайут про'н'ій* // (с. Бочківці Хотинського р-ну). Слово *проп'ій*, напевно, один із найдавніших весільних термінів, оскільки має широкі межі поширення, його використовують з різними значеннями: у бук. говірках: ‘обдарування’, ‘післявесільна обрядодія’. У ХІХ ст. *пропій* – ‘пишна трапеза, під час якої пропивають цнотливість нареченої’ [Бук., с. 113]. Отже, первісне значення слова – ‘післявесільна обрядодія’. У записах Р. Ф. Кайндля про гуцулів Буковини йдеться про те, що «на третій день весілля святкується *пропій*. Молоду пару відвідують тільки батьки молоді, причому тут не повинно бути нестачі в напоях» [Кайнд., с. 31]. У поділ. говірках Буковини фіксуємо ще одне значення слова *пропій* ‘ритуальний танець дружби з колачем у руках (відбувається перед від'їздом нареченого до нареченої)’ (Сокирянський р-н).

У с. Оршівці Кіцманського р-ну наступного дня після весілля роблять *пот'русини*. Множинний іменник *пот'русини*, мотивований дієсловом *потрусити*, утворений за узвичаєною моделлю *дієслово + -ин-*. Батьків наречених на конях або на тачці привозять на забаву, тобто «трусять» дорогою. Назва зареєстрована в словнику Б. Грінченка [Грінч. III, с. 382], однак має іншу мотивацію: із батьків «трусять» гроші. У сх.-слов. говірках засвідчено *катати батьків, катати тещу* [Ужч., с. 35, 305].

ТР «назви післявесільних обрядодій, які відбувалися через тиждень після весілля» репрезентують номінації: *'бат'к'іўшчини, 'бач'ини, бат'у'шина, 'бат'чини, ко'лачини, ру'бати кола'ч'і, в'ід'в'ідини, в'ід'ійдини, с'хо'дитиси на хл'іп, см'і'їни, см'і'їени, с'м'іни*.

Обрядові терміни мотивує назва весільного чина – батько: *'батьк'іўшчини, 'бач'ини, бат'у'шина*; у сх.-слов. говірках *іти до старшого боярина обідать* ‘частуватися після весілля у старшого боярина’ [Ужч., с. 46].

Сталою є традиція мотивувати обрядові терміни словами *хліб* або *колач*. Гуляння у весільних батьків на Заставнівщині має назву *ко'лачини*, термін зафіксований у словнику Б. Грінченка [Грінч. II, с. 267]. У говірці с. Зелений Гай Новоселицького р-ну

zareestrowano nazvu *ru'bati kola'c'i* (u bat'ka): *'cherez 'tuzhen' 'bat'ko kola'c'i ru'baiе* // . Molodi daruyut wesil'nim bat'kam kalachi. U sx.-slob. govirkah pobutyuyut vidpovidni obryadovi termini *vidkusiti khliba, pererwaty khlib* [Uzh., s. 321].

U govirkah Kicmanzhyny gostyovannya molodoi sim'i u rodychiv cherez tyzhden' pislya wesillya maе nazvu *sm'i'yini, sm'i'yeni*. Nominaciya *sm'i'yini*, na dumku dialektonosiv, pow'yazana zi slovom *smiyatysya*, sho widpowidaе „duhu” pislyawesil'nykh obryadodiy. Bat'ky rozpytuyut molodix pro pershi radoshi, newdachy, zhartuyut i smiyot'sya. V etnografichnii praci zareestrowana nazwa *«smiyний den'»*: nastupnogo dnya moloda para nanosyt wizit-widpowid' swoim bat'kam, pid chas yakogo znovu zabawlyayot'sya [Buk., s. 113]. Slovo *smiyini* zafiksovano w slownyku B. Grinchenka [Grinch., IV, s. 158]. U guc. govirkah «cherez tyzhden' pislya wesillya na galityckii Gucul'zhyni widbuwaw'sya obryad *s'mi'yini, 'mini*. Cey obryad powodiv'sya dlya toho, shob peredaty wino 'posag' molodoi, tobtо toho, sho pomynili 'obshchali pid chas pownyci'» [GG, s. 125]. U govirkah Putyl's'kogo r-nu obryadodiy maе nazvu *s'm'ini (yti y' s'm'ini)*. Zharti – yak neobkhidnyy element pislyawesil'nogo obryadu – zwodyat'sya do toho, sho molodiy powinen shos' nepomitno zabraty z domu bat'kiv, tobtо vkrasty «na smikh» (u takyy sposib realizuеt'sya arkhetyп vikradannya, charakternyy dlya ukraїn's'koi wesil'noi obryadovosti). Pid chas *smi'n* bat'ky dawaly molodym wino (te, sho «mynili»). P. F. Kayndly пише: «Wicim dnyw pislya shlyubu widbuwaw't'sya nareshthi *widwod*, wwedennya molodoi pari do cerkwy, ta *zmini*, tobtо *smiyini* swoeridna *widacha posagu*. U cey den' molodyata widwiduyut bat'kiv molodoi i zabirayut tam przydane» [Kaynd., s. 21]. Oчевидно, narodna etimologiya „prystosuwala” wesil'nyy termin *smi'n* do slowa z prozoroю etimologiyu *smi'yini* ‘smiyatysya’. U boyk. govirkah ‘pershe widwiduwannya podruzhzha bat'kiv molodoi’ – *gost'ina* [Xib., s. 300], u zach.-wolin. – *pyriz'we* ‘wzayemne chastywannya rodychiv molodix cherez tyzhden' pislya wesillya’ [Korz., s. 182].

Wисновки. Семантико-функціональний аналіз лексики на позначення післявесільних обрядів, що репрезентують духовну культуру буковинців, засвідчує єдиний мовно-образний світ української нації. Специфіку лексики весільної обрядовості буковинських говірок демонструють ареальні трансформації загальноукраїнських назв. Тенденція до економії мовних явищ зумовлює багатозначність весільної термінології. Обрядодії, які втратили актуальність, не мають номінацій; у мовній свідомості буковинців побутують в описовій формі. Лексичні репрезентанти на позначення післявесільних обрядотермінів спричинені різними внутрішніми формами номінацій. Низка номінацій післявесільних обрядодій ілюструє релікти попередніх світоглядних систем буковинців.

Список скорочень назв говорів

бойк. – бойківський	зах.-поліс. – західнополіський
бук. – буковинський	поділ. – подільський
гук. – гуцульський	сх.-слюб. – східнослобожанський
зах.-волин. – західноволинський	

Умовні позначення джерел

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. У 7 т. / [ред. О. С. Мельничук та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982–2012.
- Тим. – Тимченко С. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. У 2-х кн. / [відп. ред. В. В. Німчук; передм. В. В. Німчук]. – К., 2002.
- ЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; ред. и послесл. Б. А. Ларина]. – М. : Прогресс, 1964–1973.
- СБГ – Словник буковинських говірок / [заг. ред. Н. В. Гуїванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- РУС – Румунсько-український словник / ред. М. Піе / Tip□rit la Imprimeria «Vasovia» Vas□u, 2008. – 563 с.
- Ужч. – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – [5-е вид. переб. й доп.]. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.
- Арк. – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000.
- Корз. – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика : зб. наук. пр. / [ред. І. Г. Матвіяк та ін.] – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–268.
- Пав. – Павлюк М. Українські говори Румунії : Діалектні тексти / М. Павлюк, І. Робчук. – [Канада], 2003. – 783 с.

Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х т. / В. Даль [предисл. А. М. Бабкина]. – М. : Русский язык, 1978–1980.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.

Хіб. – Хібеба Н. Весільна лексика бойківського говору: матеріали до словника / Н. Хібеба // Діалектологічні студії. 5 : Фонетика, морфологія, словотвір / [відп. ред. П. Гриценко. Н. Хобзей]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. – С. 299–311.

Бук. – Буковина. Загальне краєзнавство / [перекл. з нім. Ф. С. Андрійця, А. Т. Квасецького]. – Чернівці : Зелена Буковина, 2004. – 484 с. – (Історична бібліотека «Зеленої Буковини»).

Кайнд. – Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Р. Ф. Кайндль. – Чернівці : Молодий буковинець, 2000. – 208 с.

Грінч. – Гринченко Б. Д. Словарь української мови. У 4-т. / [ред. В. Д. Гринченка; передм. О. Тараненко]; [репринт. вид. 1906–1907 рр.]. – К. : Лексикон, 1996.

Список використаної літератури

1. Матушенко В. Б. Сучасне весілля в контексті української обрядової культури / В. Б. Матушенко. – К. : Стилос, 2009. – 200 с.

2. Бігусяк М. Из спостережень над весільною лексикою гуцульського говору / М. Бігусяк // Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / [відп. ред. Я. В. Закревська (НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича)]. – Львів, 2000. – С. 125–148.

3. Грозовська Н. Термінологія весільного обряду середньонадніпрянського регіону (Київська, Полтавська, Черкаська області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. Грозовська. – Запоріжжя, 1998. – 20 с.

4. Дроботенко В. Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / В. Ю. Дроботенко. – Донецьк, 2001. – 23 с.

5. Магрицька І. Весільна лексика українських східнословобожанських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. Магрицька. – К., 2000. – 20 с.

6. Романюк П. Ф. Из опыта картографирования свадебного обряда Правобережного Полесья / П. Ф. Романюк // Полесский этнолингвистический сборник. – М. : Наука, 1983. – С. 170–171.

7. Хібеба Н. В. Структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Хібеба. – Львів, 2007. – 20 с.

8. Жвава О. А. Лексика родинних обрядів подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / О. А. Жвава. – Київ, 2010. – 24 с.

9. Шевченко В. Т. Назви весільного обряду та деяких його елементів / В. Т. Шевченко / Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 30–38.

10. Прокопенко В. А. Лексика весільного обряду в буковинських говорах / В. А. Прокопенко // Тези доповідей ХХ наукової сесії. Секція філолог. наук. (Чернівці, квітень 1964). – Чернівці, 1964. – С. 43–46.

11. Гуйванюк Н. В. Лексика весільного обряду у «Словнику буковинських говірок» / Н. Гуйванюк // Наукові записки : У 5 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – Вип. 75(1) : Філологічні науки (мовознавство). – С. 255–260.

12. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здоровега. – К. : Наук. думка, 1974. – 160 с.

References

1. Matushenko, V. B. (2009). Suchasne vesillia v konteksti ukrainiskoi obriadovoi kultury [Modern wedding in the context of Ukrainian ritual culture] Kyiv : Stylos (in Ukr.)

2. Bihusiak, M. (2000). Iz sposterezhen nad vesilnoiu leksykoiu hutsulskoho hovoru [From observations of Hutsul dialect wedding vocabulary]. *Hutsul patois: linguistic and ethno-linguistic research (pp. 145–148)*. Y. V. Zakrevska (Ed.). Lviv (in Ukr.)

3. Hrozovska, N. (1998). Terminolohiia vesilnoho obriadu serednonaddniprianskoho rehionu (Kyivska, Poltavska, Cherkaska oblasti) Terminology of wedding ceremony of middle-naddniprianskiy region (Kiev, Poltava, Cherkasy region). *Extended abstract of candidate's thesis. Zaporizhzhia* (in Ukr.)

4. Drobotenko, V. Y. (2001). Leksyka simeinykh obriadiv u hovirkakh Donechchyny [Vocabulary of family rituals in the patois of Donetsk region]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Donetsk (in Ukr.)

5. Mahrytska, I. (2000). Vesilna leksyka ukrainiskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok [Wedding vocabulary of Ukrainian east-slobozhansk patois] *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv (in Ukr.)

6. Romaniuk, P. F. (1983) Iz opyta kartografirovaniya svadebnogo obryada Pravoberezhnogo Polesya [From the experience of mapping of wedding rite in Right-Bank Polissia] *Polessiye ethnolinguistic collection*. Moscow: Nauka (in Rus.)

7. Hibeba, N. V. (2007) Strukturno-semantychna orhanizatsiia vesilnoi leksyky boikivskykh hovirok [Structural-semantic organization of wedding vocabulary Boiko patois] *Extended abstract of candidate's thesis*. Lviv (in Ukr.)

8. Zhvava, O. A. (2010). Leksyka rodynnykh obriadiv podilsko-bukovynsko-naddnistrianskoho sumizhzhia [Vocabulary of family rituals of ordinances Podolsk-Bukovinian-Naddnistransk border]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv (in Ukr.)

9. Shevchenko, V. T. (1996) Nazvy vesilnoho obriadu ta deiakykh yoho elementiv [Names of the wedding ceremony and some of its elements]. *Movoznavstvo – Linguistics*, 6, 30–38 (in Ukr.)
10. Huyvaniuk, N.V. (2008) Leksyka vesilnoho obriadu u „Slovnyku bukovynskykh hovirok” [Vocabulary of wedding ceremony in the "Dictionary of Bukovinian patois"] *Naukovi zapysky – Scientific Notes: Philology (Linguistics)*, 75 (1), 255–260, Kirovograd (in Ukr.)
11. Zdoroveha, N. I. (1974) *Narysy narodnoi vesilnoi obriadovosti na Ukraini* [Outlines of folk wedding ceremony in Ukraine] Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

RUSNAK Natalia Oleksandrivna,

Doctor of Philology, Professor of Department of Modern Ukrainian Yuri Fedkovych National University in Chernivtsi

RUSNAK Julia Manoliyivna,

Candidate of Philology, senior lecturer in social sciences and Ukrainian, State Medical University in Bukovina

e-mail: n.rusnak23@rambler.ru

AFTERWEDDING RITUAL TERMS IN BUKOVINIAN PATOIS

Abstract. Introduction. *Wedding ritual is the unity of pre-wedding, wedding and afterwedding stages.*

Purpose. *The object of analysis is the names of afterwedding rites in Bukovinian patois (Chernivtsi region). The research corresponds ethno-linguistic aspects of linguistics.*

Results. *In the description of nominations of afterwedding rites the thematic groups and nominative rows are applied. A number of archaic rituals has no names; in patois it exists in the form of description, so-called "the rites of theatrical character."*

The rites of afterwedding stage mark the cheerful nature, accompanied by entertainment, laughter, jokes. The local adjustment is a characteristic of the TG "names of rites of a humorous character": ro'byty z'bytky, pryh'id uma'n'iu, du'r'ity, po'kazuvaty, vs'il'ak'i, 'figl'i, vys'ty do vo'dy mo'chyty molo'du.

One of the conventional ritual afterwedding stage was a humorous show with the elements of fancy-dressing, dressing up as bride and bridegroom. In marking this stage of a wedding event the following NR are recorded: peyrey'ber'iya, vey's'il'ne peyrey'ber'iye, pyeryebe'ratysy, peyreyod'a'haty na molo'du, du'r'ity.

A number of nominations is motivated by the words meaning 'eating at a certain time': sn'i'danok, i'ty z sn'i'dankom, pryenesty sn'i'danok, v'id'nesty o'b'id.

Term-lexemes and word-combinations define the word hlib (ko'lach): i'ty na hl'ib, s'hodyetysy na hl'ib, hl'ibo've, poh'l'i'ben'iyi, ko'lachyeny, h'l'ibyny.

A number of afterwedding rites reproduce the idea of drinking after: pop'rauka, pop'rauky, poh'melka, pro'p'iy, roz'p'iy.

The name of the wedding rank – the father – determines the ritual terms: 'batk'i'yshchyny, 'bachy:ny, bat'u'shyna.

It became a tradition to motivate ritual terms with the words hl'ib or ko'lach.

In the patois of Kitsman district the staying of a young family with relatives in a week after the wedding is called sm'i'yiny, sm'i'yeny; in patois of Putyla district – s'm'iny (jty u s'm'iny). Folk etymology "adapted" the name sminy to the word with clear etymology sm'i'yiny 'smiyatysia'. Jokes as a necessary element of afterwedding ritual are reduced to the fact that the bridegroom should quietly take something from parents' home, that steal "na smih", thus the archetype of kidnapping, typical to Ukrainian wedding ceremonies, is realized.

Conclusion. *The semantic-functional analysis of afterwedding rites vocabulary, representing the spiritual culture of Bukovina, shows only linguo-imaginative world of the Ukrainian nation. The specific vocabulary of wedding ritual of Bukovinian patois certify areal transformations of nationwide names. The tendency to economize linguistic phenomena leads to multiplicity of wedding terminology. Lexical representants of afterwedding rites are caused by various internal forms of nominations. A number of nominations of afterwedding rites illustrate the relics of previous philosophical systems of Bukovinians.*

Key words: *Bukovinian patois, ritual terms, wedding rites, nomination, thematic group, nominative raw, differential sign, motivation, ethnonym, aphesis, word-combination, verbal noun, folk etymology.*

Надійшла до редакції 10.11.16

Прийнято до друку 05.12.16

НАЗВИ ДЕТАЛЕЙ І ЧАСТИН ГУЖОВОГО ТРАНСПОРТУ В ГОВІРКАХ ЧЕРКАЩИНИ

У статті здійснено системний опис назв деталей і частин гужового транспорту в говірках Черкащини, проаналізовано репертуар, структурну організацію номенів у межах мікропарадигм. Виокремлено релевантні й нерелевантні диференційні ознаки, за якими протиставлені репрезентанти аналізованих сем. Розглянуто походження досліджуваних назв, поширення номенів у діалектах української мови й сусідніх слов'янських мов. У розвідці звернено увагу на особливості функціонування найменувань деталей і частин транспортних засобів у мовленні респондентів старшого й середнього віку. До центру належить відносно стала частина лексики, відома респондентам усіх вікових груп; до периферії – мовні одиниці, які вийшли з ужитку, а також найменування, що відтворюють нові тенденції в словниковому складі досліджуваних говірок. Лексичний матеріал засвідчує активні семантичні процеси, що відбуваються в межах ТГЛ найменувань транспорту і його частин у говірках с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну й с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл. на тлі українського діалектного континууму та літературної мови. Найчастіше засвідчено розширення значення через виникнення нової семи та перенесення семантики внаслідок метафоризації, звуження семантичної структури загальнозживаних лексем; побутування назв, утворених від однієї основи за допомогою різних формантів.

Ключові слова: *найменування транспорту і його частин, говірки Черкащини, тематична група лексики, лексико-семантична група, диференційна ознака, мотив номінації.*

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що діалектна лексика тривалий період є об'єктом лінгвістичних розвідок, українська діалектологія має чимало лакун. Вирішення актуальних завдань лінгвістики можливе лише після сформування належної емпіричної бази діалектної лексикографії та лексичної ареалогії. Системне вивчення словникового складу говірок передбачає докладну увагу до всіх тематичних груп лексики (ТГЛ) та до взаємозв'язків між ними. У лексичній макросистемі української діалектної мови одне з чільних місць посідає лексика на позначення транспорту і його частин, яка є кількісно чисельною, розгалуженою за складом, активно вживаною й тісно пов'язаною з побутом і культурою діалектоносіїв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Починаючи з другої половини ХХ ст., активізувалися дослідження лексики за тематичними (ТГЛ) й лексико-семантичними групами (ЛСГ). Склад і специфіку формування ТГЛ на позначення транспорту і його частин, особливості формальної й семантичної структури номенів представлено в наукових розвідках Л. І. Масленникової [1], М. В. Никончука й О. М. Никончука [2], Р. Л. Сердеги [3], Г. Шкурко [4]. Назви транспорту і його частин як складники діалектної лексики різних мовно-територіальних утворень української мови репрезентовано в працях В. С. Ващенко [5], І. О. Варченка [6], Й. О. Дзензелівського [7], Г. П. Краєвської [8]. Вищезазначені найменування проаналізовані в ареалогічному аспекті (С. Ф. Довгопол [9]), етимологічному (М. С. Глушко [10]), етнографічному (Ф. Вовк [11]), історичному (Н. Л. Осташ [12], Т. О. Гонтар [13]). Поширення назв транспорту, зокрема найменувань

взовів за їх призначенням, зображено в Атласі української мови [14, I, к. 297]. Як засвідчує аналіз наукової літератури, найменування транспорту і його частин стали об'єктом різнопланових досліджень, однак докладного системного вивчення цієї ТГЛ у правобережних середньонаддніпрянських говірках Черкащини не було, у чому полягає новизна й актуальність нашої розвідки.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз найменувань деталей і частин гужового транспорту, з'ясувавши склад, особливості системної організації, походження та функціонування зазначених назв у двох говірках Правобережної Черкащини. Об'єктом дослідження стала лексика на позначення транспортних засобів і їх частин, засвідчена впродовж 2007–2014 років у живому діалектному мовленні носіїв правобережних середньонаддніпрянських говірок с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну (Кв) та с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл. (В), а також репрезентована в діалектних словниках та Атласі української мови.

Виклад основного матеріалу. Найменування транспорту та його частин становлять багату лексико-семантичну підсистему, що охоплює кілька лексико-семантичних груп (ЛСГ) з різномірною структурною організацією. ЛСГ назв деталей і частин транспортних засобів складається з окремих мікрогруп. Складну й розгалужену мікрогрупу найменувань деталей воза в досліджуваних говірках репрезентують лексеми на позначення: 1) кузова і його частин; 2) тягової частини; 3) ходової частини.

Так, семема 'верхня частина воза' в обох досліджуваних говірках репрезентована лексемою *кузов*. Залежно від ДО «конструкція» і «матеріал виготовлення» розрізняють *кузов* 'верхня частина візка на дерев'яних колесах, призначеного для перевезення пасажирів' та *шарабан* 'верхня частина каруци, візка на гумових колесах, призначеного для перевезення пасажирів': *шарабан він т'іл'ки дл'а каруци* (Кв). Лексему *кузов* вважають запозиченням з російської мови, де вона функціонує зі значенням «кошик» [15, III, с. 126]. Номен *шарабан* відомий в інших говірках української мови: степових 'ящик на возі' [16, с. 77], подільських 'циганський віз із критим верхом' [8, с. 4], поліських 'поганий, роз'їжджений, розбитий віз', 'повозка із скринєю для перевезення сипких речовин' [2, с. 27]; а також у російській, білоруській, болгарській мовах, польське *szaraban* 'легкий однокінний візок, кабриолет' – запозичення з французької мови [15, VI, с. 380].

Верхня частина традиційного воза, кузова, складається з дощок, найменування яких протиставлені за ДО «розташування». Так, сема 'нижня дошка у возі або гарбі' в досліджуваних говірках представлена лексемою *дно* і її словотвірним варіантом *днишче*. Обидві назви функціонують як дублети. У говірці с. Валява Городищенського р-ну на позначення аналізованої семи засвідчено слово *возовн'а*, що є синонімом до номенів *дно* // *днишче* й не виявляє щодо них ніякої семантико-стилістичної диференціації. Засвідчено розширення семантичної структури лексеми *возовн'а*: у говірці с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну вона репрезентує сему 'місце для стоянки або ремонту возів': *це / де с'тавл'ат' вози на х'верм'і*. У словнику за ред. Б. Д. Грінченка ця назва відома зі значенням «экипажный сарай; въ сельскомъ хозяйствѣ: сарай для возовъ и земледѣльческихъ орудій» [17, I, с. 248]. З ідентичною семантикою лексему *возовн'а*, *воз'івн'а* фіксують у всіх говірках української мови, а також у російській, білоруській, польській мовах [15, I, с. 344–345].

Сема 'полудрабок, одна з двох бічних частин кузова воза' в обох досліджуваних говірках реалізована лексемою *борт*. Назви полудрабка розрізняють за ДО «особливості конструкції», «призначення воза»: *борт* 'одна з двох бічних частин кузова воза, призначеного для перевезення пасажирів' (Кв, В) : *драбина* (В), *драбини* (Кв) 'одна з двох бічних частин кузова воза, призначеного для перевезення вантажів': *у каруци вона називаїеца борті, а у гарбі і воза називаїеца драбини* (Кв). Однотипно представлена в досліджуваних говірках назва однієї з двох рейок, що мають петлі на кінцях і з'єднують угорі полудрабки воза спереду і ззаду – *крижівниця*. Цей полісемічний номен відомий і в інших говірках української мови, причому кожне зі значень не втратило інтегральної ознаки – відношення до

перехрещених частин чого-небудь, хреста: *крижак* ‘рибальський сак; верх, будка візка’, *крижалниця* ‘хлястик’; ‘у возі рейки, які скріплюють полудрабки спереду і ззаду’ – у поліських говірках [18, с. 27], *крижик* ‘частина кінської збруї, що лежить уздовж хребта’, *крижівниця* ‘хлястик в одязі’ – у степових [19, с. 83], *криживниця* ‘передня і задня дошка у возі, що з’єднує полудрабки’ – у гуцульських [20, с. 105], *криж ів’ниця* ‘вузька смужка тканини, пришита чи пристебнута ззаду на талії верхнього одягу; хлястик’, ‘дошка або брус, що з’єднує вгорі полудрабки воза’, ‘дошка, яка з’єднує бічні частини дитячого ліжечка’ – у говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя [21, к. 57].

Назви поперечної планки в полудрабку воза в досліджуваних говірках відмінні лише на фонетичному рівні: *шч’а’бел’* (Кв), *шча’бел’* (В). Конструктивно щаблі бувають різні, але така диференціація в мовленні респондентів не виявлена.

Сему ‘передня частина воза’ репрезентують лексеми *пер’едок*, *нос*, *но’сок*, а сему ‘задня частина воза’ – *за’док*, *корма*. Лексеми *пер’едок*; *нос*; *но’сок* в обох досліджуваних говірках функціонують як синоніми. Натомість лексеми *за’док*; *корма* як синоніми існують лише в говірці с. Валява Городищенського р-ну. Лексема *корма* в говірці села Квітки репрезентує ще й сему ‘задня частина корпусу корабля, судна’.

Окрему мікрогрупу в складі аналізованої ЛСГ утворюють найменування деталей тягової частини воза. Вони розрізняються за формою, призначенням, матеріалом виготовлення, але виявляють спільну інтеграційну ознаку: передавання тягової сили возу. Сему ‘міцна жердина, за допомогою якої подовжується віз’ репрезентує лексема *роз’вора*. Реалії протиставляють за матеріалом виготовлення, призначенням, але ці відмінності існують лише у свідомості інформантів й у досліджуваних говірках не виявлені: *роз’вора во’на і до к’ін’ого воза і до гар’би* (Кв). Також відбулося розширення семантичної структури лексеми *роз’вора* внаслідок метафоричного перенесення назви з частини предмета на ціле: крім зазначеної, вона реалізує сему ‘розворений віз, подовжений розворою для перевезення довгих колод, дощок і т. ін.’, репрезентуючи таким чином зв’язки ЛСГ назв транспортних засобів із ЛСГ назв деталей і частин транспортних засобів. Номен *роз’вора* ‘довгий віз для перевезення лісоматеріалу’ відомий у подільських говірках [8, с. 4]; номінації *роз’ворина*, *ро’зора*, *ра’зорка* на позначення воза репрезентовані в АУМ [14, I, ком. № 297]. У лексикографічних джерелах кінця ХІХ – початку ХХ ст. найменування *роз’вора* реалізує значення «шесть для удлиненія воза» [17, IV, с. 36]. Похідні від кореня *-ві(о)р-* зі значенням ‘задні сніці’ функціонують у бойківському діалекті *розвора*, *розвірка* [22, II, с. 182], з семантикою ‘жердина для подовження воза’ – у поліських говірках *звора*, *свора*, *проворина*, закарпатських *лузвора*, *розворина* ‘тс’; у російській мові *разворы* ‘п’яла, розпірки, стріли’, польській *rozvora* ‘розвора, розпірка’, чеській *rozvora* ‘довга жердина, що з’єднує передню і задню частини воза’ [15, V, с. 107].

До мікрогрупи найменувань деталей тягової частини воза належать назви скріплювальних елементів. ДО «призначення» вплинула на протиставлення сем ‘стрижень, що вертикально скріплює весь передок воза з розворою’: ‘залізний стрижень, що скріплює задню частину воза з розворою’, реалізоване лексемами-опозитами *шво’рен’*: *п’ід’герст’а* (Кв), *сво’рен’*: *п’ід’г’ірт’а* (В). Ці деталі різні як за конструкцією, так і за матеріалом виготовлення, однак відмінності існують у свідомості інформантів й у досліджуваних говірках не представлені на мовному рівні. Слово *шво’рен’* ‘кріпильна деталь у вигляді стержня’ відоме в бойківських [22, II, с. 209] та в гуцульських – *швара* ‘трос’, ‘міцний шнурок’ [20, с. 215] говірках. Номен *п’ід’герст’а* у словнику за ред. Б. Д. Грінченка репрезентований зі значенням ‘часть воза: кр□пкая жердь, одинъ конецъ которой прикр□пленъ къ нижнему концу шворня, а другой къ задней оси; онъ охраняетъ шворень отъ поломки’ [17, III, с. 162]. З цією ж семантикою лексема *п’ід’герст’а* у різних фонетичних варіантах функціонує в поліських (*надгейстра*, *пудгейстра*), закарпатських (*нідгайстер*), середньонадніпряньських (*нідгерце*) говірках; назва *надгерац* ‘залізний гак, що притягує шворінь до трійні’ відома в білоруській мові, її

вважають запозиченням із польської мови: *podgierty* ‘обручі, що приєднують полудрабки в драбинястому возі до кінців задніх спиць’ [15, IV, с. 390]. Слово *n'ɪdʲe(i)ɾst'a* в досліджуваних говірках Черкащини виявляє ширшу семантичну структуру, його засвідчено зі значеннями ‘поперечний брус на задньому кінці передніх спиць, що допомагає підтримувати горизонтально спиці і дишель’, ‘залізний стрижень, що скріплює задню частину воза з розворою’, що репрезентує внутрішньотематичні зв’язки.

ДО «тяга» вплинула на розрізнення лексем *ʲdiʂel* і *v'ɪja* (Кв), остання з яких функціонує у фонетичному варіанті *v'ɪja* (В). Ці лексеми репрезентують опозицію сем ‘дишель воза при кінній упряжці’ : ‘дишель гарби’. Це розрізнення виявлене лише в говірці с. Квітки, тоді як у говірці с. Валява лексеми *ʲdiʂel* і *v'ɪja* є синонімами. Номен *v'ɪje* ‘дишель у воловому возі’ засвідчений у бойківських говірках [22, I, с. 125], відомий він і в гуцульському діалекті *v'ɪja*, *v'ɪje* ‘тс’ [20, с. 38].

До мікрогрупи найменувань скріплювальних елементів воза належать репрезентанти сем ‘залізний гак на кінці дишля, де укріплюються нашильники’ – *roz's'iʂka* (Кв), *ro's:oiʂka* (В); ‘валок, до якого прикріплюють посторонки в упряжці’ – *ʲjorʂik* (Кв, В). Залежно від матеріалу виготовлення орчики бувають дерев’яні або металеві, проте реалії розрізняються лише у свідомості інформантів, а в мовленні така опозиція не реалізована. Так само не репрезентоване в мовленні носіїв обох досліджуваних говірок протиставлення назв однієї з двох жердин, прикріплених кінцями до передньої частини воза. Незалежно від матеріалу і способу виготовлення цю реалію позначають фонетичними варіантами *gol'obl'a* (Кв), *gal'obl'a* (В). Номен *golobla* відомий у білоруській мові – *аглобля*, російській – *оглобля*, польській – *holobla*, ч. ст. *ohlobně* пов’язане з *globa* «жердина»; форму *golobla* вважають утвореною з ближчої до первісної *ogolobla* (<*оглобля*) із вторинним повноголоссям [15, I, с. 550].

Мікропарадигму назв деталей ходової частини гужового транспорту репрезентують лексеми на позначення елементів рухомих частин воза. Вони також різняться за формою, призначенням, матеріалом виготовлення, однак у мовленні ці відмінності не реалізовані. Сема ‘міцна дерев’яна опора, що зв’язує вісь воза, прикріплюючись до полудрабка’ у досліджуваних говірках Черкащини представлена лексико-словотвірними варіантами *l'uʂn'a* (Кв, В), *l'uʂka*, *l'uʂen* (В). Лексико-словотвірні зв’язки між компонентами аналізованої мікропарадигми засвідчують репрезентанти семи ‘ремін, кільце, яким прив’язують люшню до полудрабка воза’ – *nal'uʂen* (Кв, В), *nal'uʂka* (В). Похідні від кореня *-l'uʂ-* виявляють лексико-семантичні паралелі з іншими говірками української мови – бойківськими *l'uʂn'a* ‘залізна частина люшні, яка закладається на вісь’, ‘підпора задньої ручиці’ [22, I, с. 423], *nal'uʂen* ‘мотузка з лика, яка зв’язує драбину воза з люшнею’ [22, I, с. 470], гуцульськими *l'uʂn'a* ‘частина воза’ [20, с. 117]; відомі вони й у польській, чеській та німецькій мовах [15, III, с. 332].

Мікрогрупу назв нерухомих елементів ходової частини гужового транспорту утворюють репрезентанти семи ‘дерев’яна розвилка в задку воза, між якою лежить розвора’. ДО «різновид воза» вплинула на розрізнення найменувань *n'it:oka* : *s'niʂ'a* (Кв), *n'it'porka* : *s'niʂ'a* (В), що виявляють опозицію сем ‘дерев’яна розвилка в задку будь-якого воза’ : ‘розвилка в задку кінного воза’. За ДО «призначення» та «розташування» назви *n'it:oka*, *s'niʂ'a*, *n'it'porka* утворюють відповідні опозиційні пари *ne^uredn'a n'it:oka* : *ʲzadn'a n'it:oka*; *ne^uredn'a s'niʂ'a* : *ʲzadn'a s'niʂ'a*; *ne^uredn'a n'it'porka* : *ʲzadn'a n'it'porka*. Аналізовані найменування відомі й іншим говіркам української мови, зокрема бойківським (*n'it:oka*, *n'it'oka*, *n'it'oka* ‘дерев’яна вісь воза’, ‘вісь воза’, ‘розвора’, ‘задні спиці’ [22, II, с. 76]), закарпатським (*s'n'iʂci*, *ʂn'iʂci* ‘розвилка в задку воза’ [15, V, с. 334]); назва *s'niʂ'a* засвідчена з тим же значенням в інших слов’янських мовах – білоруській, російській, польській, чеській, словацькій [15, V, с. 334]; фіксує її також Б. Д. Грінченко: «сница, часть экипажа, куда вкладывается дышло» [17, IV, с. 161].

Окрему мікрогрупу серед найменувань деталей і частин гужового транспорту утворюють назви елементів коліс. Сема 'середня частина колеса у возі з отвором для осі та гніздами для спиць' репрезентована в досліджуваних говірках лексемами ¹маточина та ^ступиц'а. Вони функціонують як лексичні дублети і не виявляють ніякої семантичної чи стилістичної диференціації. Слово ¹маточина 'колодка колеса' засвідчене в бойківському діалекті [22, I, с. 434], польське *matoczyna* 'тс' [15, III, с. 414]. Зауважимо, що лексикографічні джерела II пол. XIX – поч. XX ст. фіксують номен ¹маточина 'ступица въ колесѣ' [17, II, с. 411] з подібною семантикою, а от найменування ^ступиц'а репрезентує сему 'дерев'янная ловушка для звѣрей' [17, IV, с. 223], яка відома й бойківським говіркам 'капкан на лисиць' [22, II, с. 263].

Сема 'металева втулка в середині маточини колеса' в досліджуваних говірках репрезентована лексемою ¹букиа (Кв) та її фонетичним варіантом ¹бухиа (В). Вважають, що слово запозичене через польське чи російське посередництво з німецької мови, функціонує в російській, білоруській мовах – *букса* 'втулка, металева коробка з підшипником, що передає тиск вагона, паровоза тощо на вісь колеса', у польській *buksa* 'металева трубка, прикріплена до кінця осі' [15, I, с. 288].

Для номінації спиці в колесі воза в досліджуваних говірках функціонує номен ^спиц'а // ^шпиц'а, який виявляє багатозначність, позначаючи, крім зазначеної, ще й сему 'в'язальна спиця'. За матеріалом виготовлення й розміром вони відмінні, однак розрізнення існує лише у свідомості інформантів. Сема 'обідок на маточині колеса, біля спиць' репрезентована лексемами ¹рихва / ^{об}ід / ^{об}руч. Слова ^{об}ід : ^{об}руч у досліджуваних говірках є полісемічними й представлені семами-опозитами 'обід колеса' : 'обруч бочки'; 'спортивний обруч': ^{об}ід на ¹колесо / а ^{об}руч ^тіл'ки на ¹бочку (Кв). Причому лексичним дублетом слова ^{об}ід 'обід колеса' є лексема ¹шина (Кв); поєднання ДО «матеріал виготовлення» і «спосіб виробництва» спричинила опозицію ^{об}ід 'обід дерев'яного колеса' : ¹шина 'обід металевого колеса промислового виробництва' (В).

Сема 'заколесник, стрижень, кілочок або цвях, який вставляється із зовнішньої сторони колеса у вісь, щоб не спало колесо' репрезентована лексемами ¹загв'іздок // ^стрижен' (Кв), ^стрижен' // ^стопор (В), що функціонують як лексичні дублети і не виявляють ніякої семантичної або стилістичної диференціації. Натомість найменування гайки на кінці осі воза, яка притримує колесо, у досліджуваних говірках неоднакові. ДО «крізовид воза» спричинила опозицію сем ^луш'н'а 'гайка на кінці осі парокінного воза, яка притримує колесо' : ¹гайка 'гайка на кінці осі однокінного воза, яка притримує колесо' (Кв). У говірці с. Валява Городищенського р-ну такої опозиції не виявлено, сема 'гайка на кінці осі воза, яка притримує колесо' представлена лексемою ¹гайка. Як засвідчує матеріал дослідження, найменування ^луш'н'а в досліджуваних говірках полісемічне: складники його семантичної структури 'гайка на кінці осі парокінного воза, яка притримує колесо', 'міцна дерев'яна опора, що зв'язує вісь воза, прикріплюючись до полудрабка' виявляють внутрішньотематичні зв'язки.

Важливими складниками транспортної лексики, що належать до досліджуваної мікрогрупи як компоненти єдиної ідеографічної сфери, є найменування засобів для захисту від забруднення ходової частини воза, змащування елементів коліс, зберігання мастильних матеріалів. Так, сема 'металева накладка на осі воза, що запобігає запиленню і витоку мазі' репрезентована словами ¹тири'ринка (Кв; лексема відома інформантам старшого віку), ¹пил'ник (В). Реалії, позначувані цими лексемами, різні за розміром, але ця відмінність існує лише у свідомості носіїв говірок й у мовленні не виявлена. Слово ¹пил'ник мотивують номеном *пил* (за функцією – захищати від пилу), лексема ¹тири'ринка, можливо, є звуконаслідувальним утворенням, пор. білоруське *тара'ра* «барабанный бій» [15, V, с. 572]. Однотипно в обох говірках репрезентована сема 'посудина для коломазі' – лексемою ^{квас}ниц'а, яка відома респондентам старшого й середнього віку: ^{квас}ниц'а / ^{це} ко'робка із сал'ідол'ом і квачем / ^йаким ма'жут' ^{ос}'ки (Кв). Можливо, це

найменування – семантичний регіоналізм; похідні від псл. *kvasъ* «киснути» широковідомі в говірках української мови, в інших східно- й південнослов'янських мовах, однак усі вони пов'язані з назвою процесу квашення чи його результатом [15, II, с. 416]. У лексикографічних джерелах кінця XIX – початку XX ст. назва *квасни́ця* засвідчена зі значеннями «дике яблуко», «гуслянка» [17, II, с. 231].

У говірці с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну ДО «спосіб виготовлення» (промисловий / саморобний) спричинила опозицію *сал'ідол* 'мазь для коліс промислового виробництва': *та'вот* 'саморобна мазь для коліс'; у говірці с. Валява Городищенського р-ну лексеми *та'вот* // *сал'ідол* // *д'огот* 'мазь для коліс' функціонують як синонімічні, без будь-якої семантико-стилістичної диференціації. Слово *сал'ідол*, що є запозиченням з французької мови, відоме в російській (*солидол*), білоруській (*салідол*) мовах [15, V, с. 347]; *д'огот* (остаточно не з'ясованої етимології) – у російській, білоруській, польській, словацькій, чеській мовах [15, II, с. 154]. Припускаємо, що номен *та'вот* 'саморобна мазь для коліс', засвідчений у мовленні представників лише старшого покоління, є архаїчним регіоналізмом: він відомий з неясними семантикою й походженням у російській, білоруській, польській і словацькій мовах [15, V, с. 501]; однак ґрунтовних висновків щодо функціонування цієї лексеми, як і багатьох інших, репрезентованих у цій статті, зробити не можемо з причини фрагментарного представлення аналізованого сегмента лексики в наявних лінгвогеографічних і лексикографічних працях.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, аналізований сегмент лексики є розгалуженою системою, утвореною окремими мікрогрупами, в основі яких лежать парадигматичні відношення. Він репрезентований найменуваннями, активно використовуваними в мовленні представників різних поколінь і відомими в сучасній українській літературній мові; номенами, що зазнають архаїзації й знані здебільшого старшими респондентами. Лексичний матеріал засвідчує варіативність лексики й активні семантичні процеси (збереження значень давніх найменувань, модифікація, розширення та звуження семантики окремих лексем), що відбуваються в межах ТГЛ найменувань транспорту і його частин у говірках с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну й с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл. на тлі українського діалектного континууму та літературної мови.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо в дослідженні найменувань транспорту в усіх говірках Черкащини.

Список використаної літератури

1. Масленникова Л. И. Из полесской терминологии транспорта / Л. И. Масленникова // Лексика Полесья : Материали для полесского диалектного словаря. – М. : Наука, 1968. – С. 161–192.
2. Никончук М. В., Никончук О. М. Транспортна лексика Правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – К. : Наук. думка, 1990. – 292 с.
3. Сердега Р. Л. Назви традиційних сухопутних транспортних засобів у центральнословобожанських говірках / Р. Л. Сердега // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна : Філологія. – 2008. – № 798. – Вип. 53. – С. 42–45.
4. Шкурко Г. Назви традиційних видів транспорту і його частин у закарпатських говірках / Г. Шкурко // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2014. – Вип. 19. – С. 125–130.
5. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 107 с.
6. Варченко І. О. Лексика на означення двоколісного воза / І. О. Варченко // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : Тези доповідей і повідомлень XV Республіканської діалектологічної наради. – Житомир : Житомирська облтипографія, 1983. – С. 182–184.
7. Дзензелівський Й. О. Назви сільськогосподарських знарядь та їх частин у говорах Закарпатської області / Й. О. Дзензелівський // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Філологія. – Ужгород, 1959. – С. 41–69.
8. Краєвська Г. П. Полісько-подільські паралелі в лексиці народних ремесел / Г. П. Краєвська / Волинь–Житомирщина // Історико-філологічний збірник з регіональних проблем [відп. ред. В. Мойсієнко, В. Єршов]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – № 22 (II). – С. 136–141.
9. Довгопол С. Ф. Картографування назв возів за їх функціями в Атласі української мови / С. Ф. Довгопол / Українська лінгвістична географія. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 24–29.

10. Глушко М. Санний транспорт поліщуків: джерела, походження, етапи розвитку / М. Глушко // Вісник Львівського університету. Серія : Історія. – Львів, 2008. – Вип. 43. – С. 217–257.
11. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – Прага, Укр. громад. вид. фонд, 1916. – 354 с. (Перевидання : К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
12. Остах Н. Л. Назви засобів пересування у пам'ятках української мови XVI – першої половини XVII століть / Н. Л. Остах // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 44–55.
13. Гонтар Т. О. Транспорт / Т. О. Гонтар // Гуцульщина : Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 157–163.
14. Атлас української мови. – В 3 т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984.
15. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982–2012.
16. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса, 1958. – 78 с.
17. Грінченко Б. Д. Словник української мови / упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. I–IV.
18. Паламарчук Л. С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки Вчорайшенського р-ну Житомирської області / Л. С. Паламарчук // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 6. – К. : АН УРСР, 1958. – С. 22–36.
19. Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівка (Кодимський р-н, Одеська обл.) // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 2. – К., 1952. – С. 67–98.
20. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.
21. Щербина Т. В. Ареалогія середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя : монографія / Т. В. Щербина. – Черкаси : Видавець Андрощук П. С., 2009. – 348 с.
22. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1. А–Н. – 495 с., Ч. 2. О–Я. – 515 с.

References

1. Maslennykova, L. Y. (1968). From Polesye's transport terminology. *Vocabulary of Polesye: Materials for Polesye's dialect dictionary*. Moscow: Nauka (Science) (in Russ.)
2. Nykonchuk, M. V., Nykonchuk, O. M. (1990). Transport vocabulary of right-bank of Polesye in the system of East Slavic languages. Kyiv: Naukova Dumka (Scientific Thought) (in Ukr.)
3. Serdeha, R. L. (2008). Names of traditional land transport in dialects of Central Sloboda. *Bulletin of Kharkiv National University of Vasyl Karazin: Philology*. Vol. 53, no. 798, pp. 49–53 (in Ukr.)
4. Shkurko, H. (2014). Names of traditional kinds of transport and its parts in Transcarpathian dialects. *Current problems of linguistics and literature*. No. 19, pp. 125–130 (in Ukr.)
5. Vashchenko, V. S. (1960). Dictionary of Poltava dialects. Kharkiv: Publishing office of Kharkiv University (in Ukr.)
6. Varchenko, I. O. (1983). Vocabulary to denote the two-wheeled cart. *Structure and development of Ukrainian dialects at this stage: Abstracts and reports of XV Republican dialectological meeting*. Zhytomir: Regional printing-office (in Ukr.)
7. Dzendzelivskyy, Y. O. (1959). Names of agricultural implements and their parts in the dialects of the Transcarpathian region. *Scientific notes of Uzhgorod University*. Chapter: Philology. Uzhhorod (in Ukr.)
8. Krayevska, H. P. (2010). Polesye-Podolsk parallels in vocabulary crafts. *Historical and Philological collection of regional issues*. Zhytomir: Publishing office of Zhytomir National University of Ivan Franko. No. 22, pp. 136–141.
9. Dovhopol, S. F. (1966) Mapping names carts for their functions in Atlas Ukrainian language. *Ukrainian linguistic geography*. Kyiv : Naukova Dumka (Scientific Thought) (in Ukr.)
10. Hlushko, M. (2008). Sledge transport of Polishchuks: source, origin, development stages. *Bulletin of Lviv University*. Chapter: History. Lviv, No. 43, pp. 217–257 (in Ukr.)
11. Vovk, Khv. (1995). *Studies of Ukrainian Ethnography and anthropology*. Praha: Ukrainian Public Publishing Foundation (in Ukr.)
12. Ostash, N. L. (1991). Names of vehicles in the Ukrainian language monuments of XVI – early XVII centuries. *Ukrainian language in historical and areal aspects*. Kyiv: Naukova Dumka (Science Thought), pp. 44–55 (in Ukr.)
13. Hontar, T. O. (1987). *Huzul: Historical and ethnographic research*. Kyiv: Naukova dumka (Science Thought), pp. 157–163 (in Ukr.)
14. *Ukrainian Atlas*. Volume 1. (1984). Polesye, Middle Dnieper and adjacent lands. Kyiv: Naukova dumka (Science Thought) (in Ukr.)
15. *Etymological Dictionary of the Ukrainian language* (1982–2012). Ed. Redkol. O., Melnychuk. Kyiv: Naukova dumka (Science Thought) (in Ukr.)
16. Moskalenko, A. A. (1958). *Ukrainian Dialectal Dictionary of dialects of Odessa Oblast*. Odessa, 1958.

17. Grinchenko, B. D. (1996–1997). *Dictionary of the Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka (Science Thought) (in Ukr.)
18. Palamarchuk, L. S. (1958). Dictionary of specific dialects of the village Musiyivka, Vchorayshensky district, Zhytomyr region. *Lexicographical newsletter*. Vol. 6. Kyiv: USSR (in Ukr.)
19. Melnichuk, O. S. (1952). Dictionary of specific dialects of the village Pisarevka, Kodymsky district, Odessa region. *Lexicographical newsletter*. Vol. 2. Kyiv, 1952 (in Ukr.)
20. *Huzul dialect. A brief dictionary*. (1997). Ed. J. Zakrevska. Lviv: Institute of Ukrainian Studies of Ivan Kryp'yakevych National Academy of Science of Ukraine (in Ukr.)
21. Shcherbyna, T. V. (2009). *Areology of Medium Dnieper and Steppe borderlands*. Cherkasy: Publisher Androshchuk P. S. (in Ukr.)
22. Onyszkiewicz, M. J. (1984). *Dictionary of Boiko dialects*. Kyiv: Naukova dumka (Science Thought) (in Ukr.)

SHCHERBYNA Tetiana Vasylivna,

Candidate of Philology, Associate Professor of Ukrainian linguistics and applied linguistics

Cherkasy National University of Bohdan Khmelnytskyi

e-mail: Tanya_Bevz@i.ua

KHALUPINSKYI Serhiy Yevstakhiyovich,

Editor in chief of «Accent»

e-mail: chk2002@ukr.net

NAMES OF ELEMENTS AND PARTS OF A CARTAGE IN DIALECTS OF CHERKASY REGION

Abstract. Introduction. *In lexical microsystem of Ukrainian dialects, vocabulary to describe vehicle and its parts takes one of the first places. It is numerous in number, it is of extensive composition, commonly-used and closely linked to the life and culture of its speakers. According to the analysis of scientific literature, these names have been the subject of diverse research, but there is no detailed and systemic study of dialects of Cherkasy region. This is the scientific novelty and thematic justification of our research.*

Purpose. *The purpose of this article is to make a comprehensive analysis of elements and parts of a cartage, find out the structure, particular features of the systemic organization, the origin and functioning of such names in dialects of Cherkasy region.*

Results. *Names of transport and its parts build a rich lexical-semantic subsystem that includes several lexico-semantic group (LSG) with diverse structural organization. Complex and extensive microgroup of the names of a cartage in the studied dialects represent lexemes to indicate: 1) the vehicle body and its parts; 2) traction unit; 3) undercarriage of a cartage. The general model of studied microgroups of the vocabulary reflects differentiation of analyzed nominations on ground of «purpose», «position» and «material of construction». Modelling of semantic structure of a studied vocabulary shows that the majority of lexemes assigned to one denotatum, but a lot of words belong to several LSG that make them meaningful. The feature of functioning of some lexemes is partial overlapping of semantic fields.*

In the process of lexical and semantic analysis of names of transport, its elements and parts, we found out such types of changes in the lexical system of studied dialects of Cherkasy region: increasing number of representants of a seme due to the emergence of new realities or modification of common names of denotatum; disappearance of certain lexemes; archaization of names used for the denotation, which fell out of use. Analyzed lexemes are certified in lexicographical sources of the late nineteenth – early twentieth century, dialect dictionaries of Ukrainian and other languages. In our research it is also stated etymology of names, identified set of functional activity of detected representants.

Originality. *In the paper it is first analyzed semantics, structure, phonetic and word-building variation, the dynamics of names of elements and parts of a cartage in dialects of Cherkasy region.*

Conclusion. *The analyzed segment of the vocabulary is represented by the names that are commonly-used by the speakers of different generations and are known in modern Ukrainian literary language. Lexical material demonstrates variability of the vocabulary and active semantic processes (storing a value of old items, modification, generalization and specification of meaning of individual lexemes). Names of elements and parts of transport – nomination of important realities for native speakers of Ukrainian dialects – form a holistic view of development not only of individual segments of vocabulary, but dialect and language in general.*

Keywords: *names of transport and its parts, dialects of Cherkasy region, thematic group of vocabulary, lexico-semantic group, distinctive feature, ground for nomination.*

Надійшла до редакції 09.11.16

Прийнято до друку 12.12.16

НАРОДНІ НАЗВИ НЕГАТИВНОГО РЕЛЬЄФУ (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ)

У статті вперше розглянуто одну із груп лексики географічної номенклатури – народні назви негативного рельєфу, тобто зниження стосовно лінії горизонту, в ареалі середньонаддніпряньського говору. Ця група лексики найближче пов'язана з життєдіяльністю людини, тому зберігає у своєму складі архаїчні номени, локальну маркованість, відображає спостереження людини над природою. У результаті зіставлення народних назв негативного рельєфу кількох лівобережних середньонаддніпряньських говірок із відповідними назвами говірок інших ареалів, а також зі словником української мови зафіксовано генетичну та ареальну стратифікацію цієї групи лексики. Представлено семантику номенів, оскільки унікальністю дослідження цієї тематичної групи є безпосередня залежність від особливостей географічного розташування кожної із обстежуваних говірок, що може впливати на розхитування семантичних меж окремих назв. Виявлено, що більшість зафіксованих народних назв негативного рельєфу в лівобережних середньонаддніпряньських говірках є архаїчними, а їхня семантика збігається із літературною нормою. Подібне явище спостерігаємо в цій групі назв в ареалі інших говірок, залучених до зіставлення. Відмінність від системи загальноукраїнських народних географічних термінів становлять зафіксовані вузькоговіркові назви, що найчастіше охоплюють номінації особливостей географічного розташування кожної досліджуваної говірки.

Ключові слова: середньонаддніпряньський діалект, народна географічна термінологія, негативний рельєф, лівобережні середньонаддніпряньські говірки, міжговіркові відповідники, літературний варіант.

Постановка проблеми. Останнім часом у слов'янському й, зокрема, українському мовознавстві посилюється інтерес до проблеми ґрунтового та всебічного вивчення лексики в межах конкретних тематичних груп. Все частіше об'єктом дослідження стає лексика на позначення тих сфер позамовної дійсності, які актуальні для людського існування. Однією з них є народна географічна термінологія, яка «здатна „консервувати” в собі цілісну лінгвістично-географічну історію відповідного терену» [1, с. 1] і відображати спостереження народу над природою, що споконвік оточує людину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Народна географічна термінологія – це «фрагмент лексико-семантичної системи мови, своєрідно впорядкований та організований, який має певну структуру і пов'язаний з іншими термінологічними групами лексики» [2, с. 3]. Велике значення мають дослідження слов'янських лінгвістів: «Географічна термінологія сербохорватської мови» Й. Шютца [3], «Географічна термінологія польської мови» П. Ніцше [4]. Результати спостережень над географічною номенклатурою здійснені в праці Р. Малько стосовно чеської і словацької мов [5], Е. Григоряна – болгарської і македонської [6], Е. Мурзаєва і В. Мурзаєвої – російської [7], І. Яшкіна – білоруської мови [8]. Слов'янська географічна термінологія найповніше досліджена в монографії М. Толстого «Слов'янська географічна термінологія: Семасіологічні етюди» [9].

В українському мовознавстві зберігають цінність праці Я. Рудницького [10], С. Грабця [11], Є. Черепанової [2], Т. Марусенко [12], Т. Громко, В. Лучика, Т. Поляруш [13], О. Данилюк [14], Г. Аркушина [15], Н. Сіденко [16], І. Потапчук [17] та С. Шийки [18]. Народну географічну термінологію вміщено й у регіональних словниках діалектної лексики, однак зафіксовані апелятиви поки що не охоплюють загальноукраїнського простору, зокрема й території Черкащини.

У зв'язку з цим особливо актуальними є регіональні дослідження народної географічної термінології, зокрема Лівобережної Черкащини, тому що її говірки належать до середньонадніпрянського діалекту – основи української літературної мови.

Мета статті – зіставлення народних назв негативного рельєфу (зниження стосовно лінії горизонту) у лівобережних середньонадніпрянських говірках та їхньої семантики з відповідними назвами та значенням у говірках інших ареалів (Чернігівсько-Сумське Полісся, Західне Поділля, Кіровоградщина, Донеччина, Волинь та Рівненщина), а також зі словником української мови задля фіксації архаїчних номенів, які належать до усталеної системи загальноукраїнських народних географічних термінів, і вузькоговіркових назв, що притаманні лише досліджуваному континууму.

Беручи до уваги схему поділу фактичного матеріалу, використану в дисертації С. В. Шийки [18], підклас лексики негативного рельєфу, що належить до класу «Народні географічні терміни на позначення рельєфу та його частин», поділяємо на три тематичні групи: 1) низина; 2) долина; 3) заглибина, западина. У свою чергу в кожній тематичній групі лексики (далі ТГЛ) виокремлено лексико-семантичні групи (далі ЛСГ):

1) низина → низина взагалі; широка низина; заболочена низина; низина біля річки; низина з рослинністю;

2) долина → долина взагалі; широка долина; вузька продовгувата долина; долина між підвищеннями;

3) заглибина, западина → яр; невелика заглибина; западина; яма.

Загалом схема диференціації об'єкта дослідження має такий вигляд: клас → підклас → тематична група лексики (ТГЛ) → лексико-семантична група (ЛСГ).

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на особливості географічного розташування досліджуваних говірок, ТГЛ “Низина” зі всіма переліченими ЛСГ майже не представлена. Причиною цього є відсутність самої реалії. ТГЛ репрезентують номени *низ* (Під, Плш, Клн), *низи¹на* (Під, Бзб, Клб, Глм, Клн), *низови¹на* (Плш, Глм, Клн, Бзп, Лпл, Клб, Бзб), останній із них розширює свою семантику, позначаючи семи ‘низина взагалі’, ‘рівнина (в загальному значенні)’, ‘долина (в загальному значенні)’. Подібне явище семантичного переходу ‘низина↔рівнина’ засвідчено і в говірках Кіровоградщини [13, с. 6]. Іменник *низина* походить від безсуфіксного давнього імені *niz-*, але в сучасній мові це слово, напевне, мотивоване прикметником. Для порівняння: *низмина* ‘вологе, низьке місце’, очевидно, від *низменний* [19, с. 81]. Наступні назви походять від *низовий*: *низовина* ‘низина, улоговина’ [20, II, с. 563]; *низовина* ‘рівнинна частина суходолу, низька місцевість’ [21, V, с. 411]; *низовина* ‘рівнина (в загальному значенні); рівнина, поросла травою; рівнина на березі річки; підніжжя гори, горба; підвищення’ [13, с. 130]; *низо¹вина* ‘низина’; ‘низина, залита весняною водою’ [2, с. 142].

Дещо ширше представлено ТГЛ “Долина”: *до¹лина*, *до¹линка*, *низови¹на*, *у¹л¹огвина*, *л¹’їйка*. Ця ТГЛ має відповідний поділ на ЛСГ.

Для ЛСГ “Долина взагалі” зафіксовано номени *до¹лина* (у всіх говірках), *низови¹на* (Плш, Глм, Клн, Бзп, Лпл, Клб, Бзб). Двослівним номеном *ши¹рока до¹лина* (у всіх говірках) представлено ЛСГ “Широка долина”, хоча інформанти рідко виокремлюють чи розрізняють реалію за розмірами, особливо щодо збільшення об'єкта. Частіше натрапляємо на лексему *до¹линка* (Бзб, Плш, Клн, Бзп, Глм) ‘невелика за розмірами долина’, де словотворчий суфікс -к- у досліджуваних говірках, як і в літературній мові, виконує демінутивну функцію. В українських пам'ятках середньоукраїнської та новоукраїнської мови часто фіксують праслов'янські десубстантиви *долина*, *низина* ‘низ, долина’ [19, с. 94]. Такі ж назви зафіксовано і в інших джерелах: *долина* ‘рівна, плоска місцевість’ [21, II, с. 358]; *долина* ‘рівна місцевість між підвищеннями’; ‘рівнина в неглибокій западині’; ‘рівнина на березі річки’; ‘луг’; ‘заливний луг’ [13, с. 71–72] тощо.

Номени *у¹л¹огвина* (Під), *л¹’їйка* (Клн) функціонують у досліджуваних говірках для позначення долини, обниженого місця на полі, де після дощу збирається вода. У СУМ знаходимо лексему *у¹логовина* як можливий фонетичний варіант, але зі значенням «велике

заглиблення в рельєфі місцевості, западина з пологими схилами» [21, X, с. 431]. За іншими джерелами *улоговина* ‘підніжжя гори, горба, підвищення, низовина, впадина, котловина’ [13, с. 197]; *улоговина* ‘улогвина’, ‘долина між двома горами’, ‘низинна місцевість’, ‘мокра, заболочена низина’, ‘низина, поросла лісом’ [2, с. 227]. Знову спостерігаємо явище семантичного переходу: ‘долина↔низина’. Оскільки точного відповідника в інших досліджуваних говірках не зафіксовано, можна вважати лексему *улогвина* специфічним локальним утворенням для говірки. Також своєрідною є лексема *л'їйка*. Значення, які надані в СУМ до лексеми *л'їйка*, рельєфу не стосуються [21, IV, с. 512]. У західноподільських говірках засвідчено номен *л'їйка* зі значенням ‘вир, кругла яма, куди збігає вода’ [22, с. 528] і це значення тотожне поданому в ЕСУМ [23, III, 246]. У лівобережних середньонадніпрянських говірках семантика цієї назви дещо відмінна, оскільки відсутнє значення ‘вир’ та вказівка на форму самої реалії – це обниження будь-якої форми. Назва утворена шляхом семантичної деривації, зокрема метафоризації, з іншої термінологічної системи у сферу народної географічної термінології.

ТГЛ “Заглибина, западина” також охоплює декілька ЛСГ і представлена такими лексемами: *йар*, *йарочок*, *балка*, *йама*, *йамка*, *йамет’а*, *байура*, *западина*, *западиниц’а*.

Сему ‘яр, глибока довга западина зі стрімкими берегами, вибоїна від талих вод’ репрезентовано номенами *йар* (у всіх говірках), *йарочок* (Під, Бзп, Глм). На якісну відмінність такого яру – різницю в глибині – іноді вказує словотвірний формант (демінутивний суфікс -очок- – *йарочок*), частіше – означення, які вживають мовці: *великий*, *обривистий*, *крутий*, *глибокий*, *малий*. Із тотожним значенням назву *йар* подано в СУМ [21, XI, с. 647]. У говірках Чернігівсько-Сумського Полісся лексема *йар* є полісемантичним утворенням, позначаючи не лише яр, а й глибокий яр, порослий лісом. Для позначення останньої семи у всіх досліджуваних говірках побутує інший термін – *балка*, хоча в СУМ *балка* – це «яр з пологими схилами» [21, I, с. 96]. У словнику народних географічних термінів Чернігівсько-Сумського Полісся *балка* ‘низина з похилими схилами’, ‘яр в степу’, ‘яр, порослий лісом’, ‘яма в лісі, наповнена водою’, ‘будь-яка яма (з водою чи без)’ [2, с. 26].

Лексеми *йама*, *йамка*, вживані на позначення западини, заглибленого місця, ями, представлені в усіх обстежуваних говірках. Також, крім них, засвідчено *йамет’а* (Під, Плш, Бзп, Лпл), *байура* (Під, Клн, Плш, Бзб, Бзп, Лпл) із таким же значенням. Літературною нормою є назва *яма* [21, XI, с. 644]. Різницю в розмірах цієї реалії реперезентовано за допомогою словотвірних формантів: -к- – суфікс здрібнілості: *йамка*; -ет- – суфікс згрублості (таке значення суфікса набуто в говірці): *йамет’а*. Літературний варіант *йама* ‘заглиблення в землі’, а також відповідники з інших говірок, зокрема Чернігівсько-Сумського Полісся, повністю збігаються з лексичним значенням цієї назви в говірках Лівобережної Черкащини.

Назва *байура* (Під, Клн, Плш, Бзб, Бзп, Лпл) у досліджуваних говірках розширює лексичне значення і репрезентує семи ‘яма, вибоїна на дорозі’, ‘глибока яма на оброблюваній землі, утворена механічним шляхом’. У СУМ подане інше тлумачення лексеми *байура* «велика, глибока калюжа» [21, I, с. 116], що збігається із засвідченим лише частково. У говірках Чернігівсько-Сумського Полісся цей термін полісемантичний: ‘яма, наповнена водою’, ‘яма’, ‘провалля’, ‘довга заболочена низина вздовж річки’ [2, с. 27]. У говірках Західного Полісся лексему *байура* зафіксовано як синонім до *кобан’а* ‘штучна яма (після копки глини тощо)’ або синонім до *гурба* ‘замет’ [9, с. 233]. Оскільки назва в досліджуваних говірках Лівобережної Черкащини має інші значення, можемо говорити про її семантичну специфіку.

Зафіксовано вживання міжговіркових відповідників *западина* (Бзб, Глм, Плш) і *западиниц’а* (Під). Для порівняння з інших джерел: *западина* ‘впадина, яр’; ‘долина’; ‘низина, яма на болоті, долина потоку’ [13, с. 78]; *западина* ‘яма у водоймі’; ‘мокра заболочена низина’ [19, с. 90]; *западина* ‘понижена місцевість’ [13, с. 71]. Назва *западиниц’а* в говірках Лівобережної Черкащини має ще й додаткове значення ‘западина,

яма, у якій назбиралася вода'. Номен *за'падиниц'а* в СУМ не зафіксовано. Припускаємо, що лексема є специфічним для говірки словотвірним локалізмом.

Висновки. Поширення в досліджуваних говірках зафіксованих назв залежить від природно-географічних умов – низовинна територія, що відзначається одноманітним, слабчленованим рівнинним рельєфом, подекуди заболоченим. Тому дуже часто спостерігаємо розхитування семантичних меж лексем, що виявляється в широкому побутуванні семантичної полісемії – використання номенів, які позначають кілька реалій. Це явище семантичного переходу об'єднує кілька ТГЛ: 'низина↔рівнина' та 'долина↔низина'. У лівобережних середньонаддніпрянських говірках номінація негативного рельєфу часто збігається з літературним стандартом і відповідниками з інших діалектних континуумів, що вказує на архаїчність та їхню належність до системи загальноукраїнських народних географічних термінів. Але, як і в будь-яких говірках, окрім загальноновживаних, зафіксовано вузькоговіркові назви. Окремі з них – *ул'огвина*, *л'ійка*, *ба'йура* – є семантичними локалізмами, а номен *за'падиниц'а*, не змінюючи своєї семантики, відмінний винятково словотвірним формантом. Досліджуваний підклас лексики представлений переважно однослівними номенами. Для характеристики окремих реалій інформанти послуговуються і двослівними назвами: *широка долина*, *малий йар*, хоча зафіксовано паралельне використання однослівних назв із демінутивними суфіксами: *долинка*, *йарочок*.

У статті проаналізовано підклас лексики негативного рельєфу лише в кількох говірках Лівобережної Черкащини, а тому ще потребує докладного вивчення.

Умовні скорочення назв населених пунктів

Під – с. Підставки, Плш – с. Плешкані, Глм – с. Гельмязів, Клн – с. Каленики Золотоніського району; Бзб – с. Безбородьки, Бзп – с. Безпальче Драбівського району; Клб – с. Келеберда, Лпл – с. Ліпляве Канівського району Черкаської області.

Список використаної літератури

1. Данилюк О. К. Географічна термінологія Волині [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / О. К. Данилюк; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2000. – 18 с.
2. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья : словарь / Е. А. Черепанова. – Сумы, 1984. – 274 с.
3. Schütz J. Die geographische terminologie des Serbokroatischen / J. Schutz. – Berlin : Akademie-Verlag, 1957. – 113 s.
4. Nitsche P. Die Geographische Terminologie des Polnischen / P. Nitsche. – Köln-Graz, 1964. – 339 s.
5. Малько Р. Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне) / Р. Н. Малько ; ред. Р. В. Кравчук. – Минск : Наука и техника, 1974. – 144 с.
6. Григорян Э. А. Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков / Э. А. Григорян. – Ереван, 1975. – 260 с.
7. Мурзаев Э. Словарь местных географических терминов / Э. Мурзаев, В. Мурзаева. – М. : Географгиз, 1959. – 303 с.
8. Яшкін І. Я. Беларускія географічныя назвы : тапаграфія (гідралогія) / І. Я. Яшкін. – Мінск : Навука і техника, 1971. – 256 с.
9. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды / Н. И. Толстой / [отв. ред. С. Б. Бернштейн]. – М. : Наука, 1969. – 260 с.
10. Рудницький Я. Географічні назви Бойківщини / Я. Рудницький. – Українська Вільна Академія Наук. Серія : Назвознавство. – Ч. 23–24. – 1962. – 246 с.
11. Hrabec S. Nazwy geograficzne Naculszczyny / S. Hrabec. – Kraków, 1950. – 264 s.
12. Марусенко Т. А. Матеріали к словарю українских географических апеллятивов (названия рельефов) / Т. А. Марусенко // Полесье. – М. : Наука. – 1968. – С. 206–255.
13. Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш. – К. ; Кіровоград : КДПУ, 1999. – 224 с.
14. Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині / О. К. Данилюк. – Вид. друге, доповн. і виправл. – Луцьк : Вежа-Друк, 2013. – 148 с.
15. Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель : у 2 т. / [упоряд. Г. Л. Аркушина]. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006–2007. – Т. 1–2.
16. Сіденко Н. П. Географічна апелятивна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини [Текст] : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. П. Сіденко ; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2003. – 261 арк.: карти. – арк. 170–192.

17. Потапчук І. М. Народна географічна термінологія в західноpodільських говірках : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільськ, 2012. – 315 с.
18. Шийка С. В. Народна географічна термінологія Ровенщини : Дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / С. В. Шийка ; Національна академія наук України. – К, 2013. – 288 с.
19. Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя–Ялта–Київ : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2009. – 252 с.
20. Словарь української мови: в 4 т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.
21. Словник української мови : В 11-ти томах. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
22. Потапчук І. М. Поняття яма у західноpodільському мовленні / І. М. Потапчук // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2011. – Випуск XXIV. – Частина 1. – С. 526–533.
23. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – Т. 1–6. – К. : Наук. думка, 1982–2012.

References

1. Danylyuk, O. K. (2000). *The geographical terminology of Volyn*. Kyiv (in Ukr.)
2. Cherepanova, E. A. (1986). *The folk geographical terminology of the Chernigov and Sumy Polesie: dictionary*. Sumy (in Russ.)
3. Schütz, J. (1957). *Die geographische terminologie des Serbokroatischen*. Berlin: Akademie – Verlag.
4. Nitsche, P. (1964). *Die Geographische Terminologie des Polnischen*. Köln–Graz.
5. Malko, R. N. (1974). *The geographical terminology of Czech and Slovak languages (common Slavonic background)*. Minsk: Science and technology (in Russ.)
6. Grigoryan, E. A. (1975). *The dictionary of folk geographical terminology Bulgarian and Macedonian language*. Erevan (in Russ.)
7. Murzaev, E. & Murzaeva, V. (1959). *The dictionary of folk geographical terminology*. Moscow: Geografiz (in Russ.)
8. Yashkin, I. Ya. (1971). *Belarusian geographical names: the topography (the hydrology)*. Minsk: Science and technology (in Belaruss.)
9. Tolstoi, N. I. (1969). *Slavic geographical terminology. Semasiological studies*. Moscow: Science (in Russ.)
10. Rudnytskyi, Ya. (1962). *Geographical names of Boykivschina* (in Ukr.)
11. Hrabec, S. (1950). *Nazwy geograficzne Huculszczyzny*. Krakiw (in Pol.)
12. Marusenko, T. A. (1968). *Materials to the dictionary Ukrainian geographical appellative (name reliefs)*. Moscow: Science (in Russ.)
13. Hromko, T. V., Luchyk, V. V., Polyarush, T. I. (1999). *The folk geographical term dictionary of Kirovograd region*. Kyiv; Kirovograd: KDPU (in Ukr.)
14. Danylyuk, O. K. (2013). *The folk geographical term dictionary of Volyn*. Lutsk: Vezha-druk (in Ukr.)
15. Arkuhyn, H. L. (2006–2007). *Dictionary microtoponyms and mikrohidronimiv northwestern Ukraine and adjacent land: in 2 part*. Lutsk: RVV “Tower” of Volyn National University (in Ukr.)
16. Sidenko, N. P. (2003). *Geographical appeal lexicon of Eastern steppe dialects from Central Donetsk*. Donetsk (in Ukr.)
17. Potapchuk, I. M. (2012). *The folk geographical terminology of Western Podillya dialects*. Kamyanets-Podilskyi (in Ukr.)
18. Shyika, S. V. (2013). *The folk geographical terminology of Rivne*. Kyiv (in Ukr.)
19. Bilousenko, P. I. & Nimchuk, V. V. (2009). *Essays on the history of the Ukrainian word formation*. Zaporizhshya–Yalta–Kyiv: TOV “LIPS” LTD (in Ukr.)
20. Hrinchenko, B. (1907–1909). *Ukrainian vocabulary: in 4 part*. Kyiv (in Ukr.)
21. Bilodid, I. K. (1970–1980). *Ukrainian vocabulary: in 11 part*. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
22. Potapchuk, I. M. (2011). The concept of a pit in Western Podilsk speech. *Actual problems of Slavic Studies*, 24, 526–533 (in Ukr.)
23. *Etymological Dictionary of Ukrainian language* (1982–2012). Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)

PUSTOVIT Iryna Volodymyrivna,

Postgraduate of dialectological department Institute Ukrainian language of NAS of Ukraine
e-mail: irina.pustovit@list.ru

FOLK NAMES OF THE NEGATIVE RELIEF (BY THE MATERIAL FROM THE LEFT BANK OF CHERKASY REGION)

Abstract. Introduction. *The present paper deals with one of geographical terminology lexical groups. There are folk names of the negative relief. This lexical group keeps an archaic and local feature of the lexemes.*

Purpose. *The main aim is to compare folk names of the negative relief from the defined territory with appropriate names from other dialects (Chernigov and Sumy Polesye, The West Podolia, Kirovograd region, Donetsk region, Volyn and Rivne regions) and with Ukrainian language dictionary. It helps to*

distinguish the general Ukrainian folk terms and narrow-dialect names, which characterize only investigated territory.

Methods. The scientific methods are descriptive and analysis.

Results. All practical material of this group divided into 3 thematic classes of names: 1) lowland; 2) plain; 3) concavity, cavity. In turn, every thematic class divided into lexical-semantic groups. The third lexical class presented the most completely. The quantity of fixed names depends on existence of the realia on the investigated territory.

Originality. This lexical group on the territory from the left bank of Cherkasy region has not been the subject of research yet. It constitutes the relevance of the problem.

Conclusion. Folk names of the negative relief from the defined territory often coincide with the literary standard and equivalents from other dialects. It shows that geographical terminology system is archaic. But, at the same time, the fixed narrow-dialect names add the individual characteristics to the constant system.

This lexical group is well studied by Slavic linguists. Ukrainian linguistics has a sufficient number of published works too. Because of the investigated territory belongs to Middle Dnieper dialect – the basis of the Ukrainian language – it must be studied thoroughly.

Key words: the Middle Dnieper dialect; folk names of geographical terminology; the negative relief; the dialect of the left bank of Cherkasy region; narrow-dialect names; literary standard.

Надійшла до редакції 06.12.16

Прийнято до друку 16.12.16

УДК 811.161.2 282

ЖУГАН Наталія Анатоліївна

викладач Черкаського
державного бізнес-коледжу
e-mail: nzhygan@mail.ru

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ НАЗВ ПРЯДИЛЬНИХ РОСЛИН І ПРОЦЕСІВ ЇХНЬОЇ ПІДГОТОВКИ ДО ПРЯДІННЯ

У статті представлено лексико-семантичні групи назв прядильних рослин і процесів, пов'язаних із ткацтвом, зокрема їх підготовкою до прядіння. У процесі дослідження з'ясовано особливості репрезентації, виявлено системні зв'язки досліджуваних номенів, їхню семантику та варіативність у середньонаддніпрянських говірках. Лексико-семантичні групи утворюють одиниці, різні за структурою: лексеми, що виникли шляхом морфологічної чи семантичної деривації; аналітичні назви – атрибутивні й субстантивні словосполучення; пропозитивні – у формі речення. Однослівні найменування збережені у свідомості діалектоносіїв попри архаїзацію самих реалій, а складені – є субститутами, що виникли у зв'язку з архаїзацією в пам'яті діалектоносіїв спеціалізованих назв. Загальноовживані лексеми, що набули термінологічного значення, відображають словотворчі можливості говіркового мовлення та динаміку лексичного складу. Частина засвідчених номенів мають у середньонаддніпрянських говірках різні словотвірні, фонетичні, акцентуаційні та граматичні варіанти.

Ключові слова: лексико-семантична група, семантична мікрогрупа, семема, сема, лексема, номінація, репрезентант, варіативність.

Постановка проблеми. Для сучасного розвитку українського мовознавства актуальним завданням залишається системне дослідження тематичних груп лексики, які тісно пов'язані з життям і побутом народу. Особливу зацікавленість викликає термінологія народних ремесел, зокрема ткацької, що спонукає до докладного опису складу та семантики її одиниць, виявлення системних відношень компонентів, архаїчних елементів і динамічних процесів у лексико-семантичній системі діалектної мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Модернізація промислів фактично призвела до повного зникнення ткацького ремесла, саме тому і сам процес, і лексика на його позначення є об'єктом уваги вчених, зокрема етнографів, істориків, культурологів (А. М. Курилович, Н. І. Лебедева, Б. А. Рибак, О. О. Боряк тощо). Вони звернули увагу на технологію, сировину, знаряддя, різновиди тканин, вірування та обряди, пов'язані з тканинним. Різномасштабному аналізу ткацької лексики як тематичної групи присвячені праці З. М. Веселовської, О. М. Трубачова, Й. О. Дзєнзелівського, І. О. Ніколаєнко та інших дослідників [1; 3; 5; 6]. У працях З. М. Веселовської, О. М. Трубачова, Й. О. Дзєнзелівського та інших ткацьку лексику осмислено як тематичну групу, що об'єднує низку лексико-семантичних груп [1; 3; 5]. І. О. Ніколаєнко описала склад, семантичну структуру та просторову поведінку лексики ткацтва в східнослов'янських говірках. Ткацька лексика середньонаддніпрянських говірок ще не була об'єктом докладного аналізу, що й актуалізує дослідження.

Мета статті – лексико-семантична характеристика назв рослин і процесів, пов'язаних з первинною обробкою сировини перед прядінням, виявлення системних зв'язків аналізованих номенів, їхньої семантики та варіативності.

Основним джерелом дослідження стали експедиційні записи автора, здійснені в говірках Черкаської, Київської, частково Полтавської та Кіровоградської областей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Об'єктом докладного аналізу в статті стали дві лексико-семантичні групи (ЛСГ) назв прядильних рослин та процесів первинної обробки конопель. У межах кожної з них вирізняємо семантичні мікрогрупи назв (СМГ). Так, у ЛСГ назв прядильних рослин виокремлюємо СМГ, що реалізують семи 'рослина, яку використовували для прядіння ниток', 'жіночі стебла конопель', 'чоловічі стебла конопель', 'насіння конопель', 'предмет, за допомогою якого вибивали зерно'.

Семему 'рослина, яку використовували для прядіння ниток' репрезентують лексеми *n'p'ad'ivo, ko'nopl'i, l'on, kropl'iva*, що відповідно реалізують семи 'однорічна трав'яниста рослина, зі стебел якої виготовляють прядиво, а з насіння – олію та гашиш', 'однорічна чи багаторічна технічна рослина, зі стебел якої виготовляють волокно, а з насіння – олію', 'трав'яниста рослина, стебло та листя якої густо вкрите жалкими волосками'. Інформанти згадують: *с'ійали все і ко'нопл'і і л'он / це л'он с'ійали дл'а того / шоб було тон'ке... тонше полот'но / а з ко'нопл' г'руб'іше пол'уч'айец':а / це так хто с'ійав і те й друге / йа л'іч'но са'ма вже не с'ійала ло'н / а бат'ки то с'ійали* (Дв). Найпоширенішою назвою є лексема *ко'нопл'і*, оскільки на досліджуваній нами території для волокна використовували переважно цю рослину: *с'ійали ко'нопл'і / л'ону в нас не було* (Гл); *с'ійут' конопл'у / о'це із конопл' все і виробл'алос'а* (Вс). Л'он для тканин використовували зрідка: *ко'нопл'і с'ійали і л'он* (Чв), а здебільшого як лікарську рослину, зокрема для лікування домашньої худоби: *о'тут на наш'ій терит'ор'ії і л'он був / а'ле не дл'а того шоб тка'нини...так шоб йісти чи то п'или л'уди л'он от' того от' бол'езн'і і ко'ровам да'вали / козам / ко'ровам* (Лзр). Водночас мовці ще пам'ятають, що полотно з л'ону було білішим і тоншим, а тому його використовували для пошиття святкових сорочок. Лексема *n'p'ad'ivo* (Вш, Зл, Дбр) є міжговірковим відповідником репрезентанта *ко'нопл'і*, який поширений у південно-східній частині середньонаддніпрянських говірок, а також відомий у нижньонаддніпрянських – *прядиво* [Чабаненко, III, с. 294] та полтавських говірках – *прядиво* [Ващенко, с. 83]. В одній говірці на позначення рослини, яку використовували для прядіння ниток, засвідчено номен *к'роп'і'ва* (Мд), проте це одиничний випадок. Можливо, цю рослину використовували для виготовлення прядива дуже бідні родини і якістю таке волокно дуже відрізнялося.

За ДО «стать рослини» виокремлюємо семи 'чоловічі стебла конопель' і 'жіночі стебла конопель', які реалізують окремі СМГ назв.

На позначення жіночих стебел конопель засвідчено такі лексеми та їхні словотвірні й акцентні варіанти: *мат'ки* (Лн, Кр), *матки* (Дв, Лн), *мат'ірка* (Мд, Лзр, Чв, Гл та ін.),

ма^тірка (Дв, Дм, Глз, Бзб, Лп, Бб), ма^{те}ринка (См), п^р'ад'іво (Вш), ма^{ти}рне (Ул), ма^тірн'і ко^{но}пл'і (Лз), ко^{но}пл'і з на^с'ін':ам (Лщ, Тп, Лб, Шп, Тр, Вд), те шо ^з:ерном (Лн), п^{лоск}'ін' із ^с'імйам (Пп, Лн). Словотвірні варіанти із коренем *мат-* вживані в усіх середньонадніпрянських говірках: лексеми *ма^тірка*, *ма^тірка*, *ма^{те}ринка* із суфіксом *-к-* поширені в більшості досліджуваних говірок; акцентні варіанти *ма^тки*, *ма^тки* – у їхній північно-західній частині. Деривати *ма^тірка*, *ма^тірка*, *ма^{те}ринка*, *ма^{ти}рне*, напевне, виникли внаслідок універбації словосполучень *ма^{ти}рні коноплі* → *ма^{ти}рка*, *ма^{те}ринські коноплі* → *ма^{те}ринка*, *ма^{ти}рні коноплі* → *ма^{ти}рне*. Лексема *ма^тірка* давнього походження [див.: ЕСУМ, т. 3, с. 413–414], її зафіксовано в словнику Б. Грінченка разом із синонімом *ма^{те}ринка* [Гр, с. 410]. Остання лексема відома й у праці П. Чубинського: «*Ой у полі нива, на ній ма^{те}ринка*» [Чуб. т. 5, с. 96]. Словосполучення *ко^{но}пл'і з на^с'ін':ам*, *те шо ^з:ерном*, *п^{лоск}'ін' із ^с'імйам* є, напевне, субститутами вищезазначених номенів, що виникли у зв'язку з архаїзацією в пам'яті діалектоносіїв спеціалізованих назв. Це ілюструє заступлення терміна пропозитивними структурами: *те шо ^з:ерном / о^ц'і цв'ітут' і у їх ^зерно от^д'ел'но виби^ер^али* (Лн), чи поплутанням його семантики: *п^{лоск}'ін' із ^с'імйам / а ма^тірка була й^алова та^ка дости^гала ^ранше* (Пп). Лексема *п^р'ад'іво* полісемічна, позначає три семи 'рослина, яку використовували для прядіння ниток', 'жіночі стебла конопель', 'волокна, наряджене зі стебел конопель'.

Лексеми *п^{лоск}'ін'* (у більшості говірок), *п^{лоск}а* (Ул), *п^{лоск}уха* (Нб), *пусто^ц'в'іт* (Мд), *прос^кура* (Вш), *п^л'існ'ава* (Вш), *п^ради^ево* (Лзк) репрезентують сему 'чоловічі стебла конопель'. Найуживаніша серед них назва *п^{лоск}'ін'*, яка, за народною етимологією, походить від прикметника *п^{лоск}ий* 'той, що має плоске насіння, пусте, без зародка': ...*ма^тірка да^с'т' п^л'ід / ма^тірко^юу на^зи^вайе^ц'а / а це на^зи^вайе^ц'а п^{лоск}'ін' / бо там п^л'ускле на^с'ін'а / там ни^майе н'і^якого ^зародка* [ГПК, с. 354]. В ЕСУМ цю лексему подано зі значенням «чоловічі рослини конопель; полотно з них», псл. **ploskopy* – результат видозміни деетимологізованої назви *roskopy*, укр. *посконь* «тс.», зближеної з основою *ploskь* «п^{лоск}ий» [ЕСУМ, т. 4, с. 453]. Дериват *п^{лоск}а* є, напевне, наслідком субстантивзації прикметника *п^{лоск}а*: *п^{лоск}а* ← *п^{лоск}а насінина*, а номен *п^{лоск}уха* утворено з допомогою суфікса *-ух-*, адже асоціюється із насінням, яке плоске (пусте всередині). Назва *пусто^ц'в'іт* виникла шляхом словоскладання від атрибутивного словосполучення *пустий цвіт*, бо це рослина, яка не дає насіння. Лексема *прос^кура*, яку в ЕСУМ подано із значенням «круглий хлібець у православних церковних обрядах» [ЕСУМ, т. 4, с. 603], а в словнику Б. Грінченка це «просфор» [Гр, т. 3, с. 479] (пор.: у праці П. Чубинського: *Як при попу жила, да все **прос^кури** іла, тепер за тобою – сухар із водою* [Чуб., IV, с. 666, Уманщина]), очевидно, субститує фонетично видозмінене слово *п^{лоск}'ін'*, що в свідомості мовців архаїзувалося.

Сему 'насіння конопель' реалізують лексеми та їхні фонетичні, словотвірні й граматичні варіанти: *на^с'ін':а* (Хл, Влх, Сч, Ул, Зл, Дв, Бзб), *^с'імйа* (Мд, ВБ, Дбр, Зв, Пп та ін.), *^с'імн'а* (Лз, Дм, Тн, Зкр, Чв, Жт), *се^м'ме^н'но* (Нб, Лз), *сими^е'но* (Вл, Сг, Кр), *симе^н'но* (Ст, Дбр, Вр), *^с'іме^н'но* (Зл, Мр, Дв, Вб), *^с'іме^н'на* (ВБ, Тп, Мр, Лзр), *се^м'ме^н'на* (Лп), *си^е'ми^е'на* (Шп), *^зерно* (Дм, Чв, Лн, ВБ), *зе^р'но* (Гл, Бб, Жт, Ул, Пр), *^зерн'а* (Нб), *^зерничко* (Глз), *^зерне^н'(и^е)ч'ко* (Чв, Гл). Більш уживані назви *на^с'ін':а*, *^с'імйа*. Термінологічне значення в говірках мають також різні фонетичні варіанти лексеми *се^м'ме^н'но*. У мові інформаторів відзначено вживання двофонемної сполуки /*мн'*/ замість /*мі'*/ - *^с'імн'а*, що характерне для говірок північно-східної частини досліджуваного ареалу. Отже, маніфестантами семи 'насіння конопель' є загальноновживані назви, які мають в говірках різні словотвірні, фонетичні, акцентуаційні та граматичні варіанти.

До периферії досліджуваної лексики належать репрезентанти семи 'предмет, за допомогою якого вибивали зерно': *ц'ін* (Лз, Дм, ВБ, Дрб, Мл, Кр, Зл, Пп), *ц'інок* (Глз), *п^р'аник* (Мд), *рубел'* (Дм), *ка^ч'алка* (Дм), *др'учок* (Дм, Ул), *палка* (Дрб), *палич'ка* (Глз). Власне термінами ткацтва є лексема *ц'ін* та її словотвірний варіант *ц'інок*, оскільки це

знаряддя для молотьби. Очевидно, лексема *ц'ін* деактуалізована у свідомості діалектоносіїв, що засвідчує її субституція назвами інших реалій. Спеціалізованого термінологічного значення набули лексеми *п'р'аник, рубел'*, інші іменують предмети, що могли використовуватись для обмолочування зерна. Про зміни в структурі свідомості мовців свідчить і морфологічний варіант *рукойу* (Мр).

Отже, серед назв рослин, що їх використовували для прядіння ниток, переважають однослівні найменування, збережені у свідомості діалектоносіїв попри архаїзацію самих реалій. Лексема *конопл'і* та репрезентанти сем, виокремлених за ДО «стать рослини», перебувають у родо-видових зв'язках. Динаміку назв засвідчують субститути *прос'кура, п'л'існ'ава* та дериват *пустоц'в'іт*. Номен *п'ради'во (п'рад'іво)* полісемантичний, оскільки репрезентує чотири семи: 'рослина, яку використовували для прядіння ниток', 'жіночі стебла конопель', 'чоловічі стебла конопель'. Напевне, це пов'язане з архаїзацією промислу й відповідних номінацій, перенесенням назви волокна на стебло рослини за суміжністю: 'волокно, наряджене зі стебел конопель' → 'рослина, яку використовували для прядіння ниток', 'волокно, наряджене зі стебел конопель' → 'жіночі стебла конопель'; 'волокно, наряджене зі стебел конопель' → 'чоловічі стебла конопель'. Відзначимо також ареальну диференціацію репрезентантів семи 'жіночі стебла конопель': у більшості середньонаддніпряньських говірок функціонують лексеми *мат'ірка, ма'т'ірка*, тоді як назви *мат'ки, матки* поширені в їхній північно-західній частині.

ЛСГ назв, пов'язаних із процесом вибирання і вимочування конопель, утворюють лексеми на позначення процесів виривання стебел конопель та їх вимочування; робітника, що вибирає (дьоргає) коноплі; найнятої людини, що вибирає коноплі; снопа (горстки) конопель; одного волокна; кількох горсток конопель, зв'язаних перед вимочуванням; перевесла, яким перев'язували горстку; місця, де вимочували; часу, упродовж якого мочили коноплі; гноту, яким прикидали коноплі; намочених в одному мочилі конопель.

Семема 'виривання стебел конопель' за ДО «час досягання» розщеплюється на дві семи: 'вибирання плосконі□', 'вибирання матірки□'.

Сему 'виривати стебла плосконі' репрезентовано лексемами та їхніми фонетичними варіантами: *рват'* (Лз, Зв, Дм, Мл, Вр, Вл), *вири'ват'* (Кл, Тн, Рж, Нст, Лщ), *виби'рат'* (Дбр, Лзр, Жт), *ви'берат'* (Мд, Лзр, Зв), *вибе'рат'* (Зл), *виб'і'рат'* (Чв, Дм, Дв, Шпн, Ул), *зби'рат'* (Мр), *т'а'гат'* (Кн), *вит'а'гат'* (Бзб), *ви'т'агуват'* (Глз, Дрб, Гл), *зр'і'зат'* (См, Вс), *з'рубуват'* (Вд), *брат'* (Івх), *вибрат'* (Гл, Глз), *уб'і'рат'* (См), *жат'* (Бзб), *ко'сит'* (Бзб), *ско'суват'* (См). Найбільш уживані дієслова, утворені префіксальним способом від твірних основ *рвать* і *брать*. На позначення часу вибирання плосконі в кількох говірках засвідчено пропозитивні структури: *п'лоск'ін' | ран'іше (ра'н'іше) | (пер)иу* (Чв, Тп, Жт, Шш), у *серпн'і* (Зл, Лп), *на жни'ва* (Гл, Лз), *п'лоск'ін' коли зац'в'іта* (ВБ), у *Пет'р'івку* (Вр). Матірку вибирали восени після досягання насіння, на що вказують діалектоносії: *вос'єні* (Дм, Дрб), *ос'ін':у* (Дв, Жт, Кн), *п'ід ос'ін'* (Дв, Мл, Чв), у *вере'с'н'і* (ЛБ, Зл, Гл), *мат'ірка вос'єні* (Шш), *мат'ірка п'із'н'іше* (Тп, Жт), у *вере'с'н'і конопл'і з нас'ін':ам* (ЛБ), хоч трапляється поплутання часу вибирання чоловічих і жіночих стебел конопель: *мат'ірка | раніше* (Глз), *вперед мат'ірку а пот'ім п'лоск'ін'* (Вл), зумовлене втратою в пам'яті респондентів чіткого уявлення про об'єкт та пов'язані з ним характеристики.

Сему 'вибирання матірки' реалізують лексеми *рват'* (Мх, Зв, Дбр), *вири'ват'* (Кл, Прд, Тн, Рж, Чв), *брат'* (Івх), *виби'рат'* (Зл), *виб'і'рат'* (Нст, Дм, Ул, Шш), *жат'* (Б), *соби'рат'* (Лзр), *вири'ват'* з *кор'ін':ам* (Чв). Як бачимо, дієслова *рват'*, *вири'ват'*, *брат'*, *виби'рат'* та їхні фонетичні варіанти функціонують на позначення вибирання і плосконі, і матірки.

Отже, семема 'виривання стебел конопель' реалізована лексемами *рват'*, *брат'*, *жат'*, *ко'сит'*, *т'а'гат'*, *р'ізат'*, *рубат'*, що мають варіанти: 1) словотвірні: *рват'* – *вири'ват'*, *брат'* – *виби'рат'*, *зби'рат'*, *соби'рат'*, *ко'сит'* – *ско'суват'*, *т'а'гат'* – *вит'а'гат'*; 2) фонетичні: *виби'рат'* – *ви'берат'*, *вибе'рат'*, *виб'і'рат'*.

У говірках не виявлено лексичної реалізації семи 'найнята людина, що вибирає коноплі', оскільки за пам'яті діалектоносіїв нікого не наймали, здебільшого це робили

члени сім'ї. У зв'язку з цим СМГ назв робітника, що вибирає (дьоргає) коноплі, утворюють лексеми *виби^рал'ник* (Зв), *по іме^н'і* (Кн, Гл, Зл), *ж'інки* (Лз, Бб, ВБ, Дбр), *прац'івники* (Мд), *д'іти* (Бб, Дбр), *вс'і* (Дв, Лщ, Лн, Вл), *хлопц'і* (Мд). Усі номени мають загальне значення, лише найменування *виби^рал'ник* мотивоване дією, характерною для процесу вибирання конопель.

Сему 'сніп (горстка) конопель' репрезентують номени *с'н'іп* (Лз, Мд, Зв, Зл, Лзк, Влш), *снопи* (Мд, Зв, Зл, Лзк, Влш, Сч), *снопи* (Лзк), *горстка* (Лз, Мд, Дм, ВБ, Вл, Гл, Зл, Пп, Ст), *горстки* (Зл, Гл), *горсткі* (ВБ, Лз, Дм, Пп, Чв, Зл, Гл, Дбр, Зкр) та їхні словотвірні, граматичні й фонетичні варіанти: *снопик* (Дв, Вл, Лзк, Влш, Бб, Івх, Мр, Зкр, Нб), *снопики* (Вл, Лзр, Тн, Жт, Дв, Сч, Мр, Івх), *снопи^еки* (Мр, Зкр, Нб, Івх, Дв), *с'н'іпок* (Хл, Ст), *с'н'іпки* (Хл, Ст), *с'н'іпоч'ок* (Жт), *с'н'іпоч'ок* (Зл), *снопич'ок* (Дбр), *снопи^еч'ок* (Бб), *снопоч'ок* (Лз, Тн), *с'н'іпоч'ки* (Жт), *с'н'іпоч'ки* (Зл), *снопич'ки* (Дбр), *снопи^еч'ки* (Бб), *снопоч'ки* (Лз, Тн), *горсточ'ка* (Зкр, Дбр), *горсточ'ки* (Зкр, Дбр), *горсточ'ки* (Дбр, Пп). Зафіксовано також назви *кулик* (См, Івх, Глз, Лщ, Лн), *кулич'ок* (Нб), *куч'ка* (Мд), *пуч'ок* (Дв, ЛБ, Ол, Мр), *копа* (ВБ), *в'язоч'ка* (Вн, Б), *сослонч'ик* (ТР), *д'ідоч'ок* (Тн), *кулики* (См, Івх, Глз, Лщ, Лн), *кулич'ки* (Нб), *кул'і* (Тп), *пуч'ки* (Дв, ЛБ, Ол, Мр), *копи* (ВБ), *д'ідоч'ки* (Тн). Найуживанішими є лексеми *с'н'іп*, *горстка*. Номен *кул'і* є формою множини від слова *куль*, а репрезентанти *кулики*, *кулич'ки* – це зменшена форма від цього ж слова [Грін., с. 323]. Лексема *копа*, мн. *копи* відома зі значенням '60 снопів конопель' [ЕСУМ, II, с. 564], у цьому разі звуження семантики можна пояснити стиранням відмінностей між лексемами внаслідок архаїзації реалій. Лексема *д'ідоч'ки*, можливо, має асоціативне походження від слова *дідок*, яке в ЕСУМ подано з таким тлумаченням: спочатку називали сніп певної рослини, також це джгут соломи, яку прибивають восени по краях хати [ЕСУМ, II, с. 87]. Суфікс демінутивності (-ок), напевне, підкреслює невеликий розмір сніпка. Значення лексеми *сослонч'ик* не з'ясовано. Але, ймовірно, походить від дієслова *слонити* або ж це видозмінена в пам'яті інформанта форма *суслін* – купка складених снопів [ЕСУМ, V, с. 308].

Окрему СМГ утворюють репрезентанти семи 'кілька горсток конопель, зв'язаних перед вимочуванням': *горсткі* (Лз, Хл, Глз, Чв, Пп), *горстки* (Зл, Глз), *горсточ'ки* (Зкр, Дбр), *горсточ'ки* (Кл), *снопи^еки* (Зкр), *кулики* (Лщ), *кул'ки* (Лзр), *купи* (Мл), *купки* (Мр), *копи* (ВБ, Лзр), *копич'ки* (Кр), *куч'ки* (*куч'к'і*) (Вс, Мд). Таким чином, усі зазначені лексеми, крім форми множини репрезентанта 'сніп конопель', набули ще й додаткової семантики 'кілька горсток конопель, зв'язаних перед вимочуванням'.

Сему 'стебла рослин, за допомогою яких перев'язували горстки' реалізовано зрідка: *перивесло* (Лщ, Лн), *перивеслик* (Зл). Інформанти згадують: *з жита було перивесла / розв'язали оте перивесло* (Лщ); *пучок в'язаний перивеселиком* (Зл). Згідно з ЕСУМ псл. **pervęzslо* походить від дієслова «перев'язати» [ЕСУМ, IV, 339]. У решті говірок назву не зафіксовано.

Сему 'одне волокно' репрезентують лексеми *волокно* (Лп, ВБ, Вл, Кн, Бб, ВБ, Лзр, Гл, Ст, Зл, Зкр), *волокнина* (Вр), *конопл'а* (Дрб), *коноплина* (Дв, Лз), *стеблина* (Ул), *стеблинка* (Мд, Зл), *лико* (Нб, Вл). СМГ утворюють як загальні назви, так і номени зі значенням одиничності, якого їм надає суфікс -ин-. Лексема *лико* походить від **луко*, що в ЕСУМ має кілька значень «конопляне лико», «лико, кора липи, верби», «волокнистий, жилавий» [ЕСУМ, III, с. 233].

Сему 'вимочувати коноплі' репрезентують лексеми *моч'ит'* (ВБ, Вр, Лз, Пп, Лщ, Мл, Зв, Хл, Кн, Лзр, Лщ, Бб, Бзб, Дв, Мр, ТР, Тн, Жт, Івх, Влш, Сч, Лзк, Зл, Зкр), *намоч'уват'* (Вн), *вимоч'ит'* (Нст, Гл), *вимоч'уват'* (Дм, Шш, Ол), *вимоч'увати* (Мд), *помоч'ит'* (Глз), *вимоч'ка* (Вл). У текстах інформанти використовують різні форми часу: зрідка теперішній час *моч'им* (Влш), *моч'имо* (Вр, Кл), *моч'ат'* (Мр, Лн, Кл), *замоч'уйт'* (Зкр), найчастіше минулий *мокло* (Ул, Зл), *мокли* (Дбр), *моч'или* (Мр, ТР, Тн, Жт, Б, Пп, Лз, ВБ, Зв, Кн, Хл, Лзр, Лщ, Бб, Бзб, Дв, Жт, Івх, Влш, Сч, Лзк, Зл, Зкр), *намоч'ували* (Вн), *вимоч'ували* (Дм, Шш), *замоч'ували* (Зкр), *вимоч'или* (Нст), що

пов'язано із діями, які виконували раніше. Засвідчено також віддієслівний іменник *вимоч'ка*, утворений суфіксальним способом від *вимочувати*.

Сема 'місце, де вимочували коноплі' об'єднує номени *р'іч'ка* (Нб, Пп, Дм, Рж, См, Зв, Хл, Мд, Кн, Дв, Лз, Шш, Вр, Івх, Дбр, Зл, Ст, Тн, Глз, Вл), *став* (Лн, Вр, Івх, Бзб), *ставок* (Нб, Вл, Чв, Тн, Влш), *сажанка* (Гл, Глз), *копанка* (Мд, Тр, Гл), множина *копанки* (Гл), *копанки* (Мр), *копан'ки* (Лп, Бзб), *копаноч'ка* (Рж), множина *копаноч'ки* (Рж), *р'івч'ак* (Тн), *вода* (Жт, Вб, Мр, Нст, Зкр, Лзр, Лщ, Дв, См), *байура* (Мд), *ка'нава* (Кл, Дрб, Вб). Серед спеціальних назв засвідчено: *сажанка*, *копанка* (*копанки*, *копан'ки*), *копаноч'ка*. Більшість маніфестантів є загальноновживаними, позначають родові назви гідрооб'єктів – *р'іч'ка*, *ка'нава*, *став*, *ставок*, *байура*, що в досліджуваній ЛСГ набули спеціалізованого значення.

На позначення часу, упродовж якого мочили коноплі, засвідчено лексеми *нед'іл'а* (Ок), *тижде'н'* (Гл, Дм, Бзб, Мр, Лн), словосполучення *дн'ів дес'ат'* (Лз), *дв'і-три нед'іл'і* (Бб, Лщ, Лп, Тн), *два тижн'і* (Зв, Хл, Вл), *дванац'ат' ден'* (Дбр), *близ'ко м'іс'ац'а* (Гл, Глз, Лзр), *із тижден'* (Дрб), пропозитивну структура *йак ота'ко потрем шо воно оте оста'йец'а а те вимокло* (Кл). Більшість номенів дво- або трислівні, частина з них позначає приблизність, оскільки тривалість вимочування конопель інформатори визначають, зважаючи на різні позамовні чинники: пору року, якість сировини, температуру повітря тощо.

Сему 'гніт, яким прикидали коноплі' репрезентують лексеми: *гн'іт* (Пр), *ва'жок* (Вл), *кам'ін':а* (Мд, Лп), *кам'інец'*, мн. *кам'інц'і* (Вн, Хл, Ол, Вн, Лз), *кам'інч'ики* (Бб), *дерин* (Лп, Гл, Кн), *дернина* (Вл), *дернен':а* (Вс), *дерн'уки* (Дбр), *земл'а* (Нб, Глз, Зкр, Кл та ін.), *земел'ка* (Дм), *др'уч'ок* (Нб), *друч'ок* (Жт, Ул, Дв, Дрб), *друч'еч'ки* (Тр), *болото* (Шш, Тн, Пп, Ок, Дв, Вш, Зл), *стов'ни* (Мд, Ок), *купини* (Івх), *кол'ки* (Лн), *п'ісок* (Пр), *тра'ва* (Тн, Івх), *гр'аз'* (Мл, Глз, Дв), *мул* (Вр, Мр, Лзр) чи *дере'ви'на* (Мр), *ла'маки* (Нст, Чв), *бр'овна* (Зв) та описова назва *плитки з трави* (Др). Номінативний ряд становлять переважно однослівні назви, також серед номінацій засвідчено односкладні речення – *к'ілоч'ки били* (Зл), *к'іл'ки б'йем* (Влш), *прикол'ували стов'нами* (Сч), *приложили бре'вном* (Ул), *стов'ни билис'а* (Окс), *гн'іт робили* (Пр).

Невелику кількість назв утворюють репрезентанти семи 'намочені в одному мочилі коноплі': *помок*, мн. *помо'ки* (Лз, Кн, Лзк), *пом'ік* (Вб), мн. *помоки* (Вб), *помит* (Вр), *пом'іт* (Мр), *конопл'і* (Гл), *моч'и(е')н'і конопл'і* (Вл). Серед найбільш поширених є лексема *помок* та її фонетичні, акцентні й граматичні варіанти, що є віддієслівним безафіксним утворенням *помочити* → *помок*.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, лексико-семантичні групи назв прядильних рослин і процесів, пов'язаних із ткацтвом, зокрема їх підготовкою до прядіння, утворюють різні за структурою репрезентанти: лексеми, що виникли шляхом морфологічної чи семантичної деривації; аналітичні назви – номінативні одиниці із залежним словом; пропозитивні – у формі речення. Однослівні найменування збережені у свідомості діалектоносіїв попри архаїзацію самих реалій, а складені – є субститутами, що виникли у зв'язку з архаїзацією в пам'яті діалектоносіїв спеціалізованих назв. Загальноновживані лексеми, що набули термінологічного значення, відображають словотворчі можливості говіркового мовлення. Частина засвідчених номенів мають у середньонадніпрянських говірках різні словотвірні, фонетичні, акцентуаційні та граматичні варіанти.

Умовні позначення говірок

Лн – Леонівка, Лщ – Ліщина Кагарлицького р-ну; Кр – Карапиші Миронівського р-ну; Дв – Дівички Переяслав-Хмельницького р-ну; Ул – Улашівка Таращанського р-ну **Київської обл.**; Лзр – Лазорки Гребінського р-ну; Крп – Круподеренці Новооржицького р-ну; ВС – Великоселицьке, Чв – Чевельча Оржицького р-ну; Зкр – Зікранці Семенівського р-ну; Лзк – Лазьки Хорольського р-ну **Полтавської обл.**; Вл – Вільшана, Хл – Хлестунівка Городищенського р-ну; Бзб – Безбородьки, Кл – Коломиці Драбівського р-ну; Жт – Житники, Тн – Тинівка Жашківського р-ну; Влх – Вільховець, Мр – Моринці Звенигородського р-ну; Др – Драбівці, Гл – Гельмязів Золотоніського р-ну; Бб – Бобриця, Кн – Кононча, Лп – Ліпляве

Канівського р-ну; Ст – Ступичне Катеринопільського р-ну; Гл – Глушки, Зв – Завадівка, Нб – Набутів, См – Саморідня Корсунь-Шевченківського р-ну; Вн – Виноград, Пр – Парадівка, ТР – Товсті Роги, Шш – Шушківка Лисянського р-ну; Івх – Івахни, Пп – Попудня Монастирищенського р-ну; Вш – Вишнополь, Зел – Зеленьків Тальнівського р-ну; Дв – Доброводи, Окс – Оксанине Уманського р-ну; Влш – Вільшанка, Сч – Сичівка Христинівського р-ну; Вр – Вершаци, Мд – Медведівка, Мл – Мельники Чигиринського р-ну; ВБ – Велика Бурімка, Мск – Москаленки Чорнобаївського р-ну; Лз – Лозоватка, Сгн – Сигнаївка Шполянського р-ну **Черкаської обл.**; Дбр – Дібрівка Новомиргородського р-ну **Кіровоградської обл.**

Список використаної літератури

1. Боряк О. Ткацтво в обрядах та вірування українців (середини XIX – початок XX ст.) / О. Боряк. – К., 1997. – 196 с.
2. Боряк О. О., Герасимчук О. В. Веретено і пряслиця у слов'янській міфологічній традиції / О. О. Боряк, О. В. Герасимчук // Народна творчість та етнографія. – К., 1990. – № 1. – С. 30–36.
3. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1902. – Вип. 1. – 107 с.
4. Веселовська З. М. Народна українська і російська термінологія культури конопель та льону / З. М. Веселовська // Наук. зап. Харк. наук.-досл. каф. мовознавства. – 1929. – № 2. – С. 63–76.
5. Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / Упор. Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина. – Черкаси, 2008. – 367 с.
6. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. / Б. Д. Грінченко – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
7. Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука: В 7 т. – К. : Наукова думка, 1982–1988. – Т. 1–5.
8. Дзєндзелівський Й. О. Термінологія пов'язана з ткацьким станком у говірках Закарпатської області / Й. О. Дзєндзелівський // Доповіді та повідомлення. – Ужгород, 1957. – Вип. 1. – С. 77–80.
9. Курилович А. Н. Белорусское народное ткачество / А. Н. Курилович. – Минск, 1981. – 119 с.
10. Ніколаєнко І. О. Лексика традиційного ткацтва в українських східнословобожанських говірках : монографія / І. О. Ніколаєнко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 147 с.
11. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.
12. Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках (Этимология и опыт в групповой реконструкции) / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1966. – 416 с.
13. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1–4.
14. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край / П. П. Чубинский. – Спб, 1872 – 1877. – Т. 1–7.

References

1. Boriak, O. (1997). *Weaving in the rites and beliefs Ukrainian (middle XIX – beginning XX centuries)*. Kiev (in Ukr.)
2. Boriak, O. O. & Gerasimchuk, O. V. (1990). Spindle and strand in Slavic mythological tradition. *Folk art and ethnography*. Kiev (in Ukr.)
3. Vashchenko, V. S. (1902). *The dictionary of Poltava region dialect*. Kharkov: University press (in Ukr.)
4. Veselovska, S. M. (1929). Traditional Ukrainian and Russian culture terminology hemp and flax. *Scientific notes of Kharkov scientific-research department of linguistics* (1929), 63–76 (in Ukr.)
5. Martynova, G. I., Denisenko, S. M., Shcherbyna, T. V. (2008). *The dialects of Southern Kiev region*. Collection book of dialectic texts. Cherkasy (in Ukr.)
6. Grinchenko, B. D. (1909). *The dictionary of Ukrainian*. (Volumes 1–4) (in Russ.)
7. Melnychuk, O. S. (1982–1988). *The etymological dictionary of Ukrainian*. (Volumes 1–5). Kiev: Naukova Dumka (in Ukr.)
8. Dzєndzelivsky, I. O. (1957). The terminology linked to loom in the dialects of the Transcarpathian region. *The reports and messages*. Uzhgorod (in Ukr.)
9. Kurylovych, A. N. (1981). *Belarusian folk weaving*. Minsk (In Russ.)
10. Nikolaenko, I. O. (2005). *The vocabulary of traditional weaving in Ukrainian dialects of Eastern Slobozhansky region: monograph*. Lugansk: Alma-Mater (in Ukr.)
11. Rybakov, B. A. (1948). *The craft of Ancient Rus*. Moscow: Academy of Sciences of the USSR (in Russ.)
12. Trubachev, O.N. (1966). *Craft terminology in Slavic languages*. Moscow: Science (in Russ.)
13. Chabanenko, V. A. (1992). *The dictionary of the dialects of Lower Dnieper Region*. Saporozhie (in Ukr.)
14. Chubinsky, P. P. (1877). *The works of the ethnographic-statistical expedition in the Western Russian region*. (Volumes 1–7). St. Petersburg (in Russ.)

ZHUGAN Natalia Anatoliivna,

Lecturer of state business Collegein Cherkasy,

e-mail: nzhygan@mail.ru

LEXICAL-GRAMMATICAL NAMES GROUPS OF SPINNING PLANTS AND THE PROCESS OF THEIR PREPARATION FOR SPINNING

Absatract. Introduction. *In the article the author has presented the lexical-grammatical groups of the names of the spinning plants and of the processes which are connected with preparation to spinning, because they demand a detailed description of the structure and semantics, detection the system component relations, old elements and dynamic processes caused by archaization of the weaving terminology.*

Purpose. *We'd like to present the lexical-grammatical characterization of the spinning plants and processes which are connected with the primary processing of raw materials before spinning, to identify systemic connections of research nominae, their semantics and variability.*

Results. *The lexical-grammatical groups of the names for describing the spinning plants and processes of the hemp primary processing form the lexical units, which are in the different structure, lexeme, analytical titles – attributive and substantive phrases, and propositive ones – in the form of sentences. The one-word names belong to the old layer of the weaving vocabulary, and the compound words are substitutes which have been come into existence due to archaization in the memory of the dialect speakers who use specialized titles. The generally used lexemes which have become terms reflect the word-building opportunities of any dialect and dynamics of the lexical structure. The biggest part of the fixed lexemes is full of polysemy. A part of the approved nominae expresses areal differentiation, and they have different word-building, phonetic, grammar variants in the Middle Dnieper dialect.*

Originality. *In the article the author has demonstrated and analyzed the weaving vocabulary for the determination of the spinning plants and the processes which are connected with their preparation for spinning for the first time. It has been found in the Middle Dnieper areal and has demonstrated its location, its lexical-semantic and territory characteristic features.*

Conclusion. *During the research the author has examined the specifics of representation, has found out the system connections of the examined nominae, their semantics and variability in the Middle Dnieper dialect. The one-word names prevail among the examined lexical units (90,45%), they have appeared by the way of morphological or semantic derivation; the secondary degree nominae are less common and they form attributive and substantive phrases (5,45%) and propositive structures (4,1%), because they represent the examined vocabulary dynamics which is connected with archaization of craft and appropriate nominations.*

Key words: *lexical-semantic group, semantic microgroup, семема, сема, lexeme, nomination, reprezentant, variability.*

*Надійшла до редакції 05.12.16
Прийнято до друку 12.12.16*

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА.

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 801.541.45:808.3

КАЛЬКО Валентина Володимирівна,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького
e-mail: mkalko@ukr.net

МЕТАФОРИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ДОМЕНІВ *ДИКА ТВАРИНА* → *ЛЮДИНА* В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ

У статті здійснено аналіз метафоричної взаємодії «дика тварина → людина» на матеріалі українських паремій у проекції на психокогнітивні структури етносвідомості. Встановлено, що в основу концептуалізації тваринного світу покладені наївні уявлення людей про стереотипи поведінки тварин, а також аксіологічні маркери етносвідомості. Здатність до метафоричної номінації індивіда в паремійній картині світу виявляють такі назви диких тварин: вовк, лисиця, лев, заєць, ведмідь. У семантиці зооморфних метафор домінує пейоративна емоційно-оцінна ознака як один із найбільш потужних експресивних способів, спрямованих на пониження статусу адресата. Негативно-оцінна зооморфна номінація пов'язана передовсім із тими рисами характеру, поведінки, інтелекту, фізичних чи психологічних особливостей, соціального статусу людини, які уподібнюють її до тварини.

Ключові слова: мовна картина світу, паремія, метафора, прототип, стереотип, символ, зоонім.

Постановка проблеми. Метафора – спосіб пізнання й упорядкування дійсності, що «пронизує все наше життя і виявляється не лише в мові, а й у мисленні і дійсності. Наша повсякденна понятєва система, у межах якої ми мислимо й діємо, метафорична за своєю суттю» [1, с. 387]. Як один із ключових елементів категоризації й концептуалізації світу, мови, мислення й сприйняття, вона зликовує воедино мовні й мисленнєві структури, поєднуючи дійсність, свідомість, пізнання, культуру. Тому з'ясування особливостей функціонування метафори в пареміях дає змогу глибше пізнати як механізми освоєння світу загалом, так і їхні пріоритети в етносвідомості зокрема. Дослідження метафори як феномена мовної картини світу, що віддзеркалює національно-культурну специфіку інтерпретації довкілля, у структурі прислів'їв і приказок уможливорює пояснення особливостей сприйняття навколишньої дійсності носіями української лінгвокультурної спільноти, сприяє виявленню й опису своєрідності світобачення, когнітивних процесів освоєння та пізнання дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу роль у визначенні національно-культурної специфіки мови, яка «завжди втілює в собі своєрідність цілого народу ..., дух народу» [2, с. 349], відіграють лексеми на позначення представників тваринного світу, що, використовуючись як засоби експресивно-оцінної характеристики, у складі паремійних одиниць набувають статусу зооморфних метафор, вивчення яких уможливорює

встановлення особливостей концептуалізації й категоризації довкілля етносом, оскільки «ті знання про світ, що становлять підґрунтя тваринних метафор, мало співвідносні з науковими даними про реальну поведінку тварин» [3, с. 121]. Зооніми – одна з найдавніших систем, у якій відображено досвід практичного і культурно-міфологічного освоєння анімалістичного світу як однієї з досить значущих для людини частин довкілля. У роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників номінативні одиниці з анімалістичним компонентом описано як на матеріалі окремих мов (Л. А. Булаховський, М. М. Гінатулін, О. А. Крижко, О. Ю. Карпенко, Ф. А. Литвин, О. М. Никончук, І. Л. Покровська, О. О. Селіванова, Г. Г. Соколова, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, В. А. Фролова та ін.), так і в аспекті міжмовного зіставлення (І. О. Голубовська, Т. І. Гончарова, М. В. Жуйкова, Г. Л. Кривенко, З. Г. Коцюба, Н. В. Коч, О. П. Левченко, К. І. Мізін та ін.). Зокрема, у лінгвоукраїністиці зоолексику в складі паремій і фразеологізмів досліджували І. О. Голубовська, В. І. Кононенко, О. П. Левченко, В. Д. Ужченко, О. О. Селіванова та ін. Зокрема, О. О. Селіванова визначає зооморфізм як один із ключових принципів метафоричної переінтерпретації, адже людина розглядає сценарії свого буття та дій за схожістю з існуванням інших живих істот, які оточують її, чиї образи є архетипами колективного позасвідомого, стереотипами та символами культури народу [4, с. 42–43]. О. П. Левченко обґрунтувала механізми фразеотворення, засновані на метафорі та метонімії, реконструювала низку базових фразеологічних концептів, визначивши засадничу роль зоосимволів у творенні фразеологічної одиниці. На думку дослідниці, у системі фразеологічних символів важливу роль відіграє принцип зооцентризму, оскільки, по-перше, у фразеологічних системах людину описано зооморфно, тобто використано терміни відповідних «зооконцептів», по-друге, у центрі світу людини перебуває тварина, життєдіяльність якої в трансформованому вигляді стала основою для створення «еталонної шкали» [5, с. 207]. Як зауважує О. А. Крижко, підґрунтя фольклорної символізації зоосемізмів становить протиставлення добра і зла через порівняння людини і тварини, а саме способу життя людини, її дій, вчинків, рис характеру, зовнішності, стосунків з іншими людьми тощо та їхня символізація в образах і концептах тваринного світу [6, с. 65]. Виявленню феномену перекатегоризації зоосемізмів у зіставному аспекті присвячено дослідження Г. Л. Кривенко, яка, застосувавши лінгвокогнітивний підхід, здійснила комплексне порівняння зоолексики та фразеології з анімалістичним компонентом української та англійської мови, визначила типові лінгвокогнітивні моделі взаємодії концептосфер ЛЮДИНА і ТВАРИНА, скласифікувала типологічні ознаки для порівняння людини і тварини [7].

Проте, попри значну кількість ґрунтовних наукових праць, аналіз метафоричних процесів у структурі паремійних одиниць української мови з урахуванням досягнень когнітивної лінгвістики, що уможливорює проєкцію метафоричних процесів на операції мислення та інші смислопороджувальні механізми, не був предметом спеціальних досліджень. З огляду на це, актуальність нашої статті зумовлена потребою пояснення когнітивного підґрунтя зооморфної метафори як продуктивного механізму творення образного значення українських прислів'їв та приказок, оскільки «наше мислення, щоденний досвід і поведінка значною мірою зумовлені метафорою» [1, с. 387], тому, вивчаючи метафору, ми пізнаємо загальні закономірності людської свідомості, особливості освоєння довкілля.

Метою статті є комплексний аналіз метафоричної інтеграції доменів «дика тварина → людина» на матеріалі українських паремій у проєкції на психокогнітивні структури етносвідомості.

Виклад основного матеріалу. Метафору, слідом за О. О. Селівановою, розуміємо як «найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, вияв мовної економії, семіотичну закономірність, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої» [8, с. 388]. За Дж. Лакоффом та М. Джонсоном, метафора пов'язує дві поняттєві зони, одна з яких чітко структурована і добре відома учасникам комунікації – це

сфера-джерело (донорська зона), а інша – сфера-мішень (реципієнтна зона), яка вимагає категоризації, пояснення, концептуалізації [9]. У процесі метафоризації донорська зона слугує для опису нового, відносно невідомого фрагмента дійсності. На особливості процесу метафоризації впливає етнічна природа свідомості та культура етносу, оскільки мотиваційною ознакою метафор є національно-культурна мовна своєрідність [9, с. 124]. Культура визначає власне взаємодію реципієнтних зон із донорськими та те, з якої сфери діяльності буде запозичено вихідний концепт, сцену чи сценарій, використовуваний для вербалізації певного смислу.

Ю. М. Караулов, пояснюючи походження образності мовних знаків, зауважує: «Знімаючи з образності пласт за пластом, ми констатуємо в ній застигле гносеологічне зусилля, моментальну фіксацію акту переходу від одного поля в тезаурусі (наприклад «дикі тварини небезпечні») до іншого («властивості людини»). Але для того, щоб такий перехід став можливим і здійсненим, потрібно мати знання про те, що змія підступна, заєць, скажімо, полохливий і лякливий, має звичку рятуватися втечею від небезпеки, ведмідь незграбний, але сильний, а голубка ніжна і невинна. Цей перехід не належить вербально-асоціативному рівневі, а є породженням знань» [10, с. 176–177]. В. М. Телія зауважує, що свідомість людини спочатку інтерпретує властивості певного об'єкта в «людиноподібних» ознаках, а потім знову переносить їх на людину [11, с. 108]. Символи людських характеристик спочатку надані тваринам, а згодом використані для антропометричної емотивно-оцінної інтерпретації ознак людини. Фактично в паремійній картині світу образ людини змодельовано двовекторно: спочатку тварині приписували певні антропоморфні властивості, а згодом образ тварини проектували на людину, яку наділяли відповідними зооморфними характеристиками. Інколи, як слушно зауважує Н. В. Прутка, у процесі метафоризації діє принцип «кривого дзеркала»: умисне викривлення властивостей і характеристик людини чи тварини – результат роботи свідомості з метою акцентуації, виокремлення особливо значущої інформації [12, с. 31]. Відзначимо, що підґрунтям метафоризації зоонімів у прислів'ях є здатність людини завдяки своєму абстрактному, образному мисленню співвідносити об'єкти реального світу з цариною оцінної діяльності, що призводить до метафоричного перенесення значень слів, образного порівняння й аксіологічної маркованості. Образи тварин, на думку В. К. Харченко, зазнають метафоризації у всіх мовах світу, на всіх етапах існування мов, зокрема окремі метафори дуже давні, бо зафіксовані з п. XIV ст., а з'явилися, мабуть, ще раніше [13]. «Театр звірів – своєрідне дзеркало, у яке вдивляється соціум, боячись образливих для людської гідності аналогій» [13, с. 110].

Зооніми з найдавніших часів – продуктивний засіб образної номінації, їхня розмаїтість і частотність переносного значення дає підстави стверджувати, що метафорична інтеграція «тварина → людина» належить до базових чи, як вважали Дж. Лакофф і М. Джонсон «кореневих метафор» [9, с. 39]. Тварини, за уявленнями наших пращурів, посідали порубіжне місце між людиною і природою загалом. Вони близькі людині за фізіологічними звичками, особливостями поведінки, на відміну від представників неживої природи, і внаслідок цього більш зрозумілі. Людина, контактуючи зі світом фауни, наділяє його низкою оцінок і класифікацій. Незважаючи на те, що назви тварин із переносним значенням досить давно вживають у мовленні, словники фіксують таку семантику інколи зі значним запізненням. Ця часова дистанція, на думку О. Є. Фролової, зумовлена хронологічним процесом виокремлення певної домінанти в зовнішності чи поведінці тварини. «Інколи, щоб людина могла встановити найважливішу ознаку тварини, дистанція між суб'єктом і об'єктом спостереження повинна бути збільшена – як із домашніми тваринами, а іноді відстань між людиною і твариною повинна скоротитися – як із дикими тваринами. Мабуть, тому словники досить пізно відзначають переносні антропоцентричні значення в іменниках-назвах домашніх і диких тварин» [14, с. 147]. Спостереження за паремійним фондом української мови доводять, що зоометафора належить до одного із найдавніших, найпродуктивніших, креативних засобів

образного позначення людини. Людина відзначає особливості поведінки тварини, співвідносить їх із характером окремих представників соціуму, внаслідок чого, за умов наявності асоціативно подібних рис, народжуються паремійні одиниці з вторинним метафоричним значенням. На думку К. Леві-Строса, зоонімні образи розкривають цілу сукупність відношень, які мають конкретні й абстрактні риси. Види, наділені певною значущою для окремого колективу ознакою: формою, забарвленням чи запахом – слугують для примітивного спостерігача знаками специфічних прихованих властивостей. Схожі «відкриття» мають абстрактний характер і санкціоновані природою. Саме образи тварин мають найбільшу визначеність і постійність, вони «працюють» над ідеєю пом'якшення антиномій людського буття [15, с. 126].

Вважаємо, що метафора в паремійних одиницях відображає насамперед типові ситуації, усталені в українській етносвідомості, сформовані на основі життєвого досвіду, оскільки їхнім підґрунтям є образна мотивованість, зрозуміла всім членам мовної спільноти. Як когнітивний інструмент метафора уможливує встановлення мотиваційної ознаки, яка відображає найрелевантніші характеристики позначуваного, об'єктивовані у свідомості мовців, що і становить підставу для створення образного, переносного значення прислів'їв. Опис інтеграції «тварина → людина» дає змогу встановити не лише метафоричні проєкції й асоціації, пов'язані з ототожненням людини з конкретною твариною за певними параметрами, а й усі наявні в національній свідомості уявлення про представників фауни. Метафоричність паремій віддзеркалює одну з істотних ознак пізнання явищ дійсності за способом установлення асоціативних зв'язків між ними і їхньою репрезентацією в когнітивній діяльності індивіда зокрема та народу загалом. Переносне значення прислів'їв виникає внаслідок перегруповування ознак у семантиці зооніма таким чином, що домінантними стають другорядні властивості за умови віддаленої асоціативної подібності порівнюваних предметів. Дослідники метафори (Н. Д. Арутюнова, О. М. Вольф, В. М. Теля, О. О. Селіванова та ін.) вважають її особливостями емоційність, оцінність, образність, можливість слова виразити певний зміст за допомогою цілісного уявлення, що, з одного боку, характеризує позначуване, а з іншого – передає його оцінку. О. М. Вольф наголошує на оцінній функції зооморфних метафор, зауважуючи, що «чіткі й постійні оцінні конотації несуть метафори типу «тварина – людина». Мета цих метафор – приписати людині деякі ознаки, які майже завжди мають оцінний смисл, оскільки перенесення на людину ознак тварин передбачає оцінні конотації. Самі ж назви тварин оцінки не містять» [16, с. 59]. В. М. Теля, визначаючи зооніми як одиниці, у яких культурно значуща інформація виражена в конотативному аспекті значення, слушно зауважує, що «кожна зоолексема має потенційну конотацію, тобто у свідомості носіїв мови її супроводжують емоційно-естетичні асоціації» [17, с. 76]. Конотація зоонімів становить підґрунтя метафоричної інтеграції «тварина → людина», основою якої є об'єктивні чи суб'єктивні характеристики тварин, приписані їм фантазією і творчим мисленням народу. Дійсно, зооморфні метафори, наділяючи людину відповідними ознаками, у більшості випадків задіюють модусний компонент, приписуючи індивіду етичні, психологічні чи соціальні властивості, характеристики поведінки тощо. На особливості метафор такого типу вказує Н. Д. Арутюнова: «Із метафоричного імені можуть бути вилучені ті ознаки, що сумісні з денотатом. Так, якщо людину назвуть лисицею, то з цього не випливає, що в неї є хвіст. Із цього лише слідує, що вона вміє замести за собою сліди, хоча і не використовує для цього хвіст» [18, с. 160].

На позначення людини в українських прислів'ях використано родові назви тварин, що не відображені у свідомості у вигляді конкретних зорових образів, і, як зазначає Дж. Лакофф, належать до найвищого базисного рівня категоризації [19, с. 176]. Саме на цьому рівні категоризації людина найефективніше взаємодіє з довкіллям і найпродуктивніше обробляє, зберігає і передає інформацію [20, с. 30]. В українських паремійних одиницях представлено такі гіпероніми донорської зони ТВАРИНА, як-от:

звір: *Знати звіра по тропі; Знати звіра по його кігтях* [П-89, с. 197], які передають значення «людину можна пізнати по її поведінці». Гіперонім **звір** як родове поняття конкретних диких, хижих видів репрезентує передовсім ознаку «жорстокість», на ґрунті чого набуває здатності позначати немилосердну, безжалісну, жорстоку людину, якої треба остерігатися: *Звір не звір, та чорт йому вір; Не вір, бо то звір, хоть не вкусить, то налякає; Не вір – то звір, не з'їсть, та налякає* [П-89, с. 197–198].

На відміну від назв свійських тварин, які в паремійних одиницях функціонують із переносним значенням досить частотно й продуктивно, зооніми на позначення лісових звірів репрезентовано порівняно мало, що можемо пояснити їхньою віддаленістю від світу людини й тому певною обмеженістю для пізнання. Так, здатність до метафоричної номінації індивіда в паремійній картині світу українського етносу виявляють такі назви диких тварин: *вовк, лисиця, лев, заєць, ведмідь*.

У паремійному фонді української мови близько 150 висловів з опорним словом *вовк* [П-89, с. 28]. Вовк – найбільш міфологізований персонаж у слов'ян. Йому властиві різноманітні значення, багато з яких поєднують його з іншими хижакками, а також із тваринами, наділеними хтонічною символікою. Відзначимо, що ставлення до цього звіра з плином часу змінювалося: якщо спочатку давні слов'яни шанували вовка, то пізніше (особливо з прийняттям християнства) він стає ворожою, небезпечною істотою, втіленням зла. В українській міфології побутує легенда, що вовка створив не Бог, як решту тварин, а чорт для того, щоб люди краще пильнували свою худобу. Чорт спробував нацькувати вовка на Бога, але не зміг його оживити. Лише коли Бог наказав вовкові схопити чорта, він ожив і кинувся на свого творця. Згодом серед слов'янських народів виникло переконання, що вовки їдять чортів. В уявленнях давніх українців вовк – символ хижакства, невгамовного голоду, швидкості, з яким пов'язаний особливий тип людей – чаклуни, що могли змінювати свою зовнішність, отримуючи здатність творити те, що роблять боги й герої [21, с. 519]. Водночас він уособлює переможну силу інстинкту [22, с. 201], підкоряється волі вищої істоти, поганського бога чи християнського святого, і виконує його накази, сильніший за нечисту силу і може подолати чортів, пов'язаний із потойбічним світом і буває в царстві мертвих, наділяє людину багатством, і, нарешті, сама людина походить від вовка [23, с. 195]. Визначальними в процесах метафоризації *вовка* в українській паремійній картині світу є ознаки «чужий», «лихий», які своїм корінням сягають давньої християнської міфології, у якій цей хижак є символом «усього темного і небезпечного, зла, диявола, нищівника пастви, жорстокості, хитрості» [24, с. 43], можливо, саме тому в українських прислів'ях домінує символіка ворожості, пор.: *Сказав би словечко, та вовк недалечко* [П-89, с. 206]; *Коли йдеш до вовка на обід, бери пса з собою* [П-89, с. 204]; *З вовком дружи, а камінь за пазухою держи; Дружба з вовком вилазить боком* [П-89, с. 203]. Унаслідок метафоричної аналогізації *вовк* у структурі досліджуваних мовних одиниць передає такі ознаки:

1) підступність, зрадництво, віроломство: *Вовк по-вовчому й думає; Вовча думка, а лисячий хвіст; Вовчу думку має; Вовче м'ясо з лисячою підливою* [П-89, с. 202];

2) ворожість, недоброзичливість: *Вовк зміняє шкуру, та ніколи свою натуру* [П-89, с. 202]; *Натура тягне все вовка до ліса; Вовка як не годуй, а він все в ліс дивиться* [П-89, с. 201];

3) лицемірство, лукавство, нещирість: *Пожалів вовк кобилу – зоставив хвіст і гриву; Пожалів вовк ягня та й з'їв на снідання; Пожалів вовк порося – від'їв ніжки та й уся* [П-89, с. 206];

4) жорстокість, безпощадність, зажерливість: *Витягни вовкові й зуби, то він апетит не згубить* [П-89, с. 200]; *Вовкові барана з горла не видереш* [П-89, с. 202].

Наші спостереження за мовним матеріалом дають змогу зробити висновок, що в паремійній картині світу українців зооніми *вовк, собака (пес)* метафорично вербалізують насамперед ознаку «злий», позначаючи недоброзичливу, сердиту, люту, жорстоку людину, причому більшу продуктивність виявляє лексема *вовк*. Це дещо суперечить узагальненням К. І. Мізіна про національну специфіку репрезентації атрибута злий: «в українців – неширока

ідеографія асоціативного поля «злий»: воно репрезентоване двома зоонімами (собака/ пес і вовк) та демонімом чорт. <...> Виявилося, що асоціативне поле «злий» у носіїв української мови є архаїчнішим, ніж у білорусів та росіян, у яких простежується певна ідеографічна розгалуженість. Етноспецифічним є лише те, що українці злу людину порівнюють із собакою (псом), а білоруси й росіяни – з вовком» [25, с. 73].

Взаємодіючи в структурі паремій із іншими зоонімами, зокрема з назвами домашніх тварин (*собака, вівця, кінь, коза*), *вовк* метафорично позначає сильного, жорстокого супротивника, який завжди здобуває перемогу, напр.: *Не ступай, собако, на вовчий слід: оглянься, з'їсть* [П-89, с. 207]; *Не прикидайся вівцею – вовк з'їсть; Зробися овечкою, а вовки будуть; Хто з себе робить вівцю, того вовк з'їсть* [П-89, с. 151]; *Кобила за вовком гналась та вовкові в зуби попалась; Кобила з вовком подружилась та й додому не вернула* [П-89, с. 166]; *Коза з вовком тягалась, тільки шкура зосталась; Коза з вовком судилась та й ратичок лишилася* [П-89, с. 168–169]. Натомість у прислів'ях *Вовк вовка не з'їсть; Вовк вовкові на хвіст не наступить* [П-89, с. 202] метафорично передано значення підтримки, взаємодопомоги, поваги однаково сильних людей один до одного. Також *вовк* у паремійній картині світу українців позначає злочинця: *Вовка не треба вчити, як вівцю різати* [П-89, с. 200], причому покарання за злочин невідворотне: *Бере вовк, та й вовка візьмуть; Вовк ловить, ловить, а потім і вовка вловлять; Ловить вовк, ловить, а як вовка спіймають – шкуру здеруть* [П-89, с. 199]; *Виділються вовкові овечі слізки* [П-89, с. 200].

Поодинокі паремії відображають позитивні конотації, яких образ *вовка* набуває в процесах метафоризації. Так, у висловленнях *Старий вовк знає толк; Старого вовка в тенета не заженеш* [П-89, с. 206]; *Був вовк у сіті і перед сіттю* [П-89, с. 200] *вовк* постає як символ досвідченості, мудрості розуму. Імовірно, така метафорична симіляція розвинулася на ґрунті спостереження за поведінкою цієї хижої тварини, її здатністю заради здобичі проникати всюди, часто безкарно. Підставою метафоричної взаємодії «старий вовк – досвідчена людина» можуть бути, на нашу думку, способи відлову звіра. Свідченням цього є прислів'я *Вовк старий не лізе до ями* [П-89, с. 202]. Так, І. Я. Франко подає до неї такий історико-етимологічний коментар: «давнійше ловили у нас вовків у ями викопані в такім місці, куди нічю ходили вовки» [26, с. 237]. На Поліссі селяни викопували глибокі круглі ями, вправляли посередині стовпа в зріст людини, а зверху прив'язували порося чи курку. Верхній отвір ями прикривали дерев'яним кружком, який, коли на нього стати, перехилився, і звір тут же потрапляв у пастку» [27, с. 245].

Лисиця у слов'янській міфології пов'язана з хитрістю, лицемірством, лукавством, підступністю й обманом [24, с. 183]. Символіка тварини логічно заснована на її розумі, але, як зауважує Дж. Трессидер, у європейській традиції часто доповнена більш ганебними характеристиками: злобою, ошуканством, хибою. Як нічний хижак, якого важко заманити в пастку, лисиця стала у християнстві аналогією хитрощів диявола [28, с. 197]. В українській паремійній картині світу зоонім *лис* (*лисиця*) позначає передовсім такі ознаки людини, як-от: хитрість, напр.: *Лис і поміниться, а натура в нього не зміниться; Лис краде, поле бачить; Лисиця хвостом все перекриє; Лис став монахом не на те, аби гріхи спокутувати, але щоб нові зробити* [П-89, с. 210]; злість: *Лис старіє, але не добріє* [П-89, с. 210]; підступність: *Лисичкою поглядає, а в пазусі камінь тримає* [УПП-84, с. 288]. Окремі прислів'я віддзеркалюють уявлення українців про те, що хитрість – моральна ознака, яку можна виявити, пор.: *І на хитру лисицю капкан знайдеться; І хитрого лиса можна зловити* [П-89, с. 209]. У пареміях *Стара лисиця від собак захиститься; Стара лисиця писком рие, а хвостом замітає; Старого лиса не виведеш з ліса; Старого лиса тяжко зловити; Старого лиса не ошукаєш* [П-89, с. 210] квалітатив *старий*, на нашу думку, нівелює стереотипне сприйняття лиса як хитрої людини, натомість надаючи йому певної позитивної конотації, оскільки передає значення «досвідчену людину важко ошукати». Поєднуючись у структурі паремій із зоонімом *вовк*, зоометафора *лисиця* набуває здатності позначати дуже жорстоку, хитру, підступну, сильну людину, пор.: *В очі лисицею, за очі вовчицею; Де лисицею, а де вовком; Дивиться лисицею,*

а думає вовком [П-89, с. 209]; *Лисячий хвіст, та вовчий рот* [П-89, с. 210]; *Вовча думка, а лисячий хвіст* [УПП-84, с. 286]. Причому паремія *Одна лисиця сімох вовків ошукає* [УПП-84, с. 288] метафорично передає значення «хитрість переважає силу і жорстокість».

Паремії *З вовком жити – вовком бути; З вовками жити – по-вовчому вити; Або з вовками жити і по вовчому вити, або з іденим бути* [П-89, с. 203]; *З лисами і сам лисом станеш* [П-89, с. 209] метафорично передають значення «оточення впливає на людину, вона вимушена пристосовуватися до товариства».

Метафорична симіляція інших фаунономенів із суперконцептом ЛЮДИНА відбувається на ґрунті таких ознак: боязливість: *заєць*, напр.: *Боязливий, як заєць, блудливий, як кішка* [П-89, с. 208]; сила: *ведмідь*, пор.: *Дубові ноги, а ведмежа сила* [УПП-84, с. 306].

Лев у міфологіях і фольклорі багатьох народів – це символ вищої божественної сили, могутності, влади, величі, сонця й вогню [24, с. 175–178]. З його образом пов'язують також розум, благородство, доблесть, справедливість, гордість, хоробрість, пильність і водночас усі потужні й страхітливі сили природи [28, с. 80]. Українська паремійна інтерпретація символіки *лева* дещо знижена в статусі, імовірно, причиною цього є те, що тварина відсутня в місцевій фауні. Прислів'я *Був левицом, а став песиком; Дома лев, а на війні тхір; Ставився, як лев, а згинув, як муха* [П-89, с. 209] метафорично позначають боягуза, який вдає з себе сильного, хороброго, відважного. Така образна симіляція досягається унаслідок протиставлення лева нижчим тваринам. Відзначимо, що в той час як традиційні для української культури назви тварин (*вовк, лисиця*) слугують для метафоричного позначення різних характеристик індивіда, то фаунономен *лев* закріплений лише за однією. Отже, принцип антропоцентризму зумовлює вибір образно-стереотипних еталонів зазвичай із загальновідомого середовища і, окрім того, «звичний» прототип є джерелом багатьох ознак, а «екзотичний» – однієї.

Висновки. Зооморфна метафора в структурі паремій є етнокультурно маркованою, зумовленою спільними стереотипами, притаманними українській лінгвокультурі загалом, а не тільки й не стільки особистісному досвіду конкретної людини. Прислів'я віддзеркалюють систему прототипних ознак, властивих конкретній тварині, і саме вони становлять підґрунтя метафоричних перенесень. Аналіз досліджуваного матеріалу підтверджує, що витoki зооморфної симіляції пов'язані з глибинними міфологічними пластами мислення, оскільки для виникнення таких метафор суттєвими є приписані прототипам магічні, символічні, ритуальні, архетипні ознаки. Метафорична взаємодія доменів дика тварина → людина виникає внаслідок стереотипних ознак, наданих об'єктам донорської зони українською народною свідомістю: *вовк – жорстокий, лисиця – хитра, лев – сильний, заєць – боязкий, ведмідь – сильний*. Зооморфна метафора виникає зазвичай не на конкретних, спостережуваних ознаках, а на додаткових змістах, вичленовуваних з відповідних концептуальних структур унаслідок складних ментальних процесів. У семантиці зооморфних метафор домінує пейоративна емоційно-оцінна ознака як один із найбільш потужних експресивних способів, спрямованих на пониження статусу адресата. Джерелом негативної оцінки слугує сама опозиція «людина – тварина», яка своїм корінням сягає біблійних мотивів, «де людина створена за образом і подобою Божою, а звір – одне з імен диявола» [29, с. 93]. Перспективу подальших досліджень убачаємо в описові метафоричної взаємодії образів хижих тварин і людини в українській паремійній картині світу.

Список використаної літератури

1. Лакофф Дж. Метафори, которими мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387–415.
2. Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 450 с.
3. Сандомирская И. И. Эмотивный компонент в значении глагола (на материале глаголов, обозначающих поведение) / И. И. Сандомирская // Человеческий фактор в языке. – М. : Наука, 1991. – С. 114–136.

4. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 275 с.
5. Левченко О. П. Принцип зооцентризму у фразеотворенні // Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. статей. – К. : КДЛУ, 2001. – Вип. 5. – С. 206–209.
6. Крижко О. А. Етнічні символи та стереотипи в українській зоонімній терміносистемі / О. А. Крижко // Актуальні проблеми слов'янської філології : міжвузів. збірн. наук. статей. – К. : Аспект-Поліграф, 2006. – Вип. 11. – С. 62–69.
7. Кривенко Г. Л. Зоосемізи як засіб відображення зооморфної картини світу в англійській та українській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Г. Л. Кривенко. – К., 2006. – 20 с.
8. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
9. Lakoff G. *Metaphors We Live By* / G. Lakoff, M. Jonson. – Chicago : CUP, 1980. – 242 p.
10. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
11. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 144 с.
12. Пруткая Н. В. Когнитивная и языковая зооморфная метафора как фактор освоения человеком окружающей действительности / Н. В. Пруткая // Веснік Брєскага універсітєта. Серія 3. Філологія. Педагогіка. Псіхалогія. – 2010. – № 1. – С. 21–31.
13. Харченко В. К. Современная повседневная речь / В. К. Харченко. – М. : URSS, 2010. – 178 с.
14. Фролова О. Е. Переносные значения названий животных в толковых словарях / О. Е. Фролова // Русский язык в научном освещении. – 2005. – № 2 (10). — С. 137–158.
15. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс. – М. : Республика, 1994. – 382 с.
16. Вольф Е. М. Метафора и оценка / Е. М. Вольф // Метафора в языке и тексте / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Наука, 1988. – С. 52–65.
17. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1981. – 269 с.
18. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) / Н. Д. Арутюнова // Лингвистика и поэтика. – М. : Наука, 1979. – С. 147–173.
19. Лакофф Дж. Когнитивная семантика / Дж. Лакофф // Язык и интеллект. – М. : Прогресс, 1995. – С. 143–185.
20. Rosch E. H. Principles of Categorization / E. H. Rosch and B. B. Lloyd // *Cognition and Categorization*. – Hillsdale, N. J. : Lawrence Erlbaum Associates, 1978. – P. 27–48.
21. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
22. Керлот Х. Словарь символов / Х. Керлот. – М. : REFL-book, 1994. – 608 с.
23. Жуйкова М. В. Дещо про образ вівка в мовній картині світу білорусів / М. В. Жуйкова // Семантика мови і тексту : зб. ст. VI Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 194–197.
24. Купер Дж. Энциклопедия символов / Дж. Купер. – М. : Золотой век, 1995. — 401 с.
25. Мізін К. І. Психолінгвістичний експеримент чи соціолінгвістичний моніторинг? Епістемологічні пошуки аксіологічної фразеології / К. І. Мізін // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 67–79.
26. Галицько-руські приповідки : У 3-х т. / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: 2-е вид. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1. – 832 с.; Т. 2. – 818 с.; Т. 3. – 699 с.
27. Скуратівський В. Т. Свята українського народу / В. Т. Скуратівський. – К. : Освіта, 1995. – 272 с.
28. Трессидер Дж. Словарь символов / Дж. Трессидер. – М. : ФАИРПРЕСС, 1999. – 448 с.
29. Опарина Е. О. Роль культурного компонента в семантике метафоры / Е. О. Опарина // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии. – М. : Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1995. – С. 91–94.

Список використаних джерел

- ПП-89 – Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.
- УПП-84 – Українські прислів'я та приказки / [упоряд. С. В. Мишанич, М. М. Пазяк]. – К. : Дніпро, 1984. – 390 с.

References

1. Lakoff, G. & Johnson, M. (1990). *Metaphors We Live By*. In *The theory of metaphor*. Moscow: Progress. 387–415. (in Russ.)
2. Humboldt, von V. (1985). *Language and Philosophy of Culture*. Moscow: Progress (in Russ.)
3. Sandomirskaya, I. I. (1991). *Emotive component within the meaning of the verb (verbs in the material, indicating the behavior)*. In *Human factor in language*. Moscow: Science. 114–136 (in Russ.)
4. Selivanova, O. O. (2004). *Essays on Ukrainian phraseology (psychocognitive and ethnocultural aspects)*. Kyiv – Cherkasy: Gate (in Ukr.)

5. Levchenko, O. P. (2001). The principle of zoocentrism in phraseology. *Problemy zistavnoyi semantyky (Problems comparable semantics)* 5, 206 – 209 (in Ukr.)
6. Kryzhko, A. A. (2006). Ethnic symbols and stereotypes in Ukrainian zoomim terminology. *Aktualni problemy slovyanskoyi filologii. (Actual problems of Slavic Studies. 11, 62–69* (in Ukr.)
7. Krivenko, G. L. (2006). *Zoosemizm as a means of displaying zoomorphic picture of the world in English and Ukrainian: Theses of Candidate of Philology. 10.02.17 «Comparative-historical and typological linguistics»*. Kyiv (in Ukr.)
8. Selivanova, A. A. (2010). *Linguistic Encyclopedia*. Poltava: Environment-K (in Ukr.)
9. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: CUP
10. Karaulov, Y. N. (2010). *Russian language and linguistic identity*. Moscow: Publishing house LKI (in Russ.)
11. Telia, V. N. (1986). *Connotative aspect of semantics of nominative units*. Moscow: Science (in Russ.)
12. Prutkaya, N. V. (2010). Cognitive and language zoomorphic metaphor as a factor in human exploration of reality. *Herald of the University of Brest. Series 3. Philology. Pedagogy. Psychology. (Vestnik Brestskogo universiteta. Seriya 3. Filologiya. Pedagogika. Psikhologiya). 1, 21-31* (in Russ.)
13. Kharchenko, V. K. (2010). *Modern everyday speech*. Moscow: URSS (in Russ.)
14. Frolova, O. E. (2005). Figurative meaning animal names in the dictionaries. *Russkiy yazyk v nauchnom osveshchenii. (Russian language in a scientific light). 2 (10), 137 –158.* (in Russ.)
15. Levi-Stros, K (1994). *Prehistoric thinking*. Moscow: Republic (in Russ.)
16. Volf, E. M. (1988). *Metaphor and evaluation*. In *Metaphor in language and text*. Ed. V. N. Telia. Moscow: Science. 52–65 (in Russ.)
17. Telia, V. N. (1981). *Types of linguistic meanings. Associated meaning of the word in the language*. Moscow: Science (in Russ.)
18. Arutyunova, N. D. (1979). *Language metaphor (syntax and vocabulary)*. In *Linguistics and Poetics*. Moscow: Science. 147–173 (in Russ.)
19. Lakoff, G. (1995). *Cognitive semantics* In *Language and intelligence*. Moscow: Progress. 143–185 (in Russ.)
20. Rosch, E. H. & Lloyd, B. B. (1978). *Principles of Categorization*. In *Cognition and Categorization*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates. P. 27–48.
21. Voytovych, V. M. (2005). *Ukrainian mythology*. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
22. Kerlot, H. (1994). *Dictionary symbols*. Moscow: REFL-book (in Russ.)
23. Zhuikova, M. V. (2000). Something about the image of the wolf in the Belarusian language world. *Semantyka movy i tekstu. (Semantics and text)*. Ivano-Frankivsk: Play, 194–197 (in Ukr.)
24. Cooper, G. (1995). *Encyclopedia symbols*. Moscow: The Golden Age (in Russ.)
25. Mizin, K. I. (2008). Psycholinguistic sociolinguistic experiment or monitoring? Epistemological axiological quest phraseology. *Movoznavstvo. (Linguistics). 1, 67 –79* (in Ukr.)
26. *Galician-ruskyi bywords* (2006). In 3 vol. Collected, compiled and explained Dr. I. Franco. Lviv: Publishing center of Ivan Franko LNU (in Ukr.)
27. Skurativsky, V. T. (1995). *Holidays Ukrainian people*. Kyiv: Education (in Ukr.)
28. Tressider, G. (1999). *Dictionary symbols*. Moscow: FAIRPRESS (in Russ.)
29. Oparina, E. O. (1995). *Role of the cultural component in the semantics of metaphor*. In *Spoken and Mental Stereotypes in synchrony and diachrony*. Moscow: Institute of Slavic and Balkan Studies of RAS. 91–94 (in Russ.)

KALKO Valentyna Volodymyrivna,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Ukrainian linguistics and applied linguistics

Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy

e-mail: mkalko@ukr.net

METAPHORICAL INTEGRATION DOMAIN WILD ANIMALS → HUMAN IN UKRAINIAN PROVERBS

Abstract. Introduction. *Zoonyms form a most ancient lingual system to reflect the experience in the practical and cultural-mythological investigation of fauna as one of the meaningful part of human surroundings so that analyzing their representation in proverbs in the cognitive aspect as well as nominating phenomena in the mental processing reveals perspectives for spotting new cases in the national ethnic conscience.*

Purpose. *The purpose of the article is to analyze in the complex the metaphor wild animals names in regard of the ethnical cognitive psyche structures.*

Results. *It has defined, that the basis of conceptualization of Wildlife is formed by naive ideas of people about animal behavior stereotypes, and also by axiological ethnoconsciousness. We believe that a metaphor proverb units primarily reflects the typical situation established in the Ukrainian consciousness, formed on the basis of experience, as their foundation is shaped motivation clear to all members of the linguistic community. The symbolism of fauna names becomes the key factor to the*

determination of the metaphoric meaning of a number of proverb units. National-cultural elements of the semantics of a proverb may be expressed through images of reinterpretation, metaphORIZATION, semantic shift of a fauna lexeme.

Originality. Words-images as key units of paremic complexes reflect the conception of the world inherent to a people, national coloring connected with humor, irony, sometimes grotesque. The same attributes are the most widely spread for its ideographic synonym *nec*, while the combinability of variable synonyms with specific attributive words may not coincide. The investigation of the combinability of variants of lexical and semantic field of fauna names makes possible the consideration of variability as a manifestation of contextual synonymy of certain syntactic constructions: words close by meaning are interchangeable and have equal meaning in some constructions and are not synonymous in others. A number of case studies allows for the establishment of references to fauna which are contained in the proverbs with the animal component, both explicitly through the figurative names of animals, as well as implicitly through the following indications: names of animal body parts, terms related to the keeping of animals, names of places where animals live, sounds typical of animals and others. Componential and frame analyses of the language units under study have resulted in the elaboration of the typology of the conceptual models that underline Ukrainian zoosemisms as well as the contrastive classification of features for comparing human beings with animals.

Conclusion. There is evidence that a change in the main functions of zoosemisms entails a conceptual re-categorisation which lies in a conceptual shift of the input concept ANIMAL from one category to another. This process assumes its material form in derived zoosemisms. The pragmatic potential of zoosemisms is also defined. Lexical and other language means convey specific for each ethnos psychological and behavioral archetypes, which in their entity reflect generalized features of the national "soul". As many researchers believe Ukrainian psychic structure is distinguished by its emotional and sensual character, sentimentality, lyricism. Basing on scientific sources one can state the "Ukrainian world" is more emotional in comparison with others. Proverbs the names of animals reflect the experience in investigating the surroundings by numerous generations through centuries, and enable to perceive the peculiarities in the national Ukrainian mentality, regarding the conceptual and lingual, as well as scientific and naïve world views, to explain the special ethnic part in the lingual interpretation of the world.

Keywords: language picture of the world; proverb; metaphor; prototype; stereotype; symbol; zoonym.

Надійшла до редакції 1.09.16

Прийнято до друку 12.10.16

УДК 81'367.7:81'271.12

ХАРЧЕНКО Світлана Василівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
заступник декана гуманітарно-
педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
e-mail: Lucynka@ukr.net

ФУНКЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ НОРМИ

У статті з'ясовано, що зміна лінгвістичної парадигми – із структуралістської (таксономічної) на функційно-комунікативну – вплинула на визначення сутності мовної норми, а також розглянуто наявні класифікації мовної норми з функційно-комунікативного погляду. Установлено, що на сьогодні не створено типології мовної норми. Мовну норму класифікують за такими ознаками: корелятивність мовному рівневі, ступінь обов'язковості та можливість/наявність варіантів, форми існування мови. Оскільки ієрархію мовної норми не вибудовано і з об'єктивних причин, запропоновано класифікувати мовну норму за блок-фасетом.

Ключові слова: система, мовна норма, функційно-комунікативний аспект, синтаксична конструкція, наукова парадигма дослідження.

Постановка проблеми. Одним із центральних лінгвістичних понять є норма, яка належить до тих мовознавчих проблем, що постійно перебувають у центрі уваги

науковців, письменників. Питання нормалізації мови, тлумачення мовної норми, критерії, її методології вирішують по-різному, залежно від теоретичних поглядів дослідників, суспільних запитів, історично-політичних умов функціонування мови тощо. Витлумачення норми, її статусу, обсягу, меж, видів принципово важливе для характеристики особливостей функціонування мови в сучасному дискурсі.

Загальне зміщення вектора аналізу мовних одиниць різних рівнів, аналізу мови як знакової системи із структурної до антропоцентричної парадигми спричинює використання функційного та прагматичного підходів. Функційно-комунікативний підхід у своїй основі, з одного боку, має вихідні положення структурного підходу (мова – структурована система знаків), а з іншого, визнає систему рухливою, змінюваною тощо (знаки мови функціонують для задоволення комунікативних потреб мовців).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прийнято вважати, що зацікавлення мовознавців функціонуванням мовних одиниць¹ у процесі комунікації починається із 60-их рр. ХХ ст. Однак основні напрями розвитку функційного підходу до вивчення мовних явищ були закладені наприкінці ХІХ ст. і пов'язані з іменами таких мовознавців, як В. фон Гумбольдт, О. Потебня, І. Бодуен де Куртене, Ф. де Соссюр та ін. Напр., В. фон Гумбольдт розглядав кожну мову як самодостатню замкнену систему, не як дану, стабільну, а постійно творчу, як діяльність, що виражає «глибинний дух народу» [1, с. 69–80], тобто мова розвивається не стрибкоподібно, не феноменально, а поступово в індивідуальних виявах.

Інтенсивний розвиток функціоналізму в лінгвістиці позначився розробкою проблем мовної норми, співвідношення мови, системи, узусу, функції мовних одиниць (О. Єсперсен, Б. Гавранек, С. Карцевський, В. Матезіус, М. Пилинський, Г. Яворська, Р. Якобсон та ін.), функційної морфології і синтаксису (Н. Арутюнова, А. Бондарко, І. Вихованець, Г. Почепцов, К. Городенська, І. Завальнюк, А. Загнітко, Г. Золотова, М. Пешак, М. Плющ, Н. Слюсарева, І. Сусов, В. Шинкарук, К. Шульжук), функційної семантики (Н. Арутюнова, С. Єрмоленко, Л. Кудрявцева, О. Тараненко), функційної ономазіології (Ф. Бацевич), функційної дериватології (Ж. Колоіз).

Мета пропонованої розвідки – з'ясувати особливості вивчення мовної норми у функційно-комунікативній парадигмі, а також визначити релевантні ознаки мовної норми, критерії її класифікування.

Виклад основного матеріалу. Функційно-комунікативний підхід до аналізу мови і відповідно до встановлення норми через кодифікування й нормування, наприклад, наявних варіантів або актуалізації певних структурно-семантичних моделей, уможливорює вивчення мовних одиниць у комунікативному процесі – міжособистісній мовленнєвій взаємодії комунікантів у різних сферах із урахуванням цільового спрямування / призначення висловлення (комунікативних намірів мовця), семантичної специфіки комунікативних актів і комунікативних систем спілкування, комунікативних ролей, фонових знань тощо.

Функційно-комунікативний підхід – поліаспектний, він поєднує в собі семантичний, лексичний, морфологічний, синтаксичний і стилістичний аспекти, а також відображає їхню взаємодію, тобто «передбачає аналіз множинностей функціональної природи мовних

¹Спочатку, у період панування структурного, генеративного підходів до вивчення мови, було визнано й двосторонність мовної одиниці – формальної та змістової. Але спостереження над мовним матеріалом дали підстави для висновків про те, що ідентифікують мовну одиницю не за двома ознаками, а за трьома: значення, форма, функція.

Найчастіше виокремлюють 1) генетичну (порівняльно-історичну), 2) таксономічну (структуралістську), 3) прагматичну (комунікативно-функційну), когнітивну парадигми. Навіть поверхневий аналіз наукових праць дає підстави твердити про неузгодженість у трактуванні їх кількості та якості.

У сучасних синтаксичних теоріях синтаксичні концепції, підходи, конструкції інтерпретують поєднуючи, крім інших, функційний і комунікативний (прагматичний) параметри. Засади функційно-комунікативного (як окремо, так і в поєднанні) підходу в зарубіжному мовознавстві дещо інші, ніж в українському. Розлого про це подано, напр., у [2, с. 44–50, 98–122].

одиниць, ґрунтуючись на їхній семантиці, структурі» [2, с. 114]. На думку А. Загнітка, під час переходу від системи до тексту постають активні ґраматика (ґраматика мовця), і тут встановлюються норми вжитку [2, с. 97].

Застосування функційно-комунікативного аспекту до вивчення мовних одиниць дало підстави М. Пилинському визначити основні тенденції змін мовної норми, що полягають у такому: 1) норми функційних стилів характеризують як взаємопроникні; ця взаємопроникність розширює спільний лексичний, фразеологічний, синтаксичний тощо фонди; 2) норми усної і писемної мови зближаються, «варіанти писемної мови в першу чергу сприймаються як нормативні і поширюються в розмовній мові»; 3) «норми сучасної літературної мови дедалі більше спираються на книжні стилі»; 4) «триває дальша вузька стилістична спеціалізація варіантів, особливо регіонального або діалектного походження» [3, с. 54–56].

Праці Н. Арутюнової, А. Бондарка, Т. Булигиної, М. Вінтоніва, І. Вихованця, В. Гака, А. Загнітка, Г. Золотової, Ж. Колоїз, О. Кубрякової, О. Падучевої, М. Скаба, С. Шабат-Савки, Н. Шведової, К. Шульжука та інших мовознавців розвивають і поглиблюють функційно-комунікативний підхід, стимулюють подальші дослідження в цьому напрямкові.

Найпридатнішим цей підхід виявився для вивчення висловлення, що завжди має певне комунікативне значення. Передавання та сприйняття цього комунікативного значення й забезпечує реалізацію основної функції мови – бути засобом комунікації. Зрештою «з комунікативною функцією найтісніше пов'язаний синтаксичний лад мови як той рівень (найвищий), який реалізує спілкування» [4, с. 194].

Перші спроби класифікування мовної норми з функційного погляду або з урахуванням елементів функціонування мовного явища належить Б. Гавранеку, А. Єдлічці, Е. Косеріу та ін. Результати досліджень на основі функційно-комунікативного підходу уможливило виокремлення а) міжрівневих норм (лексико-стилістичних, морфолого-стилістичних, синтаксично-стилістичних, стилістико-орфоепічних, стилістико-акцентологічних тощо) і б) функційно-диференційних норм (загальномовні, стилістичні).

Інші класифікації співвідносять норми з різноманітними формами існування мови. Напр., В. О. Виноградов розрізняє епінорму (норма кодифікованої літературної мови) та різні алонорми² [5], згодом поділивши їх на квазінорми (елементи ідіолектів), топонорми (норми властивих локальним варіантам літературної мови), стратонорми (норми соціолектів чи мов для спеціальних цілей, що містять підмови наукові, технічні, економічні, суспільно-політичні [6, с. 262–263].

Із погляду функціонування самої мовної норми, а точніше, за ознакою «ступінь обов'язковості / можливість варіантності» розрізняють норму імперативну (обов'язкову, загальну, безваріантну, пов'язану зі структурою мови) і диспозитивну (приймає і дозволяє варіанти, стилістично марковані або нейтральні). Імперативні норми змінюються разом з мовою; диспозитивні — уточнюються, видозмінюються чи їх скасовують під час нормалізації (кодифікації) [7]. Напр., узгодження між означуванням і означенням, координування підмета й присудка, види підрядного зв'язку тощо належать до імперативних норм, а способи вираження спонукального значення (спеціалізовані й неспеціалізовані форми), синтаксем тощо – до диспозитивних. Зарахуванню того чи того мовного явища до юрисдикції імперативної або диспозитивної норми, як і самій мовній нормі, притаманна динамічна стабільність.

Уважаємо, що імперативна норма в певних конкретних випадках може діяти в межах диспозитивної норми. Передусім маємо імперативні приписи в межах диспозитивної

² Додаймо: термінологія, що нею скористався дослідник для називання понять, створена за аналогією до терміноназв, уживаних у фонетиці (фонології), лексикології, морфології: фонема – алофон, лексема – алолекс, морфема, морф – аломорф.

норми тоді, коли йдеться про міжрівневу актуалізацію відповідної структурної моделі (граматичної форми, синтаксичної конструкції), що традицією другої половини ХХ ст. закріплена як іманентна ознака за конкретним стилем. Напр., розщеплені присудки, пасивні конструкції, аналітичні форми ступенів порівняння прикметників, прислівників, клішовані (фразеологізовані) речення – диференційні ознаки офіційно-ділового стилю, непрямий порядок слів у реченні та словосполученні притаманний конфесійному. Стилістична, наприклад, імперативність³ у межах диспозитивної норми застосовна й для варіантного керування: *позиватися на кого-небудь, до кого-небудь* (офіційно-діловий стиль) – *позиватися проти кого-небудь* (інші стилі).

На жаль, у щоденній мовній практиці спостерігаємо неправомірний перехід імперативної норми в диспозитивну, що відбувається через браковного чуття, мовних знань і, як наслідок, українсько-російської інтерференції. Напр.: синтаксичні конструкції «йти по воду / по гриби» і «йти за водою / за тобою», що мають спільну сему 'рухатися' (цю сему мовець ідентифікує, «зчитає» і в граматичних формах «по воду», «за водою»), уживають як паралельні. Проте нормативно названі синтаксичні конструкції позначають різну комунікативну ситуацію: коли йдеться а) про мету руху, то треба вживати прийменника *по* із знахідним відмінком іменника; б) якщо ж про напрям руху, то ставимо прийменник *за* з орудним відмінком іменника. Або ще приклади:

по вулиці (1) – *на вулиці* (2), де (1) вживають, позначаючи місце руху, а (2) актуалізують для позначення місця, що на ньому перебуває предмет;

за спеціальністю (3) – *зі спеціальності* (4): пам'ятаймо, що (3) ми працюємо, а (4) здобуємо фах, навчаємося;

близько шостої години (5) – *біля шостої години* (6), між якими (5) – нормативна форма, а (6) – девіантна;

проконсультуватися (*консультуватися*) з... (7) – *проконсультуватися* (*консультуватися*) в...: (8) вживаємо тоді, коли йдеться про обмін думками між компетентними або між більш-менш компетентними людьми, а (8) коли некомпетентна в якомусь питанні людина хоче отримати відповідь на нього в компетентної людини.

Відомі й інші класифікації мовної норми (Ю. Бельчиков, Г. Виноградов, В. Іцкович, Л. Щерба та ін.). Більшість із цих класифікацій наявні в мовознавчій науці, цікаві вузькому колові науковців (фахівців із культури мови, нормативістів, ортологів – за різною термінологією) і, найголовніше, мають обмежене прикладне значення.

Застосування функційного, а згодом функційно-комунікативного підходу до вивчення мовної норми, визнання її динамічного характеру (і в діахронії, і в синхронії⁴) відобразилося в дефініюванні мовної норми. Від потрактування мовної норми як стійкого стану (рівновага) системи на певному синхронному зрізі, фіксації мови в традиційних формах (Е. Косеріу), через одночасне ототожнення з мовною системою з погляду її обов'язковості і співвіднесення з планом функціонування мови (В. Матезіус, В. Гавранек та інші) до витлумачення поняття «норма (літературної) мови / мовна норма» як такого, що є «реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі та нормі мови й становить єдину можливість, або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [3, с. 94]. О. Селіванова визначає мовну норму як «обрані у процесі комунікативної взаємодії з числа варіантів мовної реалізації, уніфіковані, свідомо фіксовані й найбільш поширені

³Переважно, традиційно таку імперативність називають стилістичною маркованістю.

⁴Уважаємо, що динамічність норми потрібно розглядати не тільки в межах мови, але й мовлення (на всіх мовних рівнях). Адже варіантність і синонімія – вияви рухливості, змінюваності, пластичності, а отже динамічності, мови в певний конкретний момент мовлення, підпорядкований комунікативним (прагматичним) намірам мовця.

традиційні зразки (стандарт) репрезентації системи мови (засоби мови і правила їхнього вживання)» [8, с. 346].

В усталеному на сьогодні визначенні мовної норми – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства [9, с. 420] – зацентровано на двох обов'язкових рисах норми: відповідність мовного знака системі та її функційно-комунікативному аспекті, де релевантною ознакою є актуалізація мовної одиниці (що мотивована функціями) в комунікативному акті (М. Бугайський, Н. Валгіна, Г. Золотова, В. Іцкович, Ж. Колоїз, А. Марковський, Я. Мйодек, Б. Норман, С. Ожегов, Л. Струганець, Н. Шведова та ін.).

Зауважимо, що функційний потенціал⁵ мовної одиниці як один із аспектів розгляду мовної одиниці у функційно-комунікативній парадигмі застосовують для кваліфікування синтаксичних (й інших видів) інновацій, кодифікування й / або відповідного маркування синтаксичних варіантів, синтаксичних синонімів. Усе це послідовно відбивають словники, граматики.

Висновки. Функційно-комунікативний підхід у вивченні мовної норми, у дослідженнях мовних явищ, мовних одиниць досі займає перші позиції. У наявних визначеннях поняття «мовна норма» дослідники апріорі вказують на дихотомію: відповідність мовного знака системі мови і функціонування в ній.

Типології мовної норми у функційно-комунікативному аспекті на сьогодні не створено, оскільки за критерії класифікування мовної норми науковці беруть різні ознаки. Тому, на наше переконання, варто укласти блок-фасетну класифікацію мовної норми, що й стане перспективою подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / Общ. ред. Г. В. Рамишвили; Послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.
2. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 378 с.
3. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль : монографія / М. М. Пилинський. – К. : Наук. думка, 1976. – 287 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Виноградов В. А. Стратификация нормы, интерференция и обучение языку // Лингвистические основы преподавания языка : сб. статей / АН СССР, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1983. – С. 44–65.
6. Виноградов В. А. Лингвистика и обучение языку. – М. : Academia, 2003. – 370 с.
7. Скворцов Л. Н. Актуальные теоретические проблемы культуры речи // Основы культуры речи: хрестоматия. – М., 1984. – С. 5–42.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. Єрмоленко С. Я. Норма мовна / С. Я. Єрмоленко // Українська мова: Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 420–421.

References

1. Gumboldt, V. fon. (2000). *Chosen linguistics papers*. Moscow: ОАО ИГ, 400 (in Russ.)
2. Zahnitko, A. P. (2006). *Teory of modern syntax: monography*. Donetsk: DonNU (in Ukr.)
3. Pylynskyi, M. M. (1976). *Language standard and style : monography*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
4. Vykhoanets, I. R. (1992). *Essays of functional syntax of the Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

⁵ Функційний потенціал тлумачать як парадигматичні, синтагматичні, епідигматичні (дериваційні та асоціативні) відношення нової номінації в системі мови і в тексті, а також кількісні й частотні характеристики її розподілу в них, застосовувані [відношення] для визначення номінаційної та комунікаційної активності мовної інновації [Карпіловська Є. Поповнення ресурсів сучасної української номінації: своє – засвоєне – засвоюване в часовій перспективі / Євгенія Карпіловська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Лінгвістика». – 2009. – Вип. 10. – С. 29–33 (С. 31)]. Є. Карпіловська застосувала функційний потенціал до лексичних інновацій, однак, думаємо, він придатний і для кваліфікування синтаксичних.

5. Vinogradov, V. A. (2000). Stratifikatsiya normyi, interferentsiya i obuchenie yazyiku. *Linguistic basis of language teaching: compendium of articles*. Moscow, 44–65 (in Russ.)
6. Vinogradov, V. A. (2003). *Linguistics and language teaching*. Moscow: Academia (in Russ.)
7. Skvortsov, L. N. (1984). Relevant theoretical problems culture of speech. *Basis of standard of speech: chrestomathy*. Moscow, 5–42 (in Russ.)
8. Selivanova, O. (2006). *Modern linguistics: terminological encyclopedia*. Poltava: Dovkillia-K. (in Ukr.)
9. Yermolenko, S. Ya. (2004). Norma movna. *Ukrainian language. Encyclopedia*. Kyiv: Vyd-vo «Ukr. entsykl.» im. M. P. Bazhana, 420–421 (in Ukr.)
10. Yermolenko, S. Ya. (2004). Norma movna. *Ukrainian language. Encyclopedia* / – 2-he vyd., vypr. i dop. – K.: Vyd-vo «Ukr. entsykl.» im. M. P. Bazhana, 420–421 (in Ukr.)

KHARCHENKO Svitlana Vasilivna

PhD in Linguistics, Associate Professor,

Vice-dean of Faculty of Humanities and Pedagogics, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

e-mail: Lucynka@ukr.net

FUNCTIONAL AND COMMUNICATIVE ASPECT OF LANGUAGE STUDY RULES

Abstract. Introduction. *Main types of functional approach to the study of linguistic phenomena were laid in the late nineteenth century. (W. von Humboldt, Potebnya, J. Baudouin de Courtenay, Ferdinand de Saussure, etc.). Extensive scientific research on the functioning of the language units in the communicational process has appeared from the 60th years of the XX century (N. Arutyunova, A. Bondarko, I. Vykchovanets, B. Havranek, M. Pylynskyi, K. Horodenska, S. Ermolenko, O. Jespersen, I. Zavalniuk, A. Zahnitko, G. Zolotova, V. Matezius, M. Plusch, V. Shynkaruk, K. Shulzhuk, etc.).*

The purpose of the research is to find out the features of the study of the language standards in functional and communicative paradigm and to identify the relevant features of the language standards, criteria of its classification.

The results. *Functional and communicative approach is multifold, and it combines semantic, lexical, morphological, syntactic and stylistic aspects and reflects their interaction. This approach was the most suitable for studying the expression that always has a certain communicative value, because the syntactic structure of the language as the level (the highest) which implements the communication is closely connected with the communicative function.*

The first attempts to classify linguistic norms of functional standpoint or based on elements of the functioning of linguistic phenomena belongs to B. Havraneko, A. Yedlichko, E. Koseriu and others.

The following types of norms have been determined:

- 1) *interlevel (lexical, morphological, syntactic- stylistic, stylistic-pronouncing, stylistic- accentological, etc.) Functional-differential (general language, stylistic) (criterion (sign) – correlation of language level);*
- 2) *imperative and dispositive norms (by the degree of obligation and opportunity / availability of options);*
- 3) *epi-, quasi-, mono-, stratonorms (by the form of the existence of the language).*

Today, in steady defining language rules, two required features of norms have been pointed out: the compliance of the sign system and its functional and communicative aspect where relevant feature is the actualization of the language units (that is motivated by functions) in the communicative act (M. Bugajski, N. Valgin, G. Zolotova, S. Ermolenko, V. Itskovych, A. Markowski, J. Myodek, B. Norman, S. Ozhegov, M. Pylynskyi, L. Struhanets, N. Shvedova etc.).

Originality. *Functional potential of linguistic unit, as one of the aspects of language unit that is considered in functional and communicative paradigm, is used for classifying syntactic innovation, codification and / or appropriate labeling of syntactic variants, syntactic synonyms. All this is successively reflected by dictionaries, grammar books.*

Conclusion. *The functional and communicative approach to language learning standards in studies of linguistic phenomena of the language units still has the lead. In the existing definition of “linguistic norm” it has been indicated to the dichotomy: the conformity of the language sign to the language system and functioning in it. Today, the typology of language standards in functional and communicative aspect has not been created because scientists take different features for the classifying criteria of linguistic norms, so a block-faceted classification of linguistic norms should be developed.*

Key words: *system, language standard, functional and communicative aspect, syntactical construction, scientific paradigm.*

Надійшла до редакції 30.09.16

Прийнято до друку 19.10.16

ЖАНРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті досліджено еволюцію терміна «політична лінгвістика», описано феномен політичного дискурсу та виокремлено підходи до його інтерпретації на підставі інституційних та неінституційних форм спілкування. Систематизовано різні тлумачення понять «політична мова» та «політичний дискурс». Визначено два підходи до аналізу політичного дискурсу: вузький (дискурс політиків) та широкий (форми спілкування, у яких до сфери політики належить хоча б один зі складників: суб'єкт, адресат чи зміст). Схарактеризовано особливості класифікації жанрів політичного дискурсу, виявлено деякі суперечності типологій, що дало змогу вдосконалити класифікаційну схему.

З огляду на основну функцію політичної комунікації – боротьбу за владу – виокремлено такі різновиди політичного дискурсу: інформаційний (тексти, що інформують про політичну ситуацію і не дають їй позитивних чи негативних характеристик); агітаційний (тексти, спрямовані на роз'яснення політики якої-небудь партії чи організації й покликані впливати на суспільну свідомість); комунікативний (тексти, мета яких – безпосереднє спілкування з політиком для розв'язання нагальних проблем). Відповідно до визначених різновидів систематизовано жанри політичної комунікації: політичні статті, договори, протоколи, укази (інформаційний різновид); виступи, промови на мітингах, прес-конференція, інтерв'ю (прямі); білборди, плакати, брошури, буклети, листівки, звернення (непрямі); виступи на радіо, телебаченні (опосередковані) – у межах агітаційного різновиду; консультації, листи громадян, зустрічі політичних лідерів, службове листування (комунікативний різновид).

Ключові слова: політична лінгвістика; дискурс; політичний дискурс; політична комунікація; інституційні форми спілкування; неінституційні форми спілкування; жанри політичного дискурсу; агітаційно-політичний дискурс.

Постановка проблеми. Звернення до комплексного аналізу різних політичних жанрів пов'язане з посиленням зацікавленості питаннями політичного дискурсу. Проблемі дослідження жанрів та специфіки їхнього функціонування присвячено низку розвідок сучасних дослідників. Опис жанрових особливостей політичного дискурсу актуальний у теоретичному плані передусім тому, що дає змогу визначити типові риси, які вможливають зарахування тієї чи тієї форми політичної комунікації до певного жанру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Межа ХХ–ХХІ століть ознаменована появою такого напряму в мовознавстві, як політична лінгвістика, що досліджує мовні ресурси як засоби боротьби за політичну владу й маніпуляції суспільною свідомістю [1, с. 10].

Російські лінгвісти Н. М. Мухарямов та Л. М. Мухарямова кваліфікують її як «субдисципліну на перетині політики і лінгвістики, що досліджує мову політики (мовні аспекти відносин влади) і мовну політику (політико-правовий режим мовного суспільства)» [2, с. 49]. Л. П. Нагорна стверджує, що саме політико-мовні відносини формують предмет політичної лінгвістики [3, с. 49]. Основним задумом політичного дискурсу є потреба адресанта висловити своє бачення дійсності та переконати адресатів у тому, що таке бачення єдино правильне. Водночас мовець може оперувати подіями майбутнього, тому вибір мовних засобів відіграє вирішальну роль. Поява цієї галузі мовознавства також зумовлена посиленням інтересом суспільства до мовної поведінки політиків, зокрема до тих маніпулятивних стратегій, які вони використовують для переконання, спонукання, агітування тощо, адже зв'язок між мовою та політикою очевидний.

Центральною категорією політичної лінгвістики стало поняття політичного дискурсу, що являє собою «будь-які мовленнєві утворення, суб'єкт, адресат, зміст яких належить до сфери політики» [4, с. 23].

Парадигма дослідження поняття «політичний дискурс» охоплює такі напрями: теоретичне обґрунтування дискурсу (А. М. Баранов [5], В. І. Карасик [6] та ін.), лінгвістичний аналіз політичного дискурсу (А. М. Баранов [5], В. З. Дем'янков [7], Л. П. Нагорна [3]) та ін.

З огляду на це логічно проаналізувати різні погляди щодо розуміння терміна «політичний дискурс» та поняттєвої розгалуженості в досліджуваній царині.

Мета статті – зробити аналітичний огляд представлених у мовознавстві підходів до аналізу політичного дискурсу, схарактеризувати особливості класифікації жанрів політичного дискурсу, диференціювати їхні різновиди, систематизувати жанри політичної комунікації відповідно до визначених різновидів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політична лінгвістика бере витоки з кінця 50-х років минулого століття в Німеччині, що було пов'язано з вивченням мови націонал-соціалізму. У 80-х роках функція мови як засобу маніпуляції свідомістю стала об'єктом досліджень американських та західноєвропейських лінгвістів. На теренах колишнього СРСР проблематику політичної лінгвістики актуалізовано лише в 90-і роки.

О. О. Селіванова тлумачить це поняття як «галузь мовознавства, спрямовану на дослідження мовних засобів політичної сфери спілкування, політичної комунікації й маніпулювання, взаємодії мови, ідеології та влади» [8, с. 469–470]. А. П. Загнітко термін «політична лінгвістика» трактує як «сферу лінгвістичних досліджень, предметом яких постає політичний дискурс у сукупності дискурсивних практик, що ідентифікують учасників політичного дискурсу і формують конкретну проблематику політичної комунікації» [9, с. 145].

Дискусійною проблемою сучасної політичної лінгвістики є поняття політичної мови, тому що серед науковців немає загальноприйнятого визначення цього терміна. У літературі поряд із поняттям «політичний дискурс» (О. Й. Шейгал [4], А. М. Баранов [5]) поширені дефініції «агітаційно-політична мова» (А. П. Чудінов [10]), «мова громадської думки» (П. М. Денисов [11]), «політична мова» (О. І. Воробйова [12]). Проте найбільше суперечок виникло стосовно вживання двох термінів – «політичний дискурс» та «політична мова». В. З. Дем'янков використовує поняття концепту «політична мова», виокремлює риси, які для нього характерні, зокрема: термінологічність лексики, особлива структура дискурсу і його реалізації [7, с. 34]. Російські дослідники А. М. Баранов та О. Г. Казакевич переконані, що політична мова – це особлива знакова система, призначена саме для політичної комунікації [13, с. 6]. Л. П. Нагорна зауважує, що терміни «політичний дискурс», «політична комунікація», «політична мова», «мова суспільної думки», «мова публічної сфери» часто вживають як синонімічні. Однак дослідниця пропонує своє визначення політичної мови як сукупності дискурсивних практик, які формують сферу політичної комунікації [3, с. 72]. А. П. Загнітко кваліфікує поняття «політичний дискурс» як «сприйняття політичних новин» [9, с. 210]. Одним із важливих, але недостатньо вивчених аспектів сучасної української політичної комунікації залишається питання визначення різновидів політичного дискурсу.

Із наведених вище дефініцій випливає, що політичну комунікацію кваліфікують як широке поняття, на базі якого реалізовано політичний дискурс. Нам імпонує такий підхід, а тому вважаємо за доцільне звернутися до визначення загальних підходів до аналізу політичного дискурсу.

Визначення меж політичного дискурсу ґрунтується на вузькому та широкому розумінні політичної комунікації. Багато науковців вважають політичний дискурс явищем лише публічної сфери. А. М. Баранов, О. Г. Казакевич витлумачують цей феномен як сукупність усіх мовленнєвих актів, використовуваних у політичних дискусіях, а також правил публічної політики, що виникли під впливом певних традицій [13, с. 6].

Голландський лінгвіст Т. ван Дейк трактує політичний дискурс як клас жанрів, обмежений соціальною сферою, а саме політикою. Відповідно жанрами політичного дискурсу постають промови політиків, партійні програми, парламентські дебати, урядові обговорення, тобто ті різновиди, що відображають політичний акт у політичному оточенні [14, с. 42]. У подібних визначеннях відображено вузьке розуміння досліджуваного явища, але водночас його можна вважати традиційним поглядом на політичний дискурс як на форму інституційного дискурсу. Це означає, що висловлення має бути проголошене мовцем, який постає в ролі політика, в інституційній обстановці.

Широкого визначення політичної комунікації дотримується О. Й. Шейгал, яка уводить до її структури як інституційні (тип мовленнєвого акту, що реалізований у межах певного соціального інституту), так і неінституційні (мовленнєві акти, притаманні різним сферам спілкування) форми, у яких до сфери політики належить хоча б один зі складників: суб'єкт, адресат або зміст [4, с. 34]. Визначення політичного дискурсу як сукупності дискурсивних практик, що ідентифікують учасників політичного дискурсу й формують конкретну тематику політичної комунікації, запропонував А. М. Баранов [5, с. 245–246].

За вузького розуміння політичний дискурс обмежений тільки інституційними формами спілкування (інавгураційна промова, указ, звітна доповідь, партійна програма тощо). Натомість широкий підхід спирається на два рівні (інституційний та неінституційний). На нашу думку, політичний дискурс не може бути обмежений лише статусно-орієнтованим спілкуванням (тобто відкритий для всіх членів мовної спільноти, не пов'язаних певними рольовими відносинами, та орієнтований на специфічне використання мови не тільки як засобу контролю й переконання), а й повинен передбачати різні види маніпулювання.

Узявши за основу широке розуміння політичного дискурсу, констатуємо, що, подібно до інших різновидів, політичний дискурс передбачає диференціацію на жанри, які максимально відповідають основним вимогам політичної комунікації – боротьбі за владу: парламентські дебати, промови політичних діячів, голосування. У периферійних жанрах функція боротьби за владу переплітається з функціями інших видів дискурсу, водночас відбувається накладання характеристик різних дискурсів в одному тексті.

Широке розуміння політичного дискурсу слугує підґрунтям деяких сучасних досліджень, зокрема тих, що розкривають його жанрові різновиди. Кожній комунікативній ситуації в політичному дискурсі притаманний певний набір жанрів.

У науковій літературі жанр (фр. *genre*, від лат. *genus (generis)* – рід, вид) витлумачено як різновид функційного стилю, форму мовного спілкування, продиктовану певними умовами побудови композиційно цілісного висловлення. М. М. Бахтін кваліфікує жанр як типову для конкретної сфери людської життєдіяльності форму побудови висловлень; стандартний каркас, на який мовець нанизує своє повідомлення, керуючись не стільки теоретичним знанням правил спілкування в конкретній сфері, скільки інтуїцією [15, с. 67]. За визначенням В. І. Карасика, жанр – це стандартна мовна форма передавання типізованого змісту [6, с. 22].

У межах політичного дискурсу актуалізовано такі жанри: наказ, політичний документ, лозунг, заклик та ін. Існують різноманітні класифікації жанрів дискурсу. Насамперед виокремлюють усні та письмові жанри. Усна форма (публічний виступ, інтерв'ю, виступ на радіо та телебаченні, прес-конференції, дебати) оформлена на основі риторичних традицій, започаткованих ще в античні часи. Ця форма політичного дискурсу індивідуальна, оскільки за нею стоїть особистість. Письмова форма охоплює не тільки документацію (договори, протоколи), а й пресу (шпальти газет, відведені для розміщення політичної інформації), політичну рекламу (плакати, буклети, зовнішня реклама тощо).

О. Г. Алтунян пропонує таку класифікацію основних жанрів політичної комунікації: реклама, лозунг, листівка, політичні промови, політичні статті, політична публіцистика, інформаційні статті, політичні новини [16, с. 21].

Структуруючи жанровий простір політичного дискурсу, О. Й. Шейгал пропонує такі параметри диференціювання жанрів: 1) інституційність; 2) суб'єктно-адресатні відносини; 3) соціокультурний аспект; 4) локалізація подій [4, с. 41]. Узагальнену систематизацію жанрових різновидів, відповідно до названих вимірів, представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Жанри політичного дискурсу (за О. Й. Шейгал)

Параметри	Жанри
Інституційність	<ul style="list-style-type: none"> – розмови про політику в колі родини; – листівки та графіті; – телеграми й листи громадян, у яких вони висловлюють свою підтримку або протест; – політичний скандал; – прес-конференція; – публічні політичні дискусії; – публічні виступи та промови політичних лідерів; – закони, накази й інші політичні документи; – міжнародні перемовини, офіційні зустрічі керівників держав.
Суб'єктно-адресатні відносини	<i>комунікація між груповими суб'єктами:</i>
	<ul style="list-style-type: none"> – петиція; – звернення; – листівка; – наказ виборцям; – виступи на мітингах; – голосування;
	<i>комунікація між агентами інституцій:</i>
	<ul style="list-style-type: none"> – кулуарне обговорення; – службове листування; – парламентська дискусія; – зустрічі політичних діячів; – доповіді на з'їздах.
Соціокультурний аспект	<ul style="list-style-type: none"> – жанри дискурсу влади; – жанри дискурсу опозиції.
Локалізація подій	<ul style="list-style-type: none"> – ритуальні (інавгураційна промова, традиційне радіо- і телезвернення); – орієнтаційні жанри (консультація, наказ, домовленість, доповідь); – агональні жанри (парламентські дебати, рекламна промова, гасло).

Ще одну жанрову класифікацію пропонує Т. О. Дедушкіна:

- інституційний політичний дискурс (передвиборча агітація, парламентські дебати, офіційні промови, інтерв'ю політичних лідерів та ін.);
- медійний політичний дискурс (тексти, створені журналістами й поширені засобами мас-медіа);
- офіційно-діловий політичний дискурс (тексти для співробітників державного апарату);
- політичний дискурс «пересічних громадян» (листи, адресовані політикам або державним інститутам);
- «політичні детективи», «політична поезія» і тексти політичних мемуарів;
- тексти наукової комунікації, присвячені політиці [17, с. 474–475].

Розуміючи жанр як важливий засіб індивідуалізації тексту, його співвідношення з умовами мовленнєвої діяльності, А. П. Чудінов пропонує такі критерії класифікації жанрів: функційний складник, обсяг інформації, мета висловлення в політичній комунікації [10, с. 89]. Відповідно до цього автор диференціює жанри, які систематизовані в таблиці (див. табл. 2).

Таблиця 2

Жанри політичного дискурсу (за А. П. Чудіновим)

Критерій	Жанрові різновиди
Функційний складник	– ритуальні жанри (інавгураційне звернення, привітання); – орієнтальні жанри (доповіді, укази, договори, угоди); – агональні жанри (лозунг, листівка, виступ на мітингу).
Обсяг інформації	– малі жанри (лозунг, слоган); – середні жанри (виступ на мітингу чи в парламенті, листівка, газетна стаття); – великі жанри (партійна промова, політична доповідь, книга політичної публіцистики тощо).
Мета висловлення в політичній комунікації	– інформативні; – оцінні; – імперативні.

А. Б. Халатян наголошує, що жанри політичного дискурсу, охоплені підструктурами сфери дії, названі як «формування спільної думки й саморепрезентація політика» (прес-реліз, прес-конференція, ток-шоу, інтерв'ю, лекції й участь у конференціях, статті та ін.) і «політична реклама, маркетинг і пропаганда» (передвиборча програма партії, лозунг, передвиборчий виступ, листівки, плакати тощо). Крім згаданих жанрів політичного дискурсу, дослідниця доповнює перелік такими складними жанровими формами, як коментар поточних подій, телевізійні ролики-презентації, теледебати, мітинг, партійний форум, зустрічі з виборцями, інтернет-щоденник, інтернет-прес-конференція [18, с. 74].

Основними жанрами політичного дискурсу боротьби за владу є дебати, публічні промови політиків, гасла та голосування. Центральні жанри охоплюють коментування, обговорення, інтерпретацію, що постають як реакція суспільства на дії політиків. Периферію жанрів політичного дискурсу становлять інтерв'ю, аналітичні статті, мемуари, графіті, карикатури.

У наведених вище типологіях наявні деякі логічні суперечності, а окремі жанри невинуватно потрапляють до кількох груп одночасно. На нашу думку, проблема жанрового диференціювання політичного дискурсу полягає у визначенні його обсягу, оскільки діапазон цього поняття обмежений різними критеріями – тематичними, часовими, соціокультурними тощо. О. Й. Шейгал доцільно зауважує, що основною метою політичної комунікації є інтенційність – боротьба за владу [4]. І хоч ототожнення політичного дискурсу з боротьбою за владу постає однобічним, оскільки не всі жанрові різновиди є конфліктними, проте всі вони орієнтовані на отримання переваги над опонентом. Навіть неконфліктне, на перший погляд, спілкування в політичній сфері орієнтоване на політичне домінування.

Узявши за основу політичної комунікації функцію боротьби за владу, пропонуємо таку класифікацію жанрів політичного дискурсу: інформаційний дискурс (тексти, що інформують і не надають позитивних чи негативних характеристик політичній ситуації, діячеві чи організації; їм притаманна точність, стилістична стриманість, конкретність й об'єктивність інформації), агітаційний дискурс (тексти, спрямовані на роз'яснення політики якої-небудь партії чи організації; їх використовують із метою впливу на

суспільну свідомість), комунікативний дискурс (тексти, мета яких – безпосереднє спілкування з політиком для розв’язання нагальних проблем).

Докладну жанрову диференціацію узагальнено в таблиці 3.

Таблиця 3

Жанрова диференціація політичного дискурсу

Різновиди політичного дискурсу	Жанри
Інформаційний	політичні статті, договори, протоколи, укази.
Агітаційний	- прями: виступи, промови на мітингах, прес-конференція, інтерв’ю; - непрямі: білборди, плакати, брошури, буклети, листівки, звернення; - опосередковані: виступи на радіо, телебаченні.
Комунікативний	консультації, листи, зустрічі політичних лідерів, службове листування.

Отже, у лінгвістиці термін «політичний дискурс» трактують у двох значеннях: вузькому (дискурс політиків) та широкому (форми спілкування, у яких до сфери політики належить хоча б один зі складників: суб’єкт, адресат або зміст). Оскільки основною метою політичної комунікації є боротьба за владу, успіх якої залежить від підтримки більшості населення, цей критерій було обрано основним для виокремлення жанрів політичного дискурсу. Для досягнення політичного домінування політикові необхідно спочатку поінформувати виборців, потім заігувати, тобто вплинути на свідомість і настрої електорату за допомогою різних засобів (преса, виступи, звернення) і створити комунікативний зв’язок через безпосереднє спілкування. Саме ці етапи й лягли в основу запропонованої класифікації жанрів політичного дискурсу.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в обґрунтуванні доцільності виокремлення агітаційно-політичного дискурсу як різновиду політичної комунікації.

Список використаної літератури

1. Будаев Э. В. Современная политическая лингвистика / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов. – Екатеринбург : УрГПУ, 2006. – 267 с.
2. Мухарямов Н. М. Политическая лингвистика как научная дисциплина / Н. М. Мухарямов, Л. М. Мухарямова // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С. 44–49.
3. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. П. Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с.
4. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса / Е. И. Шейгал. – Волгоград : Перемена, 2000. – 431 с.
5. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику: учеб. пособие / А. Н. Баранов. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 360 с.
6. Карасик В. И. Язык социального статуса / В. И. Карасик. – М. : Ин-т языкознания РАН ; ВГПУ, 1992. – 330 с.
7. Демьянков В. З. Политический дискурс как предмет политологической филологии / В. З. Демьянков // Политический дискурс: история и современные исследования : Сборник научных трудов. – М. : ИНИОН РАН, 2002. – 184 с.
8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Т. 2 – 350 с.
10. Чудинов А. П. Политическая лингвистика : учебное пособие / А. П. Чудинов. – М. : Флинта ; Наука, 2006. – 254 с.
11. Денисов П. Н. Язык русской общественной мысли конца XIX первой четверти XX в. / П. Н. Денисов. – М. : МАЛП, 1998. – 185 с.
12. Воробьева О. И. Политическая лингвистика. Современный язык политики / О. И. Воробьева. – М. : ИКАР, 2008. – 296 с.

13. Баранов А. Н. Парламентские дебаты: традиции и новации / А. Н. Баранов, Е. Г. Казакевич. – М. : Знание, 1991. – 42 с.
14. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк : пер. с англ. / сост. В. В. Петрова ; под ред. В. И. Герасимова ; вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова. – М. : Прогресс, 1989. – 310 с.
15. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
16. Алтунян А. Г. Анализ политических текстов : учебное пособие / А. Г. Алтунян. – М. : Университетская книга ; Логос, 2006. – 384 с.
17. Дедушкина Т. А. Жанровое пространство политического дискурса / Т. А. Дедушкина // *Studia Linguistica : Збірник наукових праць*. – Вип. 5. Частина 2. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – С. 472–477.
18. Халатян А. Б. Предвыборный дискурс / А. Б. Халатян // *Политическая наука*. – Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 2011. – Вып. 2 (36). – С. 181–188.

References

1. Budaev, E. V. & Chudinov A. P. (2006). *Modern political linguistics*. Ekaterinburg : Ural State Pedagogical University (in Russ.)
2. Muharyamov, N. M. & Mukharyamova L. M. (2002). Political linguistics as a scientific discipline. *Politicheskaya nauka (Political science)*, 3, 44–49 (in Russ.)
3. Nagorna, L. P. (2005). *Political speech and language policy: the range of possibilities of political linguistics*. Kyiv: Outlook (in Ukr.)
4. Sheigal, E. I. (2000). *Semiotics of political discourse*. Volgograd: Change (in Russ.)
5. Baranov, A. N. (2001). *Introduction to applied linguistics: tutorial*. Moscow: Editorial URSS (in Russ.)
6. Karasik, V. I. (1992). *Language of social status*. Moscow : Institute of Linguistics RAS; VGPU (in Russ.)
7. Demyankov, V. Z. (2002). Political discourse as a subject of political science Philology. *Politicheskii diskurs: istoriya i sovremennye issledovaniya (Political discourse: history and modern studies)*. Moscow: INION RAS (in Russ.)
8. Selivanova, O. (2006). *Modern linguistics: the terminology encyclopedia*. Poltava: Environment-K (in Ukr.)
9. Zagnitko, A. P. (2012). *Dictionary of modern linguistics: concepts and terms* : [in 4 vol.]. Donetsk: DonNU. T. 2. (in Ukr.)
10. Chudinov, A. P. (2006). *Political linguistics: tutorial*. Moscow: Flint; Science (in Russ.)
11. Denisov, P. N. (1998). *Language of Russian social thought of the late XIX the first quarter of the XX century*. Moscow: MALP (in Russ.)
12. Vorobyova, O. I. (2008). *Political linguistics. Modern language of politics*. Moscow: IKAR (in Russ.)
13. Baranov, A. N. & Kazakevich E. G. (1991). *Parliamentary debates: traditions and innovations*. Moscow: Knowledge (in Russ.)
14. Dijk, T. A. van (1989). *Language. Knowledge. Communication*. Moscow: Progress (in Russ.)
15. Bakhtin, M. M. (1979). *Aesthetics of verbal creativity*. Moscow: Art (in Russ.)
16. Altunyan, A. G. (2006). *Analysis of political texts*. Moscow: University book; Logos (in Russ.)
17. Dedushkina, T. A. (2011). Genre space of political discourse. *Studia Linguistica (Studia Linguistica)*, 5. 2, 472–477. Kyiv: Publishing and printing center «Kyiv University» (in Russ.)
18. Khalatyan, A. B. (2011). Pre-Election discourse. *Politicheskaya nauka (Political science)*, 2 (36), 181–188. Ekaterinburg: Ural State Pedagogical University (in Russ.)

Shylo Svitlana Borysivna,

Postgraduate Student of the Department Ukrainian linguistics and applied linguistics, Cherkasy

National University of Bohdan Khmelnytskyi

e-mail: ssb89@ukr.net

GENRE DIFFERENTIATION OF POLITICAL DISCOURSE

Abstract. Introduction. *Appeal to complex analysis of various political genres is due to increased interest in questions of political discourse. The creation of an exhaustive classification of the genre system that is dynamic and colorful needs the research attention.*

Purpose. *The purpose of this article is to make an analytical review which presented in the linguistics approach to the analysis of political discourse, to characterize the features of classification of genres of political discourse, to differentiate their varieties, organize genres of political communication in accordance with certain varieties.*

Results. *The evolution of the term «political linguistics» was investigated, described the phenomenon of the political discourse and the approaches to its interpretation on the basis of institutional and uninstitutional forms of communication. The different interpretation of the concepts «political speech» and «political discourse» were systematized. Two approaches to the analysis of political discourse: narrow (discourse of politicians) and wide (forms of communication in which the*

policy applies, at least one of the components: subject, recipient or content) were identified. The features of classification of genres of political discourse were characterized, some contradictions typologies, which gave the opportunity to improve the classification scheme revealed.

Given the basic function of political communication – the struggle for power, allocated such kinds of political discourse: information (texts intended to inform, not giving any positive or negative characteristics of the political situation, the worker or the organization); campaign (text to further clarify the policy of any political party or organization designed to influence public consciousness); communicative (texts, whose purpose is direct contact with a politician for solutions to pressing problems). According to certain systematic varieties of genres of political communication: political articles, treaties, protocols, orders (information kind); performances, speeches at rallies, press conference, interview (direct); beat-boards, posters, brochures, booklets, leaflets, treatment (indirect); performances on radio, television (indirect) – in the range of campaign types; consultations, letters of citizens, meetings of political leaders, official correspondence (communication type).

Originality. *The originality of scientific research is to perfected the typology of genres of political discourse according to selected species: information, advocacy and communication.*

Conclusion. *It is concluded that the lack of a generally accepted classification of genres of political discourse, there are many approaches to the study of genre forms causes the appearance of some types of logical contradictions, which makes the identity certain genre of species in several groups simultaneously. The main criterion for the selection of genres of political discourse defined the purpose of political communication – the struggle for power. To achieve the political domination of the policy, you must first inform voters, then to persuade and establish a communicative relationship through direct communication. These stages formed the basis of the proposed classification of genres of political discourse. The prospect of the further scientific researches we see in the rationale for the selection of agitation and political discourse as a form of political communication.*

Keywords: *political linguistics; discourse; political discourse; political communication; institutional communication; uninstitutional forms of communication; genres of political discourse; propaganda and political discourse.*

Надійшла до редакції 01.12.16

Прийнято до друку 19.12.16

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

УДК 81'38

БИБИК Світлана Павлівна,
доктор філологічних наук, професор,
старший науковий співробітник відділу
стилістики та культури мови Інституту
української мови НАН України
e-mail: sbybyk@mail.ru

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СКЛАДНИКИ КОМУНІКАТІВ У РОЗМОВНИКАХ

У статті у зв'язку з формуванням комунікативно-прагматичного підходу до вивчення дискурсів і становленням його термінологічного апарату зацентовано увагу на такому джерелі пізнання національної лінгвокультури, як розмовники. В останніх привертають увагу міні-словники, переліки типових виразів, ситуативних виразів, а також діалоги. У зв'язку з цим обґрунтовано зміст поняття комунікат як діалогічної єдності, міні-тексту, що й створюють лінгвокультурологічний зміст розмовників. Підкреслено, що розмовники є комплексними ідеографічними джерелами, орієнтованими на різні національні та міжнаціональні комунікативні сфери, оскільки відображають специфіку складу й структури комунікатів у спорідненому / неспорідненому мовному середовищі. Для комунікативної стилістики розмовник становить вагоме джерело пізнання української культури повсякдення, тобто стереотипів щоденного спілкування вдома, поза побутом, у професійно-виробничому середовищі. Розмовник відображає особливості усного спілкування в родинному колі, у транспорті, банках, магазинах, державних установах тощо в часово-просторових координатах, тобто в контексті історії та сучасності. Комунікати розмовників нерідко зберігають мовно-психологічні та мовно-предметні знаки певного часу на історично змінюваній вісі літературно-мовного спілкування в неофіційних, напівофіційних та офіційних сферах повсякдення. Розмовники відбивають різні реєстри спілкування та основні ситуації, засвідчені в комунікатах.

Ключові слова: розмовник, українська культура повсякдення, комунікат, діалог, комунікема, мовно-предметний знак, мовно-психологічний знак, стилістичний реєстр.

Постановка проблеми. В українському мовознавстві комунікативна стилістика є одним із сучасних напрямків дослідження. Її становлення і розвиток методологічних підходів припадає на межу століть, коли у слов'янському мовознавстві посилюється еволюційне переосмислення поняття “стиль” (форма суспільної свідомості (М. М. Кожина), лад слів, певний лад думок, їх логіка, взаємовідношення слів і думки (І. К. Білодід), діяльність (К. Гаузенблас), спосіб мислення (С. Я. Єрмоленко), функціонування мови (С. Гайда) та ін.) і актуалізація в ньому гуманістичного смислу. У такому разі стиль постає не як набір одиниць, засобів спілкування, формування змісту, а як складна діяльність людини, підпорядкована певній меті (комунікативна інтенція), ближчій і віддаленій. Тому текст як процес і результат комунікативної діяльності має складну композиційну будову, в якій відбиваються міні-стратегії спілкування. Їх відображенням можуть бути мовні жанри як типові ситуації спілкування (великі і малі), комунікати, стилістично марковані та емоційно-експресивні лексико-граматичні засоби тощо. Усі вони по-різному співвіднесені в різноманітних сегментах культури повсякдення.

Під останньою розуміємо людську діяльність, зокрема й комунікативну, «сьогодні, тут і зараз», здійснювану у сферах повсякденно-побутової культури, а також політичній, науковій, освітній, економічній, релігійній, художній тощо сферах, тобто у професійно-виробничій діяльності. Усна форма культури повсякдення, як правило, діалогізована. Віддавна в українській, та й не тільки, стилістиці особливості такого спілкування в літературно-мовній практиці вивчають за писемними текстами; і розмовно-побутову мову досліджують як стилізований феномен за прозовими й драматургічними творами ХІХ – початку ХХІ ст. Але в таких контекстуальних умовах будь-який діалог є складником мовно-естетичного образу, засобом характеристики персонажа чи його взаємин з іншими персонажами, дійовими особами творів. Інші завдання виконують розмовники – одне з найпоширеніших джерел навчання спілкуванню з іноземцем. Вони акумулюють комунікати культури повсякдення, які відбивають типологізовані ситуації невимушеного спілкування, репрезентують той чи інший стиль спілкування як систему топіків, виявляють національно-мовні особливості спілкування в конкретних сферах мовної діяльності.

Українське мовознавство не обтяжене увагою до розмовників як важливого джерела пізнання національної лінгвокультури. Через те одне з основних завдань цієї розвідки – актуалізувати поняття «комунікат», привертнути увагу до вивчення комунікатів, мовних знаків культури саме за цими ідеографічними та дидактичними джерелами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження сконцентроване на трьох ключових поняттях – *лінгвокультура, розмовник і комунікат*.

Поняття «лінгвокультура» давно увійшло в термінологічний апарат мовознавства. Під ним розуміють «культуру, закріплену в мовних знаках», «мовні знаки, що відображають ритуали, символи, еталони, стереотипи національно-мовного буття», «соціально мотивовані словесні знаки» (В. А. Маслова, В. В. Красних, В. В. Воробйов, Ю. Ю. Саплін). Лінгвокультура складається і виявляється в процесі мовної діяльності соціуму, вона відбиває типологізовані ментальні асоціативно-образні стереотипи. Знаками лінгвокультури можуть бути слова, словосполучення, грами, фразеологічні одиниці (фразеологізми, паремії), а також цілі комунікати. Крім того, поняття «лінгвокультура» трактують і ширше – як традиції спілкування усного чи писемного, втілюваного в текстах з різними жанрово-стильовими ознаками і національно маркованим ціннісно-аксіологічним наповненням. Різники складники лінгвокультури по-різному задіюються в різноманітних стильових сферах, дискурсах.

«Комунікат» (одне з недавно актуалізованих в україністиці понять) – це комунікативна подія, втілена в тексті (Ян Коженскі [1]). Саме ці одиниці є одними із складників лінгвокультури та розмовників, що її відбивають. Йдеться насамперед про тексти-діалоги, діалогічні єдності, що різняться прагматичним наповненням (комунікативна мета, стратегія). Ці діалоги відбивають циклічність культури повсякдення, тобто повторюваність типових ситуацій спілкування, обміну репліками. Комунікати формуються у процесі мовної діяльності в різних сферах життя, і різні писемні джерела літературної мови їх відбивають по-своєму. Художні тексти, мова публіцистики можуть бути самі джерелом афористичних, крилатих виразів, сентенцій, які згодом входять в інші дискурси як самостійні комунікати. Так само розмовно-побутова сфера народжує фразеологію, паремії, етнокультурні стереотипи, придатні для автоматичного вживання. Кожна зі сфер мовної діяльності, а насамперед розмовно-побутова, народжує міні-тексти (типові діалоги чи висловлення), що можуть виконувати функцію комуніката. До складу комунікатів нерідко входять комунікеми як менші фразеологізовані ситаксичні структури (наприклад, *Мені час [до школи, вже йти, вже збиратися...]. Бувай; А де ще ви бачили таке гарне село як наша Іванівка?; Ні, а що?; Так-так*). Здебільшого їхні функції визначає фатична організація процесу спілкування. Такі стереотипні текстові події – комунікати і комунікеми – відбивають насамперед розмовники.

Загалом зразки бесід, діалогів у розмовниках актуальні для орієнтації в просторі, для вирішення життєвих, нагальних питань. Якщо простежити за частотою і кількістю видань

розмовників (беремо до уваги ХХ – початок ХХІ століть), то досить популярними вони були на початку ХХ ст., упродовж 60-80-х рр. розмовники продовжували виходити у світ, однак їхня кількість була незначною. Особливо популярними вони стали в останнє десятиліття ХХ ст. та на початку ХХІ ст. Зростання кількості розмовників в означені періоди, можливо, пов'язане із хвилями еміграції, особливо потужними на початку, наприкінці ХХ ст. та нині.

В українському мовознавстві розмовники привертали увагу дослідників як жанр староукраїнської літературної мови (М. А. Жовтобрюх, В. А. Передрієнко). Стислий огляд пам'ятки «Розмова» переконав у тому, що в ній відбито, по-перше, внутрішню структуру церковнослов'янської і «простої» мов у їх взаємодії, по-друге, виразно засвідчено зміни в поглядах освічених людей другої половини ХVІ – ХVІІ ст. на статус і суспільні функції цих мов [2; 3; 4].

Лінгводидактичні завдання розмовників, їхня диференціація за обсягом, жанрами, цільовим призначенням, кількістю мов, що вони охоплюють, та ін. вивчала Г. Тимошик [5; 6].

Утім, композиція і зміст розмовників є джерелом пізнання лінгвокультури соціуму.

Мета статті – визначити за сучасними розмовниками (від 90-х рр. ХХ ст.) характерні для неофіційної та напівофіційної культури повсякдення тематичні блоки і пов'язані з ними комунікати, окреслити реєстри спілкування у них, репрезентувати особливості мовно-предметних і мовно-психологічних знаків часу в комунікатах.

Виклад основного матеріалу. Розмовник як практичний посібник з усного спілкування літературною мовою відбиває певні аспекти насамперед повсякденно-побутової комунікації, яка може мати форму безпосереднього неофіційного побутового спілкування (розмовно-побутовий стиль), опосередкованого неофіційного побутового спілкування (телефонного, мережевого). Ця орієнтація відбита в тематичних блоках розмовників: *Мовний етикет, Людина, Особисті відомості, Знайомство, Родина*. Крім того, розмовник уміщує кліше, цілі комунікати, співвідносні з напівофіційним спілкуванням у транспорті, в магазині, кафе, у закладах відпочинку, у банках, бібліотеці тощо між незнайомими / малознайомими особами, а також зразки комунікативних одиниць деяких офіційних професійно-виробничих ситуацій. Це відбивають тематичні блоки: *Освіта, У місті, Магазили, Медична допомога, Ринок, Ресторан, Кафе, Їдальня, Подорож* тощо, наприклад: – *Привіт, Войто! – Привіт, Андрію! – Ти ще будеш на кафедрі? – Так, я затримаюся ще трохи. А що? – Я хотів би з тобою поговорити. – Будь ласка, заходь. – Дякую* [7, с. 27].

З погляду лінгвокультури того чи того часу в засвідчених комунікатах є чимало мовно-предметних знаків часу [8], тобто номінацій у складі комунікатів, актуальних у конкретні періоди їх уживання. Наприклад, у 70-80-ті рр. був поширений гігієнічний засіб «лосьйон «Огірковий», пор. як ця номінація вмонтована в типовій напівофіційній комунікат «купівля-продаж»: *У вас є лосьйон для жирної (сухої) шкіри, лосьйон «Огірковий»?* [9, с. 83]. Так само короткий відтинок часу, наприкінці 80-х, була поширена диференційна ознака товарів «державне – кооперативне», яку зберігає такий комунікат: *Скажіть, будь ласка, тістечка державні чи кооперативні?* [9, с. 88]. На початку 90-х ще мало кому в Україні була відома реалія, позначувана в Європі за допомогою аббревіатури IC (InterCity; нині – це швидкісні поїзди Інтерсіті, які почали курсувати по території України з 2012 р.), а автори російсько-українсько-німецького розмовника 1998-го р. випуску вже дають у комунікатах цю аброномінацію: *А чи можна забронювати місце в ресторані поїзда IC?* [10, с. 44].

Якщо в наведених прикладах є номінації-архаїзми та номінації-неологізми, то в наступних комунікатах типологізуються такі соціокультурні ситуації напівофіційного дискурсу, які засвідчують зміни в ціннісній парадигмі й у функціональному призначенні реалій. Сучасний читач розмовника потребуватиме коментаря до комунікатів, у яких пропонують замість здачі проїзні талони: – *Скільки платити в касу? – Чотири карбованці сімдесят копійок. – У вас немає дрібних? – Немає. – Можна дати проїзні талони? – Так* [9, с. 92]. Так само нинішня економічна ситуація в Україні, ощадливість покупців не

зовсім стикуються з соціокультурними потребами, актуалізованими в такому комунікаті: – *Чи є у вас рибні консерви? – Так, будь ласка, вибирайте. – Дайте мені одну баночку тунця у маслі і одну баночку скумбрії у томатному соусі. І ще баночку червоної ікри* [11, с.199]. Такі комунікати викликають ситуативну іронію. Зрозуміти ціннісне наповнення наведених діалогічних ситуацій може лише сучасник. Отже, створюючи розмовники, автори повинні дбати про наповнення такими комунікатами, щоб вони репрезентували типові діалоги, усталені комунікеми, які виробилися і закріпилися в різних ситуаціях і не викликали би іронії.

Розмовники віддзеркалюють основні національно-культурні стереотипи. Серед них – комунікеми-звертання з різними стилістичними відтінками. Градацію “від книжного до невимушено іронічного, доброзичливого” відбивають реєстри таких комунікем-звертань: *Пані й панове!, Шановні гості!, Пані докторко!, Ласкава пані!, Братику мій!, Голубе мій!, Дружице!, Крихітко!* [7, с. 22–23]. Якщо зіставити розмовники за наповнюваністю етикетними комунікемами-звертаннями, то пропоновані реєстри різняться. Наприклад, у російсько-українському розмовнику за редакцією В. С. Калашника засвідчено 18 типових виразів-звертань, а в українсько-чеському за ред. В. М. Русанівського – 23, у російсько-українському Т. І. Панько та Ю. А. Тамбовцева – 20, у російсько-українсько-німецькому – 28. Справа не тільки в кількості, а й у тому, що абсолютно збігаються перші три реєстри лише у виразах *Дорогі друзі!, Юначе!* Тобто питання повноти, адекватності таких списків залишається відкритим.

Як відомо, комунікема-звертання може бути розширена за рахунок власного імені комуніканта. Отже, пропоновані зразки комунікем відбивають певні типові оніми, як-от: притаманні німецькому мовному середовищу (*Пані Шульце, ...; Колего Мюллер!* [10, с. 7]), українському (*Тут проживає пан Шевченко?* [11, с. 12]), чеському (*Бедьо, це ти?! Оце так зустріч?* [7, с. 26]).

Власними іменами людей перелік національно-культурних стеретипів не вичерпується: його доповнюють назви свят, грошових одиниць, географічних об’єктів, архітектурних споруд, розмовно-побутові фразеологічні звороти, прислів’я та приказки, анекдоти, кумедні ситуації. Засвідчено, що автори-львів’яни в російсько-українському розмовникові запропонували як типовий вираз у топіку “Вітання. Прощання” місцевий варіант: *Як поживаєш? (Як ся маєш?)* [12, с. 13].

Не зайвим буде нагадати, що і в побутовому, і в напівофіційному, і в офіційному спілкуванні можуть мінятися реєстри комунікації, тобто співрозмовники залежно від теми бесіди чи стратегій спілкування можуть змінювати стилістичні відтінки висловлень. І це може становити окрему проблему дослідження комунікатів у розмовниках. Утім, привертає увагу той факт, що подеколи як типові репрезентують ситуації спілкування у побуті (топик «Знайомство») з акцентом на аристократичній (елітарній) манері презентації особи, як-от: *Дозвольте відрекомендуватися, мене звати...; Дозвольте відрекомендувати вам...* [9, с. 24]); типова ситуація «Згода» представлена як така, що в ній може бути використана книжна комунікема *Ви маєте рацію* [9, с. 15].

Висновки. Вивчення розмовників, які почали активно виходити друком з перших десятиліть ХХ ст., конкретизує наше уявлення про основні комунікати української культури повсякдення. У перспективі опрацювання розмовників як ідеографічних джерел сприятиме уточненню їхнього допоміжного апарату (диференціація понять «типові і ситуативні вирази», «розмовні вирази»), урізноманітненню способів пропонування комунікатів з різними реєстрами спілкування.

Список використаної літератури

1. Kořenský J. Metoda analýzy komunikačního procesu / J. Kořenský, J. Hoffmannová, O. Müllerová // *Naše řeč.* – 1987. – Ročník 70, červen. – S. 57–69.
2. Жовтобрюх М. А. Будова і лексична характеристика українського розмовника кінця XVI ст. / М. А. Жовтобрюх // *Питання східнослов’янської лексикографії XI–XVII ст. : Матеріали симпозиуму.* – К. : Наук. думка, 1979. – С. 50–58.

3. Жовтобрюх М. А. Відмінкові форми в «Розмові» XVI ст. / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 32–43.
4. Передрієнко В. А. Українська і церковнослов'янська лексика в «Розмові» – рукописному розмовнику другої половини XVI ст. [Електронний ресурс] / В. А. Передрієнко // МАГІСТЕРІУМ. Мовознавчі студії. – Режим доступу до статті : file:///C:/Users/Biq/Downloads/Magisterium_mov_2013_50_16.pdf
5. Тимошик Г. Жанр розмовника у контексті міжкультурної комунікації (на матеріалі „Есперантсько-українського розмовника” О. Королевича) / Г. Тимошик // Матеріали науково-практичної конференції „Есперанто у XXI столітті: стан і перспективи розвитку. До 100-річчя книги Михайла Юрківа „Підручник міжнародного язика ЕСПЕРАНТО” 29–30 червня 2007 року. – Тернопіль, 2007. – С. 78–82.
6. Тимошик Г. Жанр розмовника у лінгводидактичному аспекті / Г. Тимошик // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2008. – Вип. 3. – С. 329–334.
7. Українсько-чеські паралелі в текстах і ситуаціях: Розмовник / [Й. Ф. Андерш, Л. І. Даниленко, О. Л. Паламарчук та ін.]. – К. : Довіра, 2002. – 477 с.
8. Єрмоленко С. Я. «Серце скапує в слово» (етюд про стиль Бориса Харчука) [Електронний ресурс] / С. Я. Єрмоленко // Режим доступу до статті : <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine39-2.pdf>
9. Калашник В. С. Русско-украинский разговорник : [учеб. изд.] / В. С. Калашник, А. Я. Опришко, А. А. Свашенко. – К. : Вища школа, 1992. – 217 с.
10. Бочко Г. П. Російсько – українсько – німецький розмовник / Г. П. Бочко, О. Ф. Кудіна, В. О. Стась. – К. : Рідна мова, 1998. – 227 с.
11. Українсько-польський розмовник / [В. М. Русанівський, Л. І. Ніколаєнко, В. І. Даниленко, В. С. Федонюк]. – К.; Ірпінь : Перун, 2011. – 336 с.
12. Панько Т. И. Русско-украинский разговорник / Т. И. Панько, Ю. А. Тамбовцев. – Львов : Світ, 1991. – 251 с.

References

1. Kořenský, J., Hoffmannová, J., Müllerová, O. (1987). Metoda analýzy komunikačního procesu *Naše řeč*, 70, 57–69.
2. Jovtobruch, M. A. (1979). Lexical structure and characteristics of the Ukrainian conversation books of the end of the XVI century. *The question of East Slavic lexicography of XI–XVII centuries: The materials of symposium*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
3. Jovtobruch, M. A. (1980). The forms of empty words in the «Conversation» by XVI century. *Movoznavstvo (Linguistics)*, 5, 32–43 (in Ukr.)
4. Peredrienko, V. A. Ukrainian and Church Slavonic language in the «Conversation» – handwritten phrasebook second half of the XVI century. *Magisterium. Movoznavchi studiji (Magisterium. Study of language)*. Retrieved from http://file:///C:/Users/Biq/Downloads/Magisterium_mov_2013_50_16.pdf (in Ukr.)
5. Tymoshyk, G. (2007). Genre of conversation book in the context of intercultural communication (based on "Esperanto-Ukrainian conversation book" of O. Korolevich). *The materials of the conference "Esperanto in the XXI century: state and development prospects*. Ternopil', 78–82 (in Ukr.)
6. Tymoshyk, G. (2008). Genre customer in terms of linguodidactic. *The theory and practice of teaching Ukrainian language*, 3, 329–334 (in Ukr.)
7. Andersh, J. F. (2002). *Ukrainian-Czech parallel texts and situations: conversation book*. Kyiv: Dovira (in Ukr.)
8. Yermolenko, S. Ya. «Heart dripping in the word» (style sketch of Boris Kharchuk). Retrieved from <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine39-2.pdf> (in Ukr.)
9. Kalashnyk, V. S., Opryshko A. Ya., Svashenko A. A. (1992). *Russian-Ukrainian conversation book*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.)
10. Bochko, G. P., Kudina, O. F., Stas, V. O. (1998). *Russian – Ukrainian – German conversation book*. Kyiv: Ridna mova (in Ukr.)
11. Rusanivs'kyj, V. M. et al. (2011). *Ukrainian-Polish conversation book*. Kyiv, Irpin': Perun (in Ukr.)
12. Pan'ko, T. I., & Tambovtsev, Y. A. (1991). *Russian-Ukrainian conversation book*. L'viv: Svit (in Ukr.)

ВУВУК Svitlana Pavlivna,

doctor of philological sciences, professor, senior researcher of the Department of stylistics and culture of speech of Institute of Ukrainian language of NAS of Ukraine.

e-mail: sbybyk@mail.ru

LINGUISTIC AND CULTURAL COMPONENTS

OF THE COMMUNICATIVE UNIT OF THE CONVERSATION BOOKS

Abstract. *The article noted that at the beginning of XXI century in the Ukrainian linguistics the communicative and pragmatic approach to the study of various discourses is actively developing. At the same time, the terminological apparatus of communicative stylistics is becoming. The research focuses on such source of knowledge of national lingvo culture as conversation books. Exactly in them in such foreshortening, mini-dictionaries, lists of typical expressions, situational expressions and dialogues attract the attention. In this regard, the meaning of communicative unit is substantiated. It is suggested to*

understand the above mentioned as a dialogical unity, a mini-text. These communicative units create linguistic and cultural content of the conversation book. It is emphasized, that conversation books are complex ideographic sources. They focused on different national and international communication sphere, as they reflect the specific composition and structure of the communicative units in the related / unrelated linguistic environment. For communicative stylistics, the conversation book is a powerful source of knowledge of everyday Ukrainian culture. As is known, everyday language based on stereotypes of communication at home, with friends, outside of everyday, in professional environment and at the workplace. The conversation book, depending on what time it was created, reflects the historical and modern features of oral communication in the family, in transport, banks, shops, government offices and so on. Communicative units of the conversation books are often remain nomination communicative units, which can be described as psychological and substantive marks of a period of time on the historically variable axis of literary and verbal communication in informal, semi-formal and formal areas of everyday life. Conversation books reflect different registers of communication in communicative units. Composite division of the materials of the conversation books reflects the basic situation of communication that mark the topics: Human Being, Personal information, Dating, Family, Education, in the city, Stores, Medical Assistance, Market, Restaurant, Cafe, Dining, Travel and so on. The study of conversation books, that began actively go out of print in the first decades of the twentieth century, specifies the ideas of the researchers about the main communicative units of Ukrainian everyday culture, helps to clarify support apparatus of conversation books.

Key words: *conversation book; Ukrainian culture everyday; communicative unit; dialogue; language and objective sign; language and psychological sign; stylistic register.*

Надійшла до редакції 1.09.16

Прийнято до друку 12.10.16

УДК 811.161.2'38

БОНДАРЕНКО Алла Іванівна,

кандидат філологічних наук, докторант кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
e-mail: alla_bon@ukr.net

ЛОГОЕПІСТЕМНА МОДАЛЬНІСТЬ СЛОВООБРАЗІВ ЧАСУ В ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Серед актуальних завдань сучасного мовознавства є перехід від аналізу центральних до розгляду маргінальних мовленнєвих явищ та форм. У статті розглянуто проблему вироблення видології епістемної модальності. На матеріалі компонентів периферійної частини функціонально-семантичного поля темпоральності, яку становлять імпліцитні словесні образи часу, побудовані на основі онімів, виявлено субкатегорійні чинники логоепістемної модальності, що характеризує однослівні й неоднослівні компоненти прецедентних текстів. Ідеться про її зв'язки з епістемною модальністю, основа якої – семантична площина знання; евіденційністю, що у вузькому розумінні залежить від вказівки на джерело повідомлення; пресупозицією як типом імплікації, який передбачає попередньо засвоєні відомості. Указаний вид модальності формують також темпоральна конотація символів лінгвокультури, якими, зокрема, є антропоніми, міфоантропоніми та міфоніми; стереотипні оператори оцінки та домінантність епістемного модусу. Спостережено, що носіями логоепістемної модальності є переважно компоненти мікрополя суспільно-історичного часу, а її синергійну підтримку забезпечують тексти фольклору та книжності.

Ключові слова: *логоепістемна модальність, епістемна модальність, логоепістема, оніми, евіденційність, епістемний модус, темпоральна конотація, пресупозиція, стереотипні оператори оцінки, семіозис лінгвокультури.*

Постановка проблеми. Діалогічні зв'язки текстів у семіозисі лінгвокультури, розвиток функціональної семантики їхніх фрагментів актуалізують питання про диференціацію типів модальності. Нині на основі оцінок, у яких ураховано предметно-логічне значення (праці Н. Арутюнової [1]) та конотативну семантику (дослідження Т. Космеди [2]) вибудована видологія аксіологічної модальності.

Епістемний тип модальності, що презентує універсум знання, вивчають як у межах логіки, так і мовознавства. З інформацією, джерелом якої є лінгвокультура, В. Костомаров та Н. Бурвикова співвідносять логоепістеми, залучаючи до їхнього складу однослівні та неоднослівні елементи, ядро яких стосується загальновідомих текстів [3, с. 44]. З огляду на прецедентність аналізовані одиниці викликають відповідну оцінку, тобто є модально маркованими. Згадані мовні форми становлять основу словесних образів часу в поетичних текстах двадцятого століття [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному вітчизняному мовознавстві епістемну модальність, яка вказує на особливості (достовірність, імовірність, сумнів та ін.) знань про предмет мовлення, вивчають Н. Скибицька (діахронний аспект в англійській мові), О. Семенець (ідіостильовий вимір у поетичному мовленні), В. Охріменко (співвідношення зазначеної модальності з модусами). У дослідженнях О. Семенець, виконаних на матеріалі поетичного ідіолекту, звернуто увагу на функціонування епістемного оператора «я знаю», виявленого як переконання, передчуття, пророцтво, логічне передбачення, а також розуміння, усвідомлення [5, с. 87].

Серед термінопонять, тісно пов'язаних із епістемною модальністю, Н. Скибицька розглядає евіденційність і пресупозицію [6, с. 4–45], а В. Охріменко – епістемний модус [7, с. 50]. Евіденційність досліджено на матеріалі різних мов (праці Н. Козинцевої, В. Храковського, Є. Корді та ін.) [8]. Є. Корді стверджує, що «евіденційність слугує для вказівки на джерело інформації, а епістемна модальність – для маркування ступеня достовірності інформації» [9, с. 254].

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Оскільки знання про світобуття перебувають не тільки у вербалізованому, декларованому (пор., наприклад, дієслова *знати, розуміти, усвідомлювати*, прислівники *дійсно, справді* та ін.), а й прихованому вигляді, природно припустити існування модальності, яка розвивається в межах епістемного типу, проте має в основі імпліцитну семантику, а отже, і відповідну конотацію вербальних одиниць. Вивчення ресурсів модальності має сприяти створенню не лише її типології, а й субтипології (видології).

Метою пропонованої статті є вивчення чинників формування субкатегорійного статусу логоепістемної модальності на основі аналізу словесних образів часу в поетичних текстах двадцятого століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Власні назви, зокрема антропоніми, міфоантропоніми та міфоніми є носіями лінгвокультурного знання в складі словесно-художніх форм із семантикою темпоральності. Онімичний репертуар, що є в основі аналізованих словесних образів, містить також темпорально конотовані завдяки семантиці подієвості імена знакових в історії України постатей, відомих з історіографічних, публіцистичних та художніх джерел. Розгляданий тип модальності пов'язано з актуалізацією імен осіб, які жили в минулому, як мовних знаків сучасним письменникам суспільно-політичних подій: *Стали спинами до тебе, Богдане, забули, не помічають у кутку в самім центрі України, як ти їй заслужив* (Ю. Тарнавський). *З наказу Нерона летять ескадрони-убивці* (О. Забужко).

Антропоніми, на основі яких побудовано текстові фрагменти часової семантики, формують розуміння причинно-наслідкових зв'язків в історіософії національного буття. Наприклад, асоціативно-семантичний комплекс оніма *Богдан (Хмельницький)* належить культурно-історичній пам'яті, що створює можливість використати його для окреслення рис конкретних відтинків суспільного часу, а також історіософських узагальнень: *На землю прийде гетьман слова, Богдана п'яним назове* (Л. Костенко); *Знайдеться (місце –*

А. Б.) й для костей вірного раба Богдана, якщо позбирають їх, бо розкидала Росія (Ю. Тарнавський). Другий із наведених прикладів формує бачення глибинних історичних причин чорнобильської катастрофи, зокрема колоніального становища України (зазначену семантику підтримує контекст поеми Ю. Тарнавського «У РА НА», присвяченої драматичним подіям у Чорнобилі). Чинником логоепістемної модальності розгляданих словообразів часу є поняттєвий оператор 'знаний як винуватець історичного прорахунку'. Словообрази часу, які містять зазначений онім, синергійно збагачує інформація історіографічних та інших текстів, що містять відомості про події, які розгорталися навколо постаті Богдана Хмельницького.

Формуючи асоціативний комплекс у межах історіографічних, публіцистичних джерел і реалізуючи відповідні поняттєві оператори, темпорально конотовані імена відомих політиків, історичних діячів стають чинниками формування логоепістемної модальності тропеїчних синтагм часової семантики (пор.: *Берія* 'знаний як один із керівників репресивної системи', *Мазепа* 'відомий як клятвовідступник'). У множині зазначені власні імена використано в ролі загальних назв (антономазія), тому в складі розгляданих образів вони позначають відповідні категорії історичних суб'єктів, активізуючи рефлексивні зусилля реципієнта (пор.: *берії*). Модальність деяких онімів невіддільна від аксіологічного перекодування (пор.: *мазепи*): *Барикади совісті – проти берій* (Л. Костенко). *Зіспівалося на один глас велике і мале православ'я вінценосців славити, мазеп проклінати* (І. Калинець).

Периферійні одиниці функціонально-семантичного поля темпоральності, в основі яких перебувають імена та прізвиська митців, спираються на знання, що стосуються культурно-ідеологічного розвитку суспільства. Їхні прагматичні ресурси сформовані завдяки актуалізації в семантичній структурі словесно-художніх форм темпоральної семантики змісту понять (асоціативних констант антропонімів), які є операторами модальності логоепістемного типу (наприклад, *Гомер* 'знаний як співець історії', *Сосюра* 'знаний як співець національного патріотизму'). Завдяки темпоральній конотації розгляданих імен відбувається їх уміщення в семантичний простір суспільних подій, що викликає мовомисленнєві дії актуалізації культурологічних відомостей. Наведені оніми окреслюють поняття, значущі для історичного буття нації й відомі членам лінгвокультурної спільноти, що пояснює їх використання для характеристики відповідної епохи (наприклад, репресивних заходів влади, ідеологічного прислужництва з боку митців та ін.) або історичних відтинків, які стосуються розвитку літератури, культури в цілому: *Приходжу пригадати, що останнього вінка останній із сосюр зодяг у домовину* (І. Калинець). *Жорстокі вандалі – Гомери кривавої Воркути* (І. Світличний).

Завдяки відомості в межах лінгвокультурного товариства власні назви, які являють собою імена письменників, літературознавців, набувають властивостей загальних, позначаючи відповідну категорію суб'єктів історії (пор.: *івани дзюби, достоевські*): *Іду подивитися чи не ідуть до столиці івани дзюби* (І. Калинець); *Позбулися Достоевських. Черга тепер чия?* (І. Світличний). Модальні властивості зазначених словообразів формуються за умов інформативної підтримки текстів історії літератури, літературознавчих джерел.

Специфіка логоепістемної модальності словообразів часу, утворених за допомогою слів на позначення персонажів художніх творів, полягає в тому, що її формування відбувається завдяки синергійній (інформаційній) взаємодії прецедентних власних імен і поетичних текстів двадцятого століття. У такий спосіб відбувається увиразнення негативних рис національної історії або певної категорії її суб'єктів. Наприклад, темпорально конотований патронім *Ярославна* є основою інтерференції понять, вироблених у «Слові про Ігорів похід», з одного боку, та поетичних текстах двадцятого століття, – з іншого. Наведений онім актуалізовано в контексті гендерних ролей в умовах репресивних заходів влади: *Шануймось, друзі-побратими, за Ярославнами святыми. Хто ми без них? Чи ми змогли б себе на розтерзанні будням так, як вони, віддати? Будьмо достоту гідними*

княгинь (І. Світличний). Логоепістерна модальність мікрообразів часу, утворених на основі міфонуіма *Вій*, формується внаслідок взаємодії семантики зазначеної онімічної назви та уявлень про суб'єктів національної історії. Внутрішній потенціал оніма *Вій* створює світоглядну призму для історіософського погляду на буття нації: *І люд, пригнічен низиною ниць, вколисаний в сумирний шум пшениць, позбавлен моря, грузне в землю Вієм* (Є. Маланюк); *Підніміть повіки Вія-малороса! Маски і музики... Via Dolorosa* (І. Римарук).

З огляду на те, що за міфоантропонімами *Господь, Бог, Божя Мати* в християнській лінгвокультурі закріплено поняття всеможного заступництва, низку словесно-художніх форм із семантикою історичного часу, які формують уявлення про кризове, драматичне становище суспільства, характеризує логоепістерна модальність: *В Сумах твоїх, у Твоім Голосієві – на весь Хрестипіль, Хрестища, Хрести – сина Славутича, сина Месію, сина Спасителя!.. А нас прости* (Л. Костенко). *Господи, врятуй від українців Україну* (В. Ілля).

Аналізована модальність словесних образів часу ґрунтується на культурологічних відомостях, від яких залежить асоціативно-семантичний ореол власних назв *Бог, Господь, Христос, Месія*, що походять із текстів Святого Письма. В інтегративній структурі аналізованих периферійних одиниць функціонально-семантичного поля темпоральності актуалізовано поняттєві оператори вказаних онімів (пор.: *Бог* 'знаний як усемошний творець', *Месія* 'відомий як рятівник, визволитель').

Рефлексію, що супроводжує розглядані поетичні фрагменти, збагачено завдяки тому, що логоепістеми – власні назви є об'єктами антономазії й антифразису: *На палі на сибіри месіїв офіруємо віро найсліпіша* (І. Калинець); *Ні писнути, ані дихнути від патентованих месій* (І. Світличний); *І всі будуть кричати без упиу: – Месію! Вітайте Месію! – Осанна Йому, Він прийшов!* (П. Тичина); *І навіть недавні месії, що рвались колись до борні, крильцята підрізавши мрії, белькочуть, по вуха в багні* (Б. Мозолевський).

Епістемний модус підкріплюють умови поетичної референції. Порухення усталеної кореляції означуваних та означників приводить до накладання понять, які постають за мовними одиницями на позначення, з одного боку, суспільної дійсності, а з іншого – сакральної історії: *Не Христос воскрес – Робітничий Клас* (П. Тичина). *Потім ти впала між скиби і в корчах материнства дала виродкові життя, назвавши його Христом* (В. Вовк). Другий із наведених прикладів діалогічно взаємодіє з подіями, які сталися внаслідок чорнобильської катастрофи: такі уявлення підтримує контекст поетичного твору.

У складі словесно-художніх одиниць із семантикою часу перебувають поняття, що становлять асоціативну площину закорінених в українській лінгвокультурі онімів *Божя Мати, Скорбна Мати, Марія* й ін., які мають в основі оператори 'знана як стражденна', 'знана як владуша', і це наводить на думку про те, що вони є носіями модальності логоепістемної кваліфікації. Указані словообрази часу окреслюють не лише напруженість суспільних подій, їх пов'язано також і з надією на очікувані позитивні історичні зміни: *Подивись, Маріє: все маліє. Тільки Бозя рюмсає про нас* (Ю. Андрухович); *Кликала пріч із пекельних сторіч Діва Обида... Чом же ти ймення Обиди взяла, Діво Маріє?* (І. Римарук).

Модальність логоепістемного типу, яку продукують міфоантропоніми Біблії, сформовано завдяки їх прецедентності й обізнаності реципієнтів з асоціативно-семантичними ресурсами досліджуваних онімів. У складі тропеїчних форм із семантикою часу, побудованих на їх основі, актуалізовано, наприклад, поняттєві оператори, на які спирається інтегративна структура словообразів (пор.: 'знаний як зрадник' (*Юда*), 'відомий як проклятий' (*Марко Проклятий*)) та ін., що сприяє характеристиці суб'єктів історичної діяльності: *Ні, не вмреш ти (народ – А. Б.). Марком Проклятим будеш* (Є. Маланюк). *А Хохландія: скопом живі й мерті, падли, апостоли, Юди* (І. Світличний).

Епістемний модус, реалізований у пригадуванні та зіставленні, стимулює темпоральна конотація розгляданих власних назв. Аналізований вид модальності співвідносний із порушенням усталеної кореляції означуваного й означника, що відбувається завдяки зближенню денотатів віддалених референційних сфер («національна

історія» та «сакральна історія»). У складі словообразів часу оніми *Месія*, *Пілат* та *Іуда* вжито в множині й тим самим їх співвіднесено не з референтною, як в узуальному мовленні, а з денотативною площиною: *Там, де корчаться згвалтовані іуди, мале є місце і моїм братам* (В. Стус). *Христос не знаю може де і є, зате в очах рябіє од Пілатів* (Л. Костенко). *За всім за тим – живіть собі, Іуди, я рук своїх об вас не забрудню* (Б. Мозолевський). У ході побудови словесно-художніх форм із семантикою суспільно-історичного часу переплітаються уявлення про реальні події, із якими діалогізують аналізовані образи (доба громадянської війни, репресій, чорнобильської трагедії), та хронотоп прецедентного тексту (легенда про Ісуса Христа).

У ході сприйняття вказаних тропеїчних компонентів функціонально-семантичного поля темпоральності відбувається накладання характеристик персонажів біблійного універсуму на риси суб'єктів історичного процесу, що засвідчує актуалізацію епістемного модусу, який зазнає синергійної підтримки з боку текстової інформації Святого Письма. Як і власні назви Біблії, міфоантропоніми легенд і міфів Давньої Греції, що є носіями темпоральної конотації, оскільки асоціюються з міфологізованою грецькою історією, належать до фонду лінгвокультури. У складі прецедентних текстів за ними закріплено стійкий асоціативно-семантичний ореол, елементи якого актуалізовано в ході утворення словообразів суспільно-історичного часу й спроектовано в обсяг операторів логоепістемної модальності (наприклад, поняття справедливості (пор.: *Феміда*), штучних меж (пор.: *Прокруст*) або даремної важкої праці (пор.: *Сізіф*): *Щодня таврує – дітись ніде – жерців осліпкої Феміди твій гнів, твій суд, твоє ім'я* (І. Світличний); *Скільки Колимських Сізіфів вчорнілим снігів'ям чорніли у власних лабіринтах свободи* (С. Сапеляк); *Та чесна муза Калинців і Стусів у нас, громадо чесна, і при нас, твалтована на ложищі Прокрустів* (І. Світличний). У такий спосіб відбувається осмислення суспільних подій та їхніх суб'єктів, сприйнятих крізь призму внутрішнього потенціалу зазначених власних назв: А.-Ж. Греймас характеризує лексему як місце історичної зустрічі сем [10, с. 53].

Оніми, що є об'єктами антономазії й антифразису та вживані в множині, створюють основу для зіставлення операторів аналізованої модальності й понять, пов'язаних із характеристикою суб'єктів історії: *Спішіть назустріч яросним Ахіллам легкою здобиччю легкої мсти і ницьма падайте чолом похилим волоссям прах мсти* (Юрій Клен); *Жерці Аполлона Прокрустам творять девізи й стяги: «Ламаєм людям горби, щоб вирівняти хребти!»* (І. Світличний). Наведені власні назви використані в міжтекстовій референції, виявляючи системну взаємодію мовних знаків культури. Логоепістемний тип модальності формується внаслідок зближення поняттєвих площин міфоантропонімів, які презентують легенди й міфи Давньої Греції, з одного боку, й суспільно-історичних реалій, з іншого. Наприклад, теоніми давньогрецької літератури, що символізують естетичне мистецтво (*Афродіта* (*Афродита*), *Аполлон*), у структурі поезій фокусують уявлення про прекрасне, що дає змогу за допомогою їх окреслити поняття очікуваного історичного майбутнього. Словесні образи часу, в основі яких перебувають імена героїв грецьких легенд і міфів (*Ахілл*, *Геракл*), асоціюємо з ідеалізованим історичним минулим України, величчю колишніх суб'єктів історії: *Бо життя їм немає. Бо куди себе діти їм. Їх погноєм, підніжжям створив всеблагий. А могли б Аполлонами. А могли б – Афродітами. Як князі між князями. Між богами боги* (І. Світличний). *Були преславні наші козаки – як ті Ахілли і як ті Геракли. На це у нас щось розуму забракло* (Л. Костенко).

Завдяки відомостям, носіями яких є тексти художньої літератури та фольклору, оніми, наділені темпоральною конотацією, виконують роль носіїв закріплених за ними поняттєвих операторів модальності логоепістемної кваліфікації (наприклад, *Ярославна* 'відома як віддана дружина', *Вій* 'знаний як сліпий, страхітливий'). Наведені уявлення стимулюють актуалізацію лінгвокультурних відомостей і проєктовані в характеристику суспільно-історичних явищ та суб'єктів історичного процесу: *Люд, позбавлен моря, грузне в землю Вієм* (Є. Маланюк); *Ой а ці Ярославни не на міських валах ой а цих Ярославен*

самих ждуть із темниць (І. Калинець); Молімося, браття атеїсти, за наших славних Ярославн (І. Світличний); Атомний Вій опустив бетонні повіки (Л. Костенко).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. У ході дослідження виявлено, що імпліцитні словесні образи часу, основою яких є вказані оніми, пов'язані з семантичною площиною знання, а його джерелом є прецедентні тексти. Тому їхня модальність невіддільна від епістемної; вона перебуває в системних зв'язках з евіденційністю, що у вузькому розумінні залежить від вказівки на джерело повідомлення, а також пресупозицією як різновидом імплікації, який формують попередньо здобуті відомості. Як й епістемна, логоепістемна модальність спирається на епістемний модус як визначальний.

Специфіку модальності логоепістемної кваліфікації становить темпоральна конотація символів, що є основою аналізованих словесних образів, а також стереотипні поняттєві оператори оцінки, сформовані на основі лінгвокультурних знань.

Список використаної літератури

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
2. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки : [монографія] / Тетяна Космеда. – Львів : ЛНУ, 2000. – 350 с.
3. Костомаров В. Г., Бурвикова Н. Д. Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века : [монография] / В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвикова. – СПб : Златоуст, 2001. – 220 с.
4. Бондаренко А. Темпоральність у поетичній мові XX століття : [монографія] / Алла Бондаренко. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М. – 2013. – 324 с.
5. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова: [монографія] / О. О. Семенець. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
6. Скибицька Н. В. Епістемічна модальність в англійській мові (діахронний аспект) : [монографія] / Н. В. Скибицька. – К. : Логос, 2010. – 215 с.
7. Охріменко В. І. Сміслова структура модальних одиниць : [монографія] / В. І. Охріменко. – К. : Логос, 2011. – 403 с.
8. Эвиденциальность в языках Европы и Азии : [сборник статей памяти Наталии Андреевны Козинцевой] / под ред. В. С. Храковского. – СПб : Наука, 2007. – 634 с.
9. Корди Е. Е. Категория эвиденциальности во французском языке / Е. Е. Корди // Эвиденциальность в языках Европы и Азии : [сборник статей памяти Наталии Андреевны Козинцевой]. – СПб: Наука, 2007. – С. 253–292.
10. Греймас А.-Ж. Структурная семантика: поиск метода / Альгирдас-Жюльен Греймас ; [пер. с фр.]. – М. : Академический Проект, 2004. – 368 с.

References

1. Arutyunova, N. D. (1998). *Language and the human world*. Moscow: Jazyki russkoy kultury (in Russ.)
2. Kosmeda, T. (2000). *Axiological aspects of pragmalinguistics: formation and development of the category of evaluation*. L'viv: LNU (in Ukr.)
3. Kostomarov, V. H., & Burvikova, N. D. (2001). *Old wineskins and new wine. Observations on Russian word usage in late XX century*. Saint Petersburg: Zlatoust (in Russ.)
4. Bondarenko, A. (2013). *Temporality in the XX century poetic language*. Nizhyn: PP Lysenko M. M. (in Ukr.)
5. Semenets, O. O. (2004). *Synergetics of poetic language*. Kirovohrad: Imeks Ltd. (in Ukr.)
6. Skybytska, N. V. (2010). *Epistemic modality in the English language (diachronic aspect)*. Kyiv: Logos (in Ukr.)
7. Ohrimenko, V. I. (2011). *Meaning structure of modal units*. Kyiv: Logos (in Ukr.)
8. Khrakovskii, V. S. (ed.) (2007). *Evidentiality in the languages of Europe and Asia. A collection of articles in the memory of N. A. Kozintseva*. Saint Petersburg: Nauka (in Russ.)
9. Kordi, E. E. (2007). The category of evidentiality in the French language. In Khrakovskii, V. S. (ed.). *Evidentiality in the languages of Europe and Asia. A collection of articles in the memory of N. A. Kozintseva*. Saint Petersburg: Nauka (in Russ.)
10. Greimas, J. A. (2004). *Structural semantics: search of a method*. Moscow: Akademicheskii proekt (in Russ.)

BONDARENKO Alla Ivanivna,

Doktor of Filology, Associate Professor at the Department of modern Ukrainian Language, Institute of Philology, Taras Shevchenko National University In Kyiv

e-mail : alla_bon@ukr.net

LOGOEPISTEMIC MODALITY OF VERBAL IMAGES OF TIME IN THE 20th CENTURY POETIC TEXTS

Abstract. Introduction. *The dialogue between texts in the semiosis of culture as well as the evolution of functional semantics of their fragments foreground the need to differentiate between types of modality. Linguistics has created a typology of subjective modality, but the problem of subtypology hasn't been solved.*

Purpose. *The purpose of the article is to identify, based on the analysis of verbal images of time in the 20th century poetic texts, the factors which form the subcategorical status of logoepistemic modality.*

Methods. *In order to achieve this purpose, we use methods developed in the framework of semasiology and text linguistics: componential, distributive and contextological analysis, as well as the procedure for modelling of the semantic field and contextological interpretation.*

Results. *The study reveals that the implicit verbal images of time which are based on onyms (anthroponyms, mythoanthroponyms and mythonyms) are connected with the semantic sphere of knowledge, the source of which lies in the precedent texts of folklore and literature. Therefore, the modality of these images correlates with the epistemic modality which has a systemic connection to evidentiality. In the narrow sense, it depends on the indication of the source of information, as well as the presupposition as a kind of implication, which is formed by previously obtained information. Both epistemic and logoepistemic modality have the epistemic modus at its core.*

Originality. *The originality of the study consists in author's approach to the problem of subtypology of the epistemic modality. Based on the components of the peripheral part of the functional-semantic field of temporality (formed by the implicit verbal images of time in the XX century poetic texts), the study identifies subcategorical factors of logoepistemic modality. These factors, while demonstrating its vertical connection to the category of the epistemic modality, also indicate its unique characteristics.*

Conclusion. *The characteristic features of logoepistemic modality consist in the temporal connotation of symbols at the core of implicit verbal images of time, as well as in the stereotypical evaluation operators formed on the basis of linguocultural knowledge, which need to be considered when developing and describing a subtypology of modality.*

Key words: *logoepistemic modality; epistemic modality; logoepisteme; evidentiality; epistemicmodus; temporal connotation; presupposition; stereotypical evaluation operators; semiosis of linguoculture.*

Надійшла до редакції 02.09.16

Прийнято до друку 30.09.16

УДК 811.111'367

ЦЮРА Светлана Владимировна,

кандидат филологических наук, доцент
кафедры иностранных языков
Черкасского национального университета
имени Богдана Хмельницкого
e-mail: tsura.svetlana@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЕДИНИЦ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА ИЗВИНЕНИЯ В ЭПИСТОЛЯРНОМ ЖАНРЕ

Проблема данной статьи обусловлена интересом современной лингвистики к диахроническим исследованиям. Актуальность статьи определяется общей направленностью современных лингвистических исследований на рассмотрение любого синтаксического явления с точки зрения выполняемых им в процессе коммуникации функций. Анализ изученных нами эпистолярных текстов определил ряд характерных особенностей использования речэтикетных

единиц извинения в письмах в отличие от их употребления в устной речи. По месту расположения в письме высказывания с коммуникативной интенцией извинения могли находиться в зачине, в середине или в конце письма. Существует расхождение в использовании этикетных формул извинения в официальной и неофициальной переписке. На 6 тысяч страниц эпистолярных текстов личной переписки было обнаружено 675 употреблений высказываний с коммуникативной интенцией извинения и на 1 тысячу страниц переписки официально-деловой – 18 употреблений. Отмечается возросшее в XVII–XVIII вв. разнообразие этикетных формул извинения, использовавшихся на письме, по сравнению с XV–XVI вв. На формирование языковых штампов, в том числе штампов речевого этикета, оказали влияние, с одной стороны, процесс стабилизации литературных норм английского языка, завершившийся к середине XVIII в., с другой, ограничение многообразия языковых реализаций коммуникативной интенции извинения, что было связано с усилением пуританских тенденций в религии, морали и поведении.

Ключевые слова: диахронические исследования, эпистолярные тексты, единицы речевого этикета, коммуникативная интенция извинения, стабилизация литературных норм.

Постановка проблемы. Проблема данной статьи обусловлена интересом современной лингвистики к диахроническим исследованиям и связана с актуальностью данных исследований. Актуальность статьи также определяется общей направленностью современных лингвистических исследований на рассмотрение любого синтаксического явления с точки зрения выполняемых им в процессе коммуникации функций. Обращение к коммуникативно-функциональному аспекту высказывания предполагает рассмотрение речезыкетных единиц извинения не абстрагированно от их функций в процессе коммуникации, а с учетом анализа всего потенциала их функциональных характеристик. Незавершенность проблемы английского речевого этикета в плане диахронического развития отдельных коммуникативно-семантических групп речезыкетных единиц обуславливает перспективность изучения как формул этикета вообще, так и речезыкетных единиц извинения в эпистолярном жанре в частности.

Анализ последних исследований. На важность диахронического подхода в изучении единиц речевого этикета уже указывалось в ряде работ [3, с. 5; 5, с. 17; 15, с. 5; 17, с. 32; 18]. Однако до сравнительно недавнего времени большая часть исследований по речевому этикету, проводившихся на материале различных языков, велась в синхронном плане. Речевой и неречевой этикет исследовался в аспекте лингвострановедения [9; 11; 12; 14], паралингвистики [6], семиотики [8], лексикографии [2], в методике преподавания русского и английского языков [16], а также в аспекте социолингвистики [12; 14] и психолингвистики [9].

Большинство имеющихся в настоящее время работ по речевому этикету посвящено изучению проблем обращения и описания правил его использования в различных языках [3; 4; 9; 11; 13; 14; 22; 31].

Непосредственно английский речевой этикет получил отражение в основном только в методических разработках и разговорниках для изучающих английский язык. Специального лингвистического исследования английского речевого этикета в аспекте его функционирования в процессе коммуникации и одновременно в процессе его диахронического развития в эпистолярном жанре до сих пор не проводилось. Исключение составляет ряд статей Л. П. Чахоян, рассматривающей безглагольные формулы социального этикета в ранненовоанглийском [17; 18], диссертационное исследование И. С. Шевченко, посвященное изучению исторической динамики прагматических характеристик английского вопросительного предложения в XVI–XX вв. [19], а также в некоторой степени диссертация Т. В. Сидоровой [15], где она анализирует изменения единиц речевого этикета английского языка в период с XVI по XVIII вв. на примере одного функционально-семантического типа формул – приветствий. В этой связи следует упомянуть о диссертационном исследовании Р. Б. Ахмедовой [1], посвященном описанию грамматических моделей представления в современном английском языке.

Целью статьи является рассмотрение динамического характера единиц речевого этикета извинения в эпистолярном жанре, а также установление хронологических границ исследования материала. Нижней временной границей изучаемых единиц речевого этикета мы избрали XIV век потому, что становление конструктивного ядра предложения, завершившегося в начале XIV века [10, с. 100], с одной стороны, и закрепление за однотипными ситуациями одних и тех же высказываний-извинений, уже наблюдавшееся в XIV веке, с другой стороны, говорит о правомерности рассматривать период XIV–XV вв. как начало процесса стереотипизации речэтикетных единиц, о начале превращения свободных словосочетаний и предложений в стереотипные конвенционализованные формулы. В соответствии с избранным направлением исследования основной задачей статьи является коммуникативно-функциональный анализ высказываний-извинений в эпистолярном жанре с учетом их исторической изменчивости.

Материалом статьи послужили эпистолярные тексты XV–XVIII вв. общим объемом 7 тысяч страниц (6 тысяч страниц личной переписки и 1 тысяча страниц переписки официально-деловой). Объектом исследования являются единицы речевого этикета извинения. Предметом рассмотрения является анализ их функциональных характеристик в эпистолярном жанре.

Изложение материала исследования. Изучение языковых единиц в отрыве от речи, в изоляции от вербального контекста и социальной ситуации не могут считаться достаточными для адекватного описания единиц речевого этикета и их функциональных характеристик.

Единицы речевого этикета могут быть рассмотрены как на парадигматическом, так и на синтагматическом уровне. С точки зрения парадигматики единицы речевого этикета как единицы языковой системы обладают абстрактно-понятийными смыслами и объединяются в семантические («тематические») группы, каждая из которых имеет единое инвариантное значение. Исходная сема тематической группы обнаруживается в ее наименовании, и эта сема присутствует в каждой из составляющих синонимический ряд единиц. Пучок сем, который составляет суть значения обобщенной единицы в тематической группе – инвариант значения, он присущ всей синонимической группе в целом.

Так, этикетные формулы извинения, будучи структурно разнооформленными языковыми единицами, образуют семантическую группу единиц речевого этикета извинения и имеют единое содержание – просить адресата об извинении.

На уровне синтагматики, то есть будучи реализованными в контексте как коммуникативные единицы, этикетные формулы извинения наряду с инвариантным значением приобретают конкретные, ситуативно обусловленные варианты коммуникативные смыслы. В связи с чем представляется интересным проследить изменение потенциала их прагматических функций в зависимости от контекста употребления, а также развитие единиц речевого этикета извинения в эпистолярном жанре.

Анализ изученных нами эпистолярных текстов XV–XVIII вв. определил ряд характерных особенностей использования речэтикетных единиц извинения в письмах в отличие от их употребления в устной речи. Материал исследования показал, что контекст письма, в котором употребляются высказывания с коммуникативной интенцией извинения, часто носит типизированный характер. Это дает возможность выявить определенную модель написания письма, характерную для изучаемого периода, и место формул извинения в этой модели. Что касается самой модели, то в ней целесообразно выделить следующие части: а) зачин письма, включающий обращение, различные формы приветствия, пожелания и т. д. (1, 2, 3); б) непосредственно описание дел адресанта (или адресата), изложение той проблемы, по поводу которой собственно и пишется письмо; в) концовка письма часто представляла собой сложное построение, включающее разного рода пожелания, уверения в преданности, ожидании последующих новостей и писем от адресата и т. д. (4, 5):

(1) Right trusty and well-beloved, we greet you heartily well [30; I, p. 90];

(2) Worshipful and my right trusty and well-beloved friend, I greet you well [30; I, p. 91];

(3) Right worshipful brother, I recommend me to you, desiring to hear of your welfare ... [30; I, p. 93];

(4) Worshipful and right well-beloved cousin, I pray God speed you in this matter, and send you your good desires [30; I, p. 96];

(5) Almighty Jesu have you eternally in His merciful governance. Written at Caister the Wednesday next after Saint Martin, anno 33, Thomas Howes [30; I, p. 97].

По месту расположения в письме высказывания с коммуникативной интенцией извинения могли находиться в зачине, в середине или в конце письма.

В зачине письма такие высказывания, как правило, выражали извинение за долгое молчание, за задержку с ответом и пр. (6, 7, 8, 9):

(6) I believe, my dear sister, *you will easily forgive my not writing to you from Dresden*, as I promised, when I tell you that I never went out of my chaise from Prague to this place [26, p. 35];

(7) *I beg your pardon*, my dear sister, *that I did not write to you from Tunis* ... [26, p. 173];

(8) *I beseech you to hold me excused that I sent to you none erst no writing* ... [30; I, p. 184];

(9) *I owe you many apologies for not sooner answering your very entertaining letter upon your Parisian journey.* / Sir Walter Scott to J. B. S. Merritt / [28, p. 314].

Иногда в начале письма могла употребляться другая причина извинения, нетипичная для зачина, но важная для пишущего, например:

(10) *And it please you to be so good and kind mother to me to forgive me, and also my wife, of our lewd offence that we have not done our duty, which was to have seen and have waited upon you ere now* [30; II, p. 226];

(11) *I hope your Lordship in courtesy will pardon my youth*, yf I have throughe wante of experience in some sorte passed the bondes of frugality. / The Earl of Essex to Lord Burghley / [29, p. 80].

Гораздо чаще этикетное выражение извинения содержала концовка письма, когда одна из завершающих его реплик выражала сожаление в необходимости закончить послание

(12), извинение за слишком длинное (13, 14) или короткое (15) письмо:

(12) My dear sister, *you will easily pardon an abrupt conclusion*. I believe by this time you are ready to think I shall never conclude at all [26, p. 22];

(13) *The length of this letter would require many apologies* if the subject were not interesting. I trust that *Your Grace will on that account excuse it*, and believe me to be with great truth

Your Grace's servant.

/ Mr A. Stuart to the Duchess of Argyll / [24; I, p. 186];

(14) *You will forgive, Madam, my taking up so much of your time.*

I am, Madam,

Your most obedient and most obliged humble servant.

/ H. Walpole to Anne Pitt / [23, p. 5];

(15) I am sure you will forgive my letter's being no longer... / to Mrs Hewet / [27, p. 148].

Реже этикетные выражения извинения употреблялись в середине письма, но в таком случае причина извинения обязательно оговаривалась, как, например (16, 17):

(16) *Excuse my impertinence in this particular*, which proceeds from my zeal for your ease and happiness. / J. Addison to A. Pope / [28, p. 64];

(17) Sir, as for that occupation, I can little skill in, nor I will not take upon me none such occupations; wherefore *I beseech you hold me excused*, for it is no world for me to take such occupations [25, p. 201].

Характер такого рода причин нельзя назвать типизированным.

Извинение может также служить темой всего письма [30; I, p. 52; 30; II, p. 226–227; 23, pp. 16–17; 23, p. 408]. В таком случае зачин письма и его концовка включают высказывания-извинения, а содержание письма посвящено объяснению причин ошибки, допущенной адресантом, или его неправильного поведения.

Одной из характерных особенностей употребления высказываний с коммуникативной интенцией извинения в эпистолярных текстах XV–XVIII вв. является более широкое по сравнению с устной речью использование косвенных речевых актов полуимплицитного характера, то есть высказываний, в пропозициональном содержании которых представлены элементы пропозиции подразумеваемого косвенного высказывания [7, с. 54] (например, 18), а также полных единиц речевого этикета, выражающих извинение. Они, как правило, сопровождаются высказываниями с описанием причин извинения (19, 20):

(18) I pray you, without it be to my Lady Calthorpe, *let there be but few words of this pardon* [21, p. 114];

(19) *I heartily beg your ladyship's pardon*; but I really could not forbear laughing heartily at your letter, and the commissions you are pleased to honour me with [26, p. 123];

(20) *I beseech you to pardon me of my writing*, for I have pity to see the tribulations that my mistress hath here, and all your friends [30; II, p. 19].

Следует отметить, что существует значительное расхождение в использовании этикетных формул извинения в официальной и неофициальной переписке. В письмах военных, государственных деятелей высказывания с коммуникативной интенцией извинения встречались намного реже, чем в письмах личного характера. На 6 тысяч страниц эпистолярных текстов личной переписки нами было обнаружено 675 употреблений высказываний с коммуникативной интенцией извинения и на 1 тысячу страниц переписки официально-деловой – 18 употреблений.

Как видно из примеров, самыми распространенными речевыми единицами извинения, использовавшимися в письмах XV–XVIII вв., были: *I beseech you (pray you) to hold me excused*; *I beseech you to pardon me*. Наряду с ними употреблялись такие единицы как *I am sorry*; *I beseech you to forgive me*; *Forgive me*.

В XVII–XVIII вв. наряду с перформативными глаголами *beseech* и *pray* могли употребляться и другие глаголы просьбы, например, *ask* и *beg*, причем их использование становится преобладающим: *I beg (ask) your pardon*; *I must beg your pardon*.

Следует отметить возросшее в XVII–XVIII вв. разнообразие этикетных формул извинения, использовавшихся на письме, по сравнению с XV–XVI вв. В XVII–XVIII вв. в переписке широко употреблялись такие формулы извинения как *Excuse me*; *I am sorry*; *You will pardon (excuse, forgive) me*; *You ought to forgive me*. Слово *apology* (*apologies*) употреблялось только как существительное. Начало его использования в письмах относится к XVIII в.

Выводы. Примерно к середине XVIII в. завершился длительный процесс стабилизации литературных норм английского языка [20, с. 211]. Сравнение использования речевых единиц извинения в устной речи и в письменной показало, что между ними имеется существенная разница. Этикет письма является более формальным и сдержанным, чем этикет устной речи. Наблюдается некоторое запаздывание в изменении этикета письма по сравнению с этикетом устной речи: этикет письма нередко сохраняет те единицы речевого этикета, которые уже исчезли из этикета устной речи.

Контекст письма, в котором употребляются высказывания с коммуникативной интенцией извинения, часто также как и устная речь носит типизированный стандартный характер. Наиболее частое употребление извинений наблюдается в записке письма и в его концовке. Причины, по поводу которых пишущий извиняется, также имеют типизированный характер. В начале или в конце письма они выполняют социально-регулятивную функцию, а в середине письма их задача – заострить внимание адресата на какой-то ошибке или неправильном поступке адресанта, вызвать положительную реакцию адресата, добиться прощения.

Таким образом, развитие речевых единиц извинения в эпистолярном жанре шло от увеличения разнообразия этикетных формул с коммуникативной интенцией извинения в XV–XVI вв., к стабилизации и унификации этих формул в XVII–XVIII вв.

Список использованной литературы

1. Ахмедова Р. Б. Представление как грамматическая форма речевого этикета : автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Р. Б. Ахмедова. – Ташкент, 1989. – 21 с.
2. Балакай А. Г. Русский речевой этикет и принципы его лексикографического описания : дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.02 / А. Г. Балакай. – Москва, 2000. – 328 с.
3. Балашова Е. В. Историческое развитие обращений в английском языке : дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Е. В. Балашова. – Ленинград, 1984. – 203 с.
4. Войдович Д. О. О лингвокультурном статусе обращений в русском языке в прошлом и настоящем / Д. О. Войдович // Коммуникативное поведение. – Воронеж, 2004. – Вып. 19 : Коммуникативное поведение славянских народов. – С. 101–130.
5. Войцева Е. А. Особенности функционирования лексики церковно-книжного фонда в русском языке / Е. А. Войцева // Синхронический и диахронический анализ языковых единиц русского языка. – К., 1998. – С. 17–30.
6. Волоцкая З. М. Жестовая коммуникация и ее место среди других систем человеческого общения / З. М. Волоцкая, Т. М. Николаева // Симпозиум по структурному изучению знаковых систем : Тезисы докладов. – М., 1962. – С. 65–77.
7. Герасимова О. И. Косвенные высказывания в английской диалогической речи : дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / О. И. Герасимова. – Калинин, 1986. – 162 с.
8. Иванов В. В. Очерки по истории семиотики в СССР / В. В. Иванов. – М. : Наука, 1976. – 304 с.
9. Липатова М. К. Обращение как средство выражения эмоциональной оценки в современном французском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / М. К. Липатова. – Ленинград, 1984. – 17 с.
10. Мороховский А. Н. Слово и предложение в истории английского языка / А. Н. Мороховский. – К. : Вища школа, 1980. – 214 с.
11. Петрова Т. А. Типы номинации коммуникативного адресата в ситуации непосредственного общения (на материале современного английского языка): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Т. А. Петрова. – Ленинград, 1983. – 20 с.
12. Пономарева Т. В. Единицы речевого этикета в современном немецком языке ГДР : автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Т. В. Пономарева. – Ленинград, 1982. – 16 с.
13. Рыжова Л. П. Обращение как компонент коммуникативного акта : автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Л. П. Рыжова. – М., 1982. – 21 с.
14. Рязанова Л. М. Формы наименования адресата речи в современном французском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / Л. М. Рязанова. – Ленинград, 1983. – 21 с.
15. Сидорова Т. В. Коммуникативно-семантические характеристики единиц речевого этикета (на материале английского языка XVI–XVIII вв.) : дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Т. В. Сидорова. – Ленинград, 1986. – 219 с.
16. Ступин Л. П. Современный английский речевой этикет / Л. П. Ступин, К. С. Игнатьев. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. – 144 с.
17. Чахоян Л. П. Некоторые тенденции развития формул социального этикета: на материале пьес ранненовоанглийского периода / Л. П. Чахоян // Анализ стилей зарубежной художественной и научной литературы. – Ленинград, 1982. – Вып. 3. – С. 31–35.
18. Чахоян Л. П. Анализ специфики разговорной речи в пьесах ранненовоанглийского периода / Л. П. Чахоян // Лингвистическое исследование разговорной речи. – Куйбышев, 1984. – С. 3–10.
19. Шевченко И. С. Историческая динамика прагматических характеристик английского вопросительного предложения (XVI–XX вв.) : дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.04 / И. С. Шевченко. – Киев, 1999. – 412 с.
20. Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка / В. Н. Ярцева. – Москва : Наука, 1969. – 286 с.
21. The Correspondence of Robert Dudley, Earl of Leycester, during his government of the Low Countries, in the years 1585–1586 / Ed. by J. Bruce. – London : Camden society, 1844. – 496 p.
22. Eminovich C. A. The intimacy of address: friendship markers in children's social play / C. A. Eminovich // Language in society. – Cambridge Univ. press, 1981. – Vol. 10. – No 2. – P. 189–199.
23. Horace Walpole's correspondence / Ed. by W. S. Lewis, R. Smith & Ch. H. Bennett. – Yale Univ. press, 1961. – 528 p.
24. Intimate society letters of the 18th century / Ed. by The Duke of Argyll K. T. – London : Hazell Watson & Viney, Vol. I–II. – 1910. – 696 p.
25. Letters of Charles the 2-d illustrating the relations between Charles the Second and Scotland in 1650 / Ed. by Gardiner S. R. – Oxford, Clarendon press, 1955. – 506 p.
26. Letters of right honorable Lady Mary Wortley Montagu. – Paris, Printed by P. Didot, the elder of the national Palace of arts & science, 7-th year of the French Republic.
27. The letters and works of Lady Mary Wortley Montagu / In two volumes. – London : Covent garden, 1837. – 514 p.

28. Original letters of eminent literary man of the 16-th, 17-th and 18-th centuries / Ed. by H. Ellis. – London, Camden society, 1843. – 460 p.
29. Original letters illustrative of English history / Ed. by Henry Ellis in 4 volumes. – London, Whitefriars, 1827. – Vol. III. – 383 p.
30. The Paston letters (in two volumes). – London, J. M. Dent & sons Ltd, 1956: Vol. I – 264 p.; Vol. II – 284 p.
31. Whitcut J. The Language of address / J. Whitcut // The state of the language / Ed. by Michaels and Ricks. – Berkeley, Los Angeles, London: Univ. of California Press, 1982. – P. 89–97.

Reference

1. Ahmedova, R. B. (1989) *Introduction as a form of speech behaviour*: synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.04. Tashkent (in Russ.)
2. Balakay, A. G. (2000) *Russian speech etiquette and principles of its lexicographical description*: dissertation for a doctor degree in philology: 10.02.02. Moscow (in Russ.)
3. Balashova, E. V. (1984) *Historical development of the forms of address in the English language*: dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.04. Leningrad (in Russ.)
4. Voydovich, D. O. (2004) *On the linguistic and cultural status of the of forms of address in the Russian language in the past and in the present*. In *Communicative behaviour*. 19, 101–130 (in Russ.)
5. Voytseva, E. A. (1998) *Peculiarities of functioning of church vocabulary in the Russian language*. In *Synchronic and diachronic analysis of Russian speech units*. Kyiv. 17–30 (in Russ.)
6. Volotskaya, Z. M. & Nikolayeva T. M. (1962) *Gesture communication and its place among other systems of human communication*. In *Symposium on structural investigation of sign systems*. Moscow. 65–77 (in Russ.)
7. Gerasimova, O. I. (1986) *Indirect utterances in English dialogues*: dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.04. Kalinin (in Russ.)
8. Ivanov, V. V. (1976) *Essays on the history of semiotics in the USSR*. Moscow: Nauka (in Russ.)
9. Lipatova, M. K. (1984) *Forms of address as a means of emotional estimation in modern French*: synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.05. Leningrad (in Russ.)
10. Morohovskiy, A. N. (1980) *Word and sentence in the history of the English language*. Kyiv: Vytscha shkola (in Russ.)
11. Petrova, T. A. (1983) *Types of addressee nomination in communicative situations of behaviour (on the material of the English language)*: synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.04. Leningrad (in Russ.)
12. Ponomaryeva, T. V. (1982) *Etiquette speech units in modern German*: synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.04. Leningrad (in Russ.)
13. Ryzhova, L. P. (1982) *Forms of address as a component of a communicative act*: synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.04. Moscow (in Russ.)
14. Ryazanova, L. M. (1983) *Forms of addressee nomination in modern French*: synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.05. Leningrad (in Russ.)
15. Sidorova, T. V. (1986) *Communicative and semantic characteristics of etiquette speech units (on the material of the English language of the XVI–XVIII centuries)*: dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.04. Leningrad (in Russ.)
16. Stupin, L. P. & Ignatyev K. S. (1980) *Modern English speech etiquette*. Leningrad: Leningrad Univ. press (in Russ.)
17. Chahoyan, L. P. (1982) *Some tendencies of the social etiquette development: on the material of the plays of the early Modern English period*. In *Analysis of styles of foreign fiction and scientific texts*. Leningrad. 3, 31–35 (in Russ.)
18. Chahoyan, L. P. (1984) *Analysis of the speech peculiarities in the plays of the early Modern English period (formulas of social etiquette)*. In *Linguistic investigation of speech*. Kuybyshev. 3–10 (in Russ.)
19. Shevchenko, I. S. (1999) *Historical dynamics of pragmatic characteristics of the English interrogative sentence (16–20 centuries)*: dissertation for a doctor degree in philology: 10.02.04. Kyiv (in Russ.)
20. Yartseva, V. N. (1969) *Development of the national English literary language*. Moscow: Nauka (in Russ.)
21. *The Correspondence of Robert Dudley, Earl of Leycester, during his government of the Low Countries, in the years 1585-1586*. (1844) Ed. by J. Bruce. London: Camden society
22. Eminovich, C. A. (1981) The intimacy of address: friendship markers in children's social play. *Language in society*. Cambridge Univ. press. 10, 189–199
23. *Horace Walpole's correspondence* (1961) Ed. by W. S. Lewis, R. Smith & Ch. H. Bennett. Yale: Univ. press
24. *Intimate society letters of the 18th century* (1910) Ed. by The Duke of Argyll K. T London: Hazell Watson & Viney
25. *Letters of Charles the 2-d illustrating the relations between Charles the Second and Scotland in 1650* (1955) Ed. by Gardiner S. R. Oxford: Clarendon press
26. *Letters of right honorable Lady Mary Wortley Montagu*. Paris, Printed by P. Didot, the elder of the national Palace of arts & science, 7-th year of the French Republic
27. *The letters and works of Lady Mary Wortley Montagu* (1837). In two volumes. London: Covent garden

28. *Original letters of eminent literary man of the 16-th, 17-th and 18-th centuries* (1843). Ed. by H. Ellis. London: Camden society
29. *Original letters illustrative of English history* (1827). Ed. by Henry Ellis in 4 volumes. London: Whitefriars
30. *The Paston letters* (in two volumes) (1956). London: J. M. Dent & sons Ltd.
31. Whitcut, J. *The Language of address* (1982) In *The state of the language*. Ed. by Michaels and Ricks. Berkeley, Los Angeles, London: Univ. of California Press

TSURA Svitlana Volodymyrivna,

Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Foreign Languages Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy
e-mail: tsura.svetlana@gmail.com

PECULIARITIES OF APOLOGY FORMULAS DEVELOPMENT IN EPISTOLARY TEXTS

Abstract. Problem. *The problem of the article is determined by the interest of modern linguistics to diachronic investigations. Contemporary approach of linguistic investigations is also conditioned by the tendency to examine syntactical phenomena from the point of view of their functions in communication.*

Objective. *The paper aims to examine dynamic character of the speech units of apology in epistolary texts and to establish chronological boundaries of the investigated material. The object of the research is speech units of apology. The subject matter of the research is the analysis of their functional characteristics in epistolary texts.*

Results. *The analysis of the epistolary texts of the XV–XVIII centuries showed some peculiar features which distinguish the usage of apology formulas in letters from their usage in oral speech. The investigated material revealed that the letters in which units of apology are used, often have typified character. It gives possibility to define a letter model common for the given period, and the place of apology formulas in this model. We can point out the following parts in such a letter model: a) the beginning of the letter; b) the description the addresser's or addressee's state of affairs; c) the final part of the letter. Apology formulas could be used in the beginning, in the middle or in the end of the letter. According to their position in the letter their functions were different. In the beginning and in the end of the letter they performed social and regulatory functions, in the middle of the letter their communicative function was to draw the attention of the addressee to the addresser's mistake, to achieve his positive reaction and to be excused. There is a significant difference of the usage of apology formulas in official and unofficial correspondence. In the letters of military leaders and statesmen apology formulas are used not so often as in private letters. We found out 675 apology formulas out of 6000 pages of epistolary texts of private correspondence, and only 18 apology formulas out of 1000 pages of official correspondence.*

It should be pointed out that the variety of apology formulas which were used in the letters of the XVII–XVIII centuries increased comparing with their usage in the letters of the XV–XVI centuries.

Conclusion. *By the middle of the XVIII century the process of the stabilization of the English language literary norms came to an end. Comparison of the usage of apology formulas in oral speech and in epistolary texts showed that there is a significant difference in their usage. The etiquette of letters was more formal and reserved than the etiquette of oral speech. There was a certain delay in the process of changing of the etiquette of letters comparing with the etiquette of oral speech: etiquette of letters often preserved such apology formulas which already disappeared in the etiquette of oral speech.*

Thus, the changing of apology formulas in epistolary texts developed from the increasing of their variety in the XV–XVI centuries to the stabilization and unification of these formulas in the XVII–XVIII centuries.

Key words: *diachronic investigations, dynamic character, units of apology/ formulas of apology, epistolary texts, chronological boundaries, functional characteristics, typified character, official / unofficial correspondence.*

*Надійшла до редакції 15.12.16
Прийнято до друку 27.12.16*

СРЕДСТВА РЕАЛИЗАЦИИ МОДАЛЬНОСТИ ИСТИННОСТИ В НАУЧНОМ ТЕКСТЕ

У статті проаналізовані засоби формування модальності істинності в науковому тексті суспільно-гуманітарного змісту. Виявлено, що для наукових текстів, їх загальне модальне значення істинності відіграє особливу роль, оскільки систематичність і однаковість у викладі тут виступають в якості однієї з основних вимог. Лексичні модальні засоби (вставні слова і словосполучення, модальні дієслова, прислівники, прикметники та іменники) можуть поширювати свою дію за межі пропозиції, охоплюючи надфразову єдність, у якій вони присутні, або цілий текст. Пропозиції і групи речень також можуть служити в якості текстових модальних засобів. Одним із засобів когезії наукового тексту, використовуваним для модальної оцінки істинності є лексичні повтори, а також анафори. Близьким до анафори за характером перенесення модального значення істинності засобами внутрішньо-текстової когезії є ретроспекція і проспекція. Робиться загальний висновок, що на модальне значення висловлювання в науково-гуманітарному тексті впливає не тільки його внутрішня структура, але і надфразові фактори, які виникають внаслідок перебування висловлювання у зв'язному тексті.

Ключові слова: текстова модальність, науковий текст, модальність істинності, засоби реалізації модальності істинності, лексеми, висловлювання.

Постановка проблеми. Языковой модальностью называют выраженное языковыми средствами отношение говорящего к содержанию высказывания. Модальность является обязательным элементом речевой деятельности, а языковые средства выражения модальности – необходимыми компонентами структуры любого языка. В связи с направленностью современной лингвистики на изучение языка как коммуникативно ориентированной знаковой системы проблема языковой модальности приобретает особую значимость. Явление модальности обнаруживается на разных уровнях речевой деятельности – лексическом, синтаксическом, текстовом. Без сомнения, можно говорить о текстовой модальности, которая играет одну из главных ролей в образовании текста, в реализации его связности и осмысленности. Изучение текстовой модальности представляет собой, таким образом, одну из актуальных проблем лингвистики. Этот вывод вполне относится к отдельным функционально-стилистическим разновидностям текстов, в частности, к научным текстам, которым посвящена данная статья. Первостепенную важность для этого вида текстов имеет модальность истинности.

Анализ последних публикаций. В бурно развивающейся в последние десятилетия лингвистике текста не последнее место занимает изучение явления текстовой модальности, в частности модальности научного текста. Работы З. Я. Тураевой [1], Е. А. Баженовой [2], Б. В. Хрычикова [3] установили правомерность использования категории модальности текста в лингвистике, объём и содержание этой категории, её место среди других явлений сферы языка, речи, семантических отношений в языке и речи. Работы И. В. Антипова [4], Л. В. Селезнёвой [5], Е. В. Пучковой [6], Е. И. Ильиной [7] явились продолжением темы изучения текстовой модальности, в частности, модальности научного текста. Е. И. Пучкова подчеркивает свойство преобразования исходного, присущее модальности как основообразующая характеристика, имея в виду, что при присоединении модальности исходный смысл модифицируется [6, с. 85]. С точки зрения Е. В. Ильиной, текстовая модальность нацелена на интеграцию средств языковой системы и является категорией актуализации, создающей интерпретационную рамку, указывая нужный вариант, который должен выбрать реципиент в соответствии с замыслом

говорящего [7, с. 187–188]. Л. В. Селезнёва отмечает специфику текстовой модальности в разных видах дискурса, отмечая, что в научном тексте модальность определяется целями сообщения, которые заключаются в точном и полном объяснении фактов окружающей действительности, в показе причинно-следственных связей между явлениями [5, с. 201]. И. В. Антипов, сравнивая модальность русскоязычного и англоязычного научного текста, выделяет три компонента модальности: отношение говорящего к действительности, отношение говорящего к участникам общения, отношение говорящего к действию [4, с. 36]. Дальнейшее изучение категории модальности в научном тексте требует особого внимания к средствам реализации модальности текста. Без понимания их роли в реализации общей текстовой модальности последняя, как представляется, не может быть вполне осмыслена и объяснена.

Цель статьи. Из всего разнообразия модальных отношений в языке, то есть отношений автора высказывания к его содержанию, выраженных языковыми средствами, мы выбрали модальность истинности как достаточно очевидно и разнообразно проявляющуюся в тексте. Особенно важна модальность истинности для научных текстов. Вполне репрезентативными с точки зрения функционирования средств формирования модальности истинности, на наш взгляд, являются научно-гуманитарные тексты, сочетающие в себе элементы строго научного, а также публицистического, художественного и даже просторечного стиля. Именно такие тексты были выбраны нами для анализа указанной модальной категории.

Целью статьи, таким образом, является определение роли средств реализации модальности истинности в научном тексте социально-гуманитарного содержания, описание их разновидностей их грамматических и семантических особенностей.

Изложение основного материала. Общая модальность как выражение отношения автора к сообщаемому заставляет воспринимать текст не как сумму отдельных единиц, а как цельное произведение; такое восприятие основывается не на рассмотрении качеств отдельных речевых единиц, а на установлении их функций в составе целого. Для научных текстов их общее модальное значение истинности играет особую роль, поскольку систематичность и единообразие в изложении здесь выступают в качестве одного из основных требований.

Лексические модальные средства (вводные слова и словосочетания, модальные глаголы, наречия, имена прилагательные и существительные) могут распространять своё действие за пределы предложения, охватывая сверхфразовое единство, в котором они присутствуют, или целый текст. Предложения и группы предложений также могут служить в качестве текстовых модальных средств. Выполняют эту функцию и вводно-союзные компоненты со значениями следствия-вывода (*значит, следовательно, выходит*); обобщения и заключения (*итак, таким образом, вообще, в итоге, словом, одним словом*); сопоставления и противопоставления (*однако, напротив, наоборот, с одной стороны – с другой стороны, впрочем*); перечисления (*во-первых, во-вторых, в конце концов*); уточнения, пояснения (*например, к примеру, в частности, вернее, точнее, короче, иными словами, лучше сказать*). Они являются средствами межфразовой связи и особенно широко используются в научной речи. В любом случае указанные модальные средства представляют собой средство внутритекстовой когезии, связывая оценкой часть текста либо текст в целом. Целесообразно выделить две их семантические функции: 1) выражение того, что оценка относится к данной части текста или ко всему тексту в целом; 2) выражение оценки (указание на то, что последующий или предшествующий текст истинен, ложен, имеет промежуточное истинностное значение).

К средствам реализации первой из указанных функций относятся модальные слова и словосочетания, связывающие части текста причинно-следственными или формальными связями – *итак, следовательно, таким образом* и др. ... *Итак, природа порождает человека как самое прекрасное и самое сознательное существо. Человек – цель природы, но одновременно и субъект* [8, с. 14]; ... *Таким образом, произведения, возникшие в эпоху*

борьбы русского народа с татаро-монгольскими завоевателями... свидетельствуют о сильной патриотической окрашенности эстетического видения природы в XIII–XIV веках [8, с. 248]. Приведёнными предложениями завершаются относительно законченные части научно-гуманитарного текста, сверхфразовые единства. Модальная оценка, содержащаяся в них, распространяется на предыдущую часть текста.

Средствами модальной модификации научно-гуманитарного текста могут быть также вопросы, стоящие в начале сверхфразового единства. **Какие же конкретно критерии уже нащупаны исследователями? Рассмотрим одну содержательную работу в этой области...** [8, с. 126]. *Художник не воссоздает точно явления природного мира (точность-это курьез, "обманка"). Но почему? Разве природа не само совершенство?! ...* [8, с. 81]. Данные вопросы предполагают и частично предвосхищают ответы на них (какие-то критерии уже нащупаны исследователями; есть причины, по которым художник не воссоздаёт точно явления природы). Тем самым они создают и определённый модальный истинностный смысл последующего текста.

Модальные фразы с оценочной семантикой, как правило, реализуют обе указанные функции – и оценочную, и выделяющую, – находясь при этом в позиции начала или конца сверхфразового единства (*Ясно одно...; Очевидно следующее...;*) – Оценивая эти иллюстрации к рассуждениям Фрейда, можно предположить, что к началу XX века они удовлетворяли в сублимированной форме свойственные каждому тогдашнему человеку половые или агрессивные влечения. Что касается нашего современника, то несомненно одно: ему требуется более сильное лекарство [9, с. 22]. Модальные фразы могут включать предикаты пропозициональных установок, тогда они требуют наличия субъекта и выражают персонализированную оценку – **Поясним нашу мысль примером из литературы...** [10, с. 10]; **Заметим, что – судя по этому – публика уже не мало знает о русском языковом этикете** [10, с. 65]. Область действия такого маркера связывается единством лица и оценки истинности. Она выходит за рамки высказывания, что выражается словами *поясним, судя по этому, в итоге*, которые отсылают к предшествующей или последующей части текста.

Модальные слова и фразы в качестве текстовых модальных средств придают области их действия разные оттенки значений из континуума истина – ложь. Возможны как прямые, точные оценки, так и смягчённые либо неопределённые (**Считать клановую систему более ранней стадией трудно, так как... Поэтому в нашем исследовании мы должны искать другие критерии и другие опознавательные признаки** [11, с. 105]). Как правило, для текстов от первого лица не характерна оценка ложь, но вполне обычным является выражение сомнения (*Я не уверена, что всё сказанное – правда, но...*). Оценка своих слов как ложных вступает в противоречие с презумпцией истинности авторской речи в научном тексте (автор может ошибаться, но, как предполагается, никогда не говорит того, что сам не считает истиной). Оцениваться как ложная может естественным образом только чужая речь – *Так, для XVI века обычным считалось отмечать политический, а нередко и экономический крах возрожденческой Италии с окончанием итальянских войн... В действительности же более реалистической является другая оценка итогов итальянских войн* [12, с. 13] или предполагаемое мнение, не относимое к какому-либо конкретному субъекту, – **Но неверно было бы, разумеется, сводить дело к тому или иному термину** [13, с. 64].

Текстовые модальные средства указанного типа играют роль фактора, усиливающего модальное значение истинности – как позитивное, так и негативное, – той части текста, к которой они относятся. Если выраженная ими модальная оценка позитивна, усиление модального значения отдельных высказываний происходит независимо от того, совпадает ли значение модальных текстовых средств с модальностью соотносимого с ними текста. Усиливаются сразу все оценки (в том числе разнонаправленные), содержащиеся в отдельных высказываниях в составе последующего или предшествующего текста. *Теперь мы можем более точно формулировать стоическое*

учение об истинности или лжи в их отношении к «лектон». Вот что по этому поводу всё у того же Секста Эмпирика... Отсюда с полной очевидностью вытекает, что «лектон», взятый сам по себе, совершенно никакого отношения не имеет к истине или лжи [14, с. 177]. Первое высказывание из этого сверхфразового единства усиливает истинность последующей цитаты из Секста Эмпирика и ложность отрицаемого в последнем предложении утверждения.

Если модальное значение текстовых модальных средств негативно, модальная оценка в отдельных высказываниях соотносимой с ними части текста меняется на противоположную (истина на ложь, ложь на истину). Так, в предпоследнем из приведённых примеров, все изложенные автором мнения относительно краха возрожденческой Италии, имеющие в рамках первого высказывания значение *истина*, получают в итоге модальное значение *ложь*.

Одним из средств когезии научного текста, используемым для модальной истинностной оценки, являются лексические повторы. Повторы слов, словосочетаний, фраз в изменённом окружении, в других частях текста помимо связности создают единый модальный смысл. Ранее полученное ими значение переносится в иную часть текста, охватывая и своё новое окружение. Происходит своего рода интерференция модального значения. Всё связанное с уже установленным фактом или истинным высказыванием приобретает некоторый ореол истины. Поэтому повторы являются средством научной аргументации. Таким образом, модальная оценка при повторах распространяется за пределы повторяющегося элемента текста и охватывает связанное с ним по смыслу текстовое окружение: *Адаптивные способности человека на порядок больше, чем у прочих животных* [11, с. 30] – *Отмеченные адаптивные способности человека не просто повышены сравнительно с его предками, а связаны с особенностью, отличающей человека от прочих млекопитающих* [11, с. 222].

Повтор усиливает любое модальное значение – *истины, лжи, сомнения, знания, незнания* и т. д. В случае, когда модальная оценка в повторяющемся элементе текста не эксплицирована, повтор предполагает усиление позитивной оценки истинности (значение истины). Если при первом появлении в тексте содержание языковой единицы оценивается как мнение автора, то второе вхождение придаёт ему, как правило, смысловой оттенок установленного положения дел, а при последующих вхождениях к нему апеллируют как к непреложному факту или истине аксиоматического характера, что подтверждает приведённый выше пример.

Ещё одним средством когезии текста, используемым для модальной оценки, является *анафора*. Формально анафора отличается от повтора дейктивностью языковых единиц (слов, словосочетаний), т.е. недословным повторением сказанного. В этой связи иногда говорят об особом дейктическом модусе текста. Однако, помимо указанных выше есть и другие отличия. Во-первых, анафора относится не только к данному референту, но и к его контексту. Например, описать в некотором тексте случившийся где-то пожар и потом, далее по тексту, употребить слово *пожар* означает референцию только к самому факту пожара. Сказать же *то, что произошло* (анафорическое имя пожара) означает референцию не только к факту, но и ко всем деталям события. Если модальная оценка обоих элементов содержания (факта и совокупности деталей) одинакова, то различия в цитационном и анафорическом повторе не заметны. Но если модальная оценка различна (например, факт пожара считается установленным, а описываемые детали сомнительными), то анафора зафиксировывает истинностную двойственность, а повтор – только истину факта.

Во-вторых, анафора изменяет смысл (сигнификат) языковой единицы. Сказать *Л. Н. Гумилёв* или сказать *этот учёный*, согласно точке зрения, идущей от Г. Фреге и Б. Рассела, значит выразить разный смысл. Иначе говоря, дейктическая отсылка к некоторому объекту выделяет в нём другую сторону. В то же время истинностная оценка может относиться и к объекту в целом, и к одной из его сторон – в первом случае ни

анафора, ни дословный повтор не изменяют заданного ранее модального значения, во втором случае анафора это значение изменяет (то, что было истинно в отношении Л. Н. Гумилёва, оказывается не обязательно истинным в отношении *этого учёного*).

Дейктические языковые единицы могут заменять высказывание, группу высказываний, а также только субъект или предикат. Для обобщённой характеристики в основном избираются местоимения, которые вбирают в себя все модальные значения, часто бывая модально амбивалентными. В наибольшей степени нейтральны и восприимчивы к модальным влияниям указательные местоимения *это* и *то*.

При наличии в анафорических элементах текста модальных маркеров с позитивной, негативной или промежуточной истинностью предыдущая истинностная оценка соответственно усиливается, меняется на противоположную, ослабляется. При этом истинностная оценка, содержащаяся в анафоре, если она не совпадает с предыдущей оценкой, доминирует в тексте как более поздняя – *Открытость не только текста, но и контекста, вписанного в бесконечное множество других, более широких контекстов, стирает разницу между текстом и контекстом, языком и метаязыком. Это не означает их превращения в единый гомогенный текст...* [15, с. 38]. При отсутствии эксплицитных модальных маркеров на анафору переносится истинностная оценка того элемента текста, на который она указывает.

Близким к анафоре по характеру переноса модального значения истинности средством внутритекстовой когезии является ретроспекция. Ссылка на предыдущую часть текста может осуществляться без раскрытия её содержания. Думается, что для возникновения этого явления достаточно: 1) указания на ту часть текста, с которой соотносится данная: *Как отмечено во Вступлении к этой книге в нашей психологической науке пока остаётся дискуссионным вопрос: является ли психологическое взаимодействие людей чем-то вторичным по отношению к психике каждого индивида?* [13, с. 133]; 2) указания на объект в данной части текста, с которым связана ретроспекция – *Отмеченный выше "парохиализм" полностью присущ и другому нашему видению* [16, с. 172]; *Здесь нужно ещё раз возвратиться к истории возникновения "Видения Туркилля". Как мы уже знаем, сперва его рассказы о виденном в мире ином имели отрывочный характер* [16, с. 176]. Механизм реализации модального значения здесь тот же, что и при повторах и анафорах: возвращение к высказанному ранее автором научного текста положению или факту придаёт ему большую убедительность.

Противоположное ретроспекции явление – проспекция; данная часть текста соотносится с тем, что будет сказано. В частности, к проспекции можно отнести провозглашение в начале научного текста будущей темы или общего суждения, которые уточняются и объясняются в процессе изложения. Например, вот начало работы А. Ф. Лосева «О понятии аналитической лингвистики»: *Современная лингвистика отличается как своими огромными достижениями, так и своими весьма многочисленными недостатками. Мы сейчас хотели бы говорить не о достоинствах, но скорее о недостатках современной науки о языке. Одним из самых главных недостатков этой науки является, с нашей точки зрения, слишком абстрактное и слишком логически неподвижное определение и употребление основных языковых категорий. ...* [14, с. 145]. Модальная оценка истинности приобретает форму предвидения. Например: *Социальная психология никак не может ограничиться рассмотрением таких моделей, где предполагается более или менее однородная и единая социальная структура. Мы уже разрушили такую модель, затронув тему об авторитете и авторитарности. Теперь надо рассмотреть вопрос в более широком охвате* [13, с. 169]. В любом случае происходит перенос оценки из одной части текста в другую с её усилением, ослаблением или утратой однозначности и приобретением двусмысленности в зависимости от наличия и направленности модальных маркеров в соотносящихся частях.

Выводы. На модальное значение высказывания в научно-гуманитарном тексте влияет не только его внутренняя структура, но и сверхфразовые факторы, которые

возникают вследствие пребывания высказывания в связном тексте. Роль текстовых модальных модификаторов могут выполнять лексемы и лексические группы с истинностной семантикой в модальных и немодальных позициях. Средствами модальной истинностной оценки являются также повторы слов, словосочетаний, фраз, которые создают единый модальный смысл, перенося своё значение на новую часть текста. Повторы усиливают любую модальную оценку. Если оценка не эксплицирована, повтор предполагает усиление позитивной истинности. Текстовыми средствами модальной оценки являются также анафора, ретроспекция и проспекция. Возвращение к высказанному ранее автором научного текста положению или факту, придаёт ему большую убедительность. Результаты проведённого исследования открывают перспективу дальнейшего изучения модальности научного текста. Такое изучение предполагает включение дополнительных средств реализации модальности истинности, а также выявление особенностей разных видов научных текстов в плане их модальности.

Список использованной литературы

1. Тураева З. Я. Лингвистика текста и категория модальности / З. Я. Тураева // Вопросы языкознания. – 1994, № 3. – С. 105–114.
2. Баженова Е. А. Экспликация преемственности знания в научном тексте / Е. А. Баженова // Речевое мышление и текст. – Воронеж, 1993. – С. 166–174.
3. Хрычиков Б. В. Категория модальности, её объём и средства выражения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1992. – 214 с.
4. Антипов И. В. Модальность научного текста как лингво-педагогическая проблема / И. В. Антипов // Вестник ТГУ. – 2008. – № 10. – С. 32–36.
5. Селезнева Л. В. Текстовая модальность в разных типах дискурса / Л. В. Селезнёва // Ученые записки РГСУ. – 2009. – № 6. – С. 199–203.
6. Пучкова Е. В. Модальность и текст / Е. В. Пучкова // Вестник ЧелГУ. – 2009. – № 34. – С. 78–85.
7. Ильина Е. В. Языковая модальность и конгломерат средств её выражения / Е. В. Ильина // Научный диалог. – 2012. – № 8. – С. 182–190.
8. Долгов К. М. Эстетика природы / Под. ред. К. М. Долгова. – М.: ИФРАН, 1994. – 230 с.
9. Дмитриев А. В. Социология юмора / А. В. Дмитриев. – М.: ОФСПП, 1996. – 214 с.
10. Лотман Ю. М. Семиотика кино и проблемы киноэстетики / Ю. М. Лотман. – Таллин: Ээсти Раамат, 1973. – 70 с.
11. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилёв. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1997. – 640 с.
12. Рутенбург В. И. Истоки Риссорджименто: Италия в XVII–XVIII веках / В. И. Рутенбург. – Л.: Наука, 1980. – 304 с.
13. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М.: Наука, 1979. – 232 с.
14. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1982. – 480 с.
15. Маньковская Н. Б. Париж со змеями (Введение в эстетику постмодернизма) / Н. Б. Маньковская. – М.: ИФРАН, 1994. – 220 с.
16. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1990. – 396 с.

References

1. Turayeva, Z. Ya. (1994). Text linguistics and the category of modality. *Voprosy yazykoznaniya*, 3, 105–114 (In Rus.)
2. Bazhenova, E. A. (1993). The explication of the continuity of knowledge in the scientific text. *Rechevoye myshleniye i tekst*, 166–174 (In Rus.)
3. Hrychikov, B. V. (1992). *The category of modality, its scope and means of expression in modern Russian language*. Kyiv: Vyshcha shkola (In Rus.)
4. Antipov, I. V. (2008). The modality of the scientific text as a linguistic-pedagogical problem. *Vestnik TGU*, 10, 32–36 (In Rus.)
5. Seleznyova, L. V. (2009). Text modality in different types of discourse. *Uchyonyie zapiski RGSU*, 6, 199–203 (In Rus.)
6. Puchkova, E. V. (2009). Modality and the text. *Vestnik ChelGU*, 34, 78–85 (In Rus.)
7. Iljina, L. V. (2012). Language modality and conglomerate of the means of its expression. *Nauchnyi dialog*, 8, 182–190 (In Rus.)
8. Dolgov, K. M. (1994). *Aesthetics of nature*. Moscow: IFRAN (In Rus.)
9. Dmitriyev, A. V. (1996). *Sociology of humor*. Moscow: OFSPP (In Rus.)

10. Lotman, Yu. M. (1973). *Semiotics of cinema and problems of cinema aesthetics*. Tallinn: Eesti Raamat (In Rus.)
11. Gumilyov, L. N. (1997). *Ethnogenesis and biosphere of the Earth*. Moscow: Institut DI-DIK (In Rus.)
12. Rutenburg, V. I. (1980). *The sources of Risorgimento: Italy in the XVII-XVIII centuries*. Leningrad: Nauka (In Rus.)
13. Porshnev, B. F. (1979). *Social psychology and history*. Moscow: Nauka (In Rus.)
14. Losev, A. F. (1982). *Sign. Symbol. Myth*. Moscow: Moscow University Press (In Rus.)
15. Mankovskaya, N. B. (1994). *Paris with snakes (Introduction to the aesthetics of postmodernism)*. Moscow: IFRAN (In Rus.)
16. Gurevich, A. Ya. (1990). *The medieval world: the culture of silent majority*. Moscow: Iskusstvo (In Rus.)

KULIESHOVA Lyudmila Nikolayevna

candidate of philological sciences, associate professor, Department of Russian language, foreign literature and methods of teaching, Cherkasy national university
e-mail: klshv@rambler.ru

THE MEANS OF THE TRUTH MODALITY REALIZATION IN THE SCIENTIFIC TEXT

Abstract. Introduction. *The article analyzes the means of forming the modality of truth in the scientific text of social and humanitarian content. The notion of linguistic modality denotes the language means realizing the attitude of a speaker towards the content of his or her statements. One can talk about the textual modality, which plays a major role in the formation of the text, as well as in the implementation of its coherence and meaningfulness.*

Purpose. *The purpose of this article is to determine the role of the means of truth modality realization in scientific texts of social and humanitarian content, the description of their varieties, of their grammatical and semantic features.*

Results. *Modal lexical tools in scientific texts (introductory words and phrases, modal verbs, adverbs, adjectives and nouns) can extend its effect beyond the limits of the proposition, covering the super-phrasal unity in which they are present, or the whole text. Sentences and groups of sentences can also serve as the text modal means. Two of their semantic functions is useful to distinguish: 1) expression of the fact that the evaluation refers to this part of the text or the entire text as a whole; 2) evaluation of the expression (indication that the subsequent or preceding text is true, false, has an intermediate truth value). Among the means of cohesion of the scientific text used for the modal assessments of the truth there are lexical repetition and anaphora. Closest to anaphora means of intra-textual cohesion, by the nature of their modal truth values transformation, are retrospection and propection.*

Originality. *It is stated that general modality as an expression of the author's relationship to what is reported makes to perceive the text not as a sum of separate units, but as a complete work; this perception is not based on consideration of qualities of individual speech units, but on the establishment of their functions in the whole composition.*

Conclusion. *The article reveals that for the scientific texts, their general modal meaning of truth plays a special role as it is the regularity and uniformity in their presentation which act here as one of the main requirements. The overall conclusion is that modal meaning of a sentence in the scientific-humanitarian text affects not only its internal structure, but over-phrasal factors that arise as a result of the words being included into a coherent text.*

Key words: *textual modality, scientific text, truth modality, the means of truth modality realization, lexemei, propositions.*

Надійшла до редакції 16.11.16

Прийнято до друку 12.12.16

КОМУНІКЕМИ-СЛЕНГІЗМИ В УКРАЇНСЬКОМОВНІЙ МУЛЬТИПЛІКАЦІЇ

У статті розглянуто стилістичні та семантичні особливості лексико-фразеологічних комунікем у сучасних мультиплікаційних фільмах для дітей. Зазначено, що сленгові одиниці в таких текстах – це один із маркерів сучасної екранної творчості. Обґрунтовано виділення поняття комунікеми як мовно-культурного стереотипу (слова, словосполучення, фраземи), пов'язаного з автоматичною вербалізацією в конкретних мовних ситуаціях. Підкреслено, що в мультиплікаційних діалогах спілкування зазвичай неформальне, тому пріоритетними для вибору є саме комунікеми-сленгізми. Зауважено, що для таких мовних одиниць характерна лаконічність та інформативна змістовність, завдяки чому вони стають невід'ємним складником комунікативного акту, привертаючи увагу і сприяючи кращому порозумінню співрозмовників. Уперше в українській лінгвістиці дослідження комунікем-сленгізмів здійснено на матеріалі сучасної українськомовної мультиплікації. Запропоновано класифікацію комунікем за функціональними (фатична, інформаційна, волюнтативна функції) параметрами.

Ключові слова: комунікема; мова мультфільму; мовно-культурний стереотип; ситуативний мовний стереотип; ситуативна функція; комунікема-сленгізм; фатична функція; інформаційна функція; волюнтативна функція.

Постановка проблеми. Суттєві зміни в ставленні до літературного стандарту, норм спілкування за останні 20 років змушують лінгвістів, психологів, педагогів акцентувати увагу на зниженні реєстрів спілкування на всіх рівнях життя. За поняттями «колоквіалізація», «оралізація» ЗМІ часто постають процеси вульгаризації, сленгізації екранної комунікації. Один із її різновидів – мультиплікація для дітей та дорослих. Багатьох дослідників привертають питання насамперед культури комунікації, пропагованої в стилізованих ситуаціях спілкування в дитячій мультиплікації. Адже сучасні діти більшу частину вільного часу дивляться телевизор або граються в комп'ютерні ігри. Отже, не можна залишати поза увагою такий жанр кіномистецтва, як дитячий мультиплікаційний фільм: саме через мультфільми діти засвоюють нову лексику, копіюють манеру поведінки персонажів.

Сленгові одиниці в дитячих мультфільмах – це один із маркерів сучасної екранної творчості. Їх пропонуємо кваліфікувати як комунікеми, що виконують не лише фатичну, а й номінативну, інформаційну та оцінну функції. Допоки в українській лінгвістиці немає спеціальних досліджень, присвячених вивченню комунікем-сленгізмів на матеріалі сучасної українськомовної мультиплікації.

Матеріал дослідження – тексти сучасної українськомовної мультиплікації, а саме: мультиплікаційні фільми «Аладдін» (далі – А), «Веселі ніжки» (далі – ВН) «Геркулес» (далі – Г), «Губка Боб» (далі – ГБ), «Зоряні війни» (далі – ЗВ), «Історія Іграшок» (далі – І), «Льодовиковий період» (далі – ЛП), «Монстри на канікулах» (далі – МНК), «Мулан» (далі – М), «Нікчемний Я» (далі – НЯ), «Панда кунг-фу» (далі – ПКФ), «Подорож до Атлантиди» (ПДА), «Підводна братва» (далі – ПБ), «Спайдермен» (далі – С), «Тачки» (далі – Т), «Футурама» (далі – Ф).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сленг – одне із найскладніших і найцікавіших явищ у мові. Поняттєвий зміст терміна «сленг» досі викликає дискусії серед лінгвістів. Приймаємо академічне визначення: «1) термін, що донедавна в українському мовознавстві зрідка вживався в тому самому значенні, що і жаргон (переважно щодо англійських країн); 2) інтержаргонне явище; не маючи чітко окреслених меж, він

уживається в значенні особливостей мовлення чималих верств носіїв мови, пов'язаних не лише груповою, корпоративною спільністю, а й просторовою, наближаючись до просторіччя, хоча сленг використовуються не лише людьми, недостатньо обізнаними з нормами літературної мови, а й особами, які ними володіють, – для підсилення експресивності висловлення» [1, с. 608]. Увага до сленгових одиниць не лише в розмовному, а й художньому, публіцистичному дискурсах, не вщухає (Л. О. Ставицька [2], Л. І. Мацько [3], Т. М. Кондратюк [4], П. М. Грабовий [5], О. С. Фурса [6; 7], Ерік Патридж [8] та ін.).

Саме в мові мультиплікаційних фільмів широко представлені лексико-фразеологічні комунікеми-сленгізми, які виконують функцію засобу стилізації усності й розмовності. Називаємо такі причини актуалізації сленгу в мові персонажів мультфільмів (це, фактично, відповідає й загальномовним причинам сленгізації комунікації): 1) надання висловленню оригінальності, реалізація бажання бути смішним, «своїм» у соціальній групі, зазвичай, серед осіб молодого віку. Через те стилізовані діалогічні ситуації мають відтінок фамільярності; 2) прагнення персонажів мультфільмів бути особистістю, бути модним, привертати увагу інших; 3) бажання героїв мультфільмів підтримувати свій соціальний статус перед «однолітками»; 4) прагнення персонажів-мовців до неологізації; 5) економія мовних зусиль.

Саме в текстах мультфільмів активні сленгізми у формі однослівних найменувань і лексико-фразеологічних єдностей – комунікем, що виконують функцію засобу стилізації усності й розмовності. Вони допомагають відтворити природність сучасного мовного середовища, невимушені стосунки між персонажами, спроектувати екранну реальність на життєву і навпаки.

Поняття «комунікема» почало функціонувати нещодавно. Більшість досліджень здійснено на матеріалі текстів художньої літератури (В. Ю. Мелікян [9], А. В. Чугуй [10]) та мовлення школярів (О. Н. Хаванська [11]).

У своєму дослідженні послуговуємося поняттям-терміном «комунікема» зі значенням комунікативної непередикативної одиниці синтаксису, що тотожна слову або поєднанню слів. Вона є граматично неподільною, нерозчленовано виражає певний непоняттєвий зміст (тобто не дорівнює судженню), не відтворює структурних схем речення. Комунікема лексично непроникна, поєднуючись з іншими висловлюваннями в тексті, виконує в ньому реактивну, волюнтаривну, емоційно-оцінну, естетичну та інформативну функції [9, с. 68].

Мета статті – дослідження структурних і функціональних типів комунікем-сленгізмів у сучасній українськомовній мультиплікації.

Виклад матеріалу. Матеріал дослідження засвідчує, що частина комунікем-сленгізмів виконують фатичну функцію, тобто ці одиниці допомагають ініціювати діалоги, установити контакти між співрозмовниками. Йдеться про усталені лексико-фразеологічні єдності, формули, орієнтовані на вживання в ситуаціях привітання й прощання. Таку функцію виконують варваризми. Якщо комунікема-сленгізм *бонжур* має давнішу традицію вживання (Грю: *Бонжур, посіпаки. Дякую вам (НЯ)*), то *хеллоу* стало поширеним в останні 20 років (Боб: *Хеллоу, друзі, радий вас тут усіх бачити (ГБ)*);

У такому вживанні також засвідчено варваризми (італійського, французького походження), що мають свою традицію в усній побутовій сфері: Сквідвард: *Геть звідси!* (Викидає Боба через вікно) Боб: *Чао! Зустрінемося на відкритті (ГБ)*; Механік: *Ми кидаємо вас, пане голово. Блискавка: Хо, хо, хо. Добре. Йдіть. Ха-ха. Хіба ж я знайду мастаків, що вміють бензин заливати? Ад'є, Чак (Г).* Пінгвін: *Та їх же ціла зграя.* Пінгвін 2: *Вони запанують над світом.* Ловелас: *Адіос, аміго (ВН).*

Такі комунікеми-сленгізми не засвідчені в тлумачних словниках, хоча відомі більшості освіченого населення, побутують в усній практиці. У мультиплікаційних діалогах, як і в реальній українськомовній комунікації, вони не співвіднесені з тим національним мовним середовищем, звідки вийшли у світову практику. Отже, їхня

сленгова функція незаперечна: комунікеми-сленгізми у фатичній функції маркують неофіційність стосунків між співрозмовниками, надають ситуаціям епатажності, фамільярності й невимушеності.

Аналізуючи питальні комунікеми, засвідчуємо, що комунікеми-сленгізми мають різну структуру – одно- (Телеведуча: *Упливли? Точно упливли? **Стопудово?*** [2, с. 281: Стопудово, мол. Стопроцентно, обов'язково] Чудово (ПБ)), двоскладову (Графиня: *Бендере, мені байдуже чи є в тебе гроші. Я люблю тебе за твій штучний розум і за стимулятор щирості.* Бендер: *Чесно? **Без балди?*** [4, с. 45: Без балди. Серйозно, не шуткуючи] (Ф); Мені: *Ти – помилка матері-природи, **ти в курсі?*** [4, с. 71: В курсах бути. Мати інформацію, бути в курсі] (ЛП).

У сучасній мультиплікації зафіксовано широкий спектр інформаційних функцій комунікем-сленгізмів. У стилізованих діалогічні ситуаціях засвідчено такі мовно-культурні стереотипи:

а) згоди: Філ: *Та годі! Ти героєм хочеш стати? Багатьох я тренував на цю роль. Я і досі як згадую, болить мені у серці. Але сину Зевса я відповім з усякою прямою. Я скажу **окей*** [2, с. 247: Окей. Від англ. абрив О. К. – “добре”, “гаразд”] (Герк);

б) заперечення: Павук: *О ні, ні, ні, ні, ні. Я не хочу бути членом команди. Нік: Це не команда – це програма. Дозволь, я тобі все поясню.* Павук: Ні, **ноу** (з англійської мови), **найн** (з німецької мови), **не** (суржикізм), **дзуськи, нізащо** (С);

в) відмови: Геркулес: *Мені потрібна твоя допомога. Я хочу стати героєм, справжнім.* Філактет: *Тут я **нас*** [4, с. 223: Пасувати. Ухилятися від чогось], *вибач.* Геркулес: *Чекай, вибач, це чому?* (Г);

г) упевненості: Езра: *Зеб там уже давно. Ти впевнений, що він повернеться?* Кен: **На всі сто** (ЗВ);

д) констатація факту разом з вираженням емоційного ставлення до ситуації. Такі комунікеми-сленгізми за походженням є або еліптичними синтаксичними одиницями (Султан: *Стража! Стража! Хапайте його! Яго: Ну все! **Капець!*** [4, с. 155: Капець. зниж. Кінець; дуже погано] **Торба!** [4, с. 291: Торба. Безвихідна ситуація, кінець]; або відфраземними трансформаціями: Павук: *Я піду.* Сем: *Дзуськи, ти **свій шанс провтикав*** [4, с. 255: Провтикати. Прогавити, втратити шанс]. *Тепер моя черга* (ЛП); Султан: *Викопайте могилку на двох, бо **нам тепер гайки*** [2, с. 99: Гайки, мол. Кінець, безвихідна ситуація] (А); Пірат: (розгортає книгу) ***Ніфіга собі*** [4, с. 305: Фіг, вульг. Нічого. Ні фіга – Ого, оце так]. *Бібліотечна заборгованість* (ГБ); або лексико-фразеологічними єдностями: Джамбо: *Гість! Так підем привітаємось.* Патрік: *Не треба, вона **і так влипла*** [4, с. 85: Влипати. Потрапляти у неприємну ситуацію] (ГБ); Підривник: *Ти не збираєшся ставити намет?* Майло: *Я, я поставив. Схоже я досі **чайник у цьому*** [4, с. 324: Чайник. Людина недосвідчена в певній галузі; новачок] (ПДА); Хелл: *Чекай, Роксі, я влаштовую у себе вечірку, це буде супер-пупер і завально. Ти теж приходь, там буде діджей, надувний батут, ціла тонна чіпсів. **Це буде жир!*** [4, с. 125: Жир. Щось дороге, багате, гарно зроблене – все найкраще].

Інформаційна функція комунікем-сленгізмів у мультиплікаційних діалогах супроводжується й оцінністю. Адже такі соціально марковані одиниці спілкування не можуть бути нейтральними: Шифу: *Внутрішній спокій.* По: *Внутрішній спокій? **Це кльово*** [4, с. 163: Кльово, крим., мол., схвальн. Добре, чудово] (ПКФ); Мушу: *Для початку, ми придумавмо назву. Це ключ до успіху, скажімо «Дерево пам'яті» Ні, це для стариганів. Евріка! Наша тема «Світ рожевий» **Це останній блиск*** [4, с. 61: Блиск. Чудово, гарно, винятково]. *І просто і модно!* (М); Лейла: *Треба покатати тебе на Мотолунопарку. Одягнеш скафандр і поїздиш трохи по поверхні. Черги нема, бо це навчальна екскурсія. Фрай: *Навчальна, не навчальна – **Фіолетово*** [4, 307: Фіолетово, мол.; несхвальн. Абсолютно, байдуже не цікаво, все одно]. *Ідьмо* (Ф).*

Окрему групу складають комунікеми-сленгізми, що виконують етикетні функції:

а) подяки: Мамбл: *Ти справжній друг. Дякую, аміго*. Рамон: **Красно gracias**, *та це не моя заслуга* (ВН); Франческо: *Беліссімо. Граціос всім за підтримку, а тобі за лажі Мак Квін* (Т); Франческо: *Я надеру йому бампер. Блискавка: А ось і вони. Слова образи. Граціюю* (Т); Грю: *Цитьте я сказав. Мерсі* [5, с. 660: Мерсі, розм. Дякую, спасибі] (НЯ);

б) вибачення: По: *Даруйте, сто пардонів* [12, с. 887: Пардон, виг., рідко. Вибачте, пробачте, даруйте] (ПКФ); Бо: *Хо-хо-хо. Вітаю вас, друзі. Веселе цього року видалося Різдво. Селяни мої. Воу (спускає санчата з іграшками) Вибачте, пардончики. Дякую* (П).

Більшість етикетних комунікем-сленгізмів – варваризми (з іспанської, французької). Такі комунікеми надають мультиплікаційним діалогам фамільярної тональності, адже співрозмовник підсвідомо чи то засвідчує належність до якоїсь національної культури (адже мультиплікаційні тексти перекладні, персонажі – істоти-«іноземці»), чи то у фамільярній формі натякає на знання інших мовних традицій.

Утім, і українськомовний ґрунт дає сленгові похідні, напр.: *дякі* від «дякую»: Машинка 1: *Оу, дякі, чувак*. Машинка 2: *Граціо, амігос* (Т). Особливість етикетних комунікем у тому, що їхньою дериваційною основою може бути розмовно-побутова фразеологія: *красно граціос* «красно дякую», *сто пардонів* «сто / тисячу вибачень».

Волонтеративна функція комунікем-сленгізмів – вираження прохання, запрошення, поради, спонукання тощо. При цьому у творенні комунікем зростає комунікативно-прагматичне навантаження часток (Корабель 2: *Альо, а ти що тут забув. Ану розвертайся і шуруй* [4, с. 338: Шурувати. Йти] назад звідки приплив (Т)), підсилювальних прислівників (Віщунка: *Ти не знаєш? По: Про що? Павич: Виявляється, що він нічогосінько не знає. По: Все! Годі цих загадок. Негайно коліться!* [4, с. 166: Колотись, крим. і мол. Розкривати інформацію] (ПКФ). Відзначаємо, що мультиплікаційних діалогів поширення і комунікем – еліптичних висловлень: Крабс: *Замовлення було простеньке. Крабсбургер з сиром. Клієнт його коштує, і... Немає сиру!* Боб: *Опануй себе, Юджене. Спокуха!* [2, с. 309: Спокуха, мол., жрм., жарт., ірон. Заклик до спокою] (ГБ).

Спостерігаємо, що в репліках деяких персонажів відбувається нанизування сленгізмів, ряд яких закінчує комунікема, яка узагальнює семантику висловлення, як-от: *в'їхав, врубився* – «до мене дійшло»: Аїд: *Я в курсі, що ви в курсі. Я в'їхав* [в'їду, в'їдеш, док., (у що), мол., крим. Зрозуміти, осмислити щось], *врубився* [2, с. 95: Врубився, -аюся, -аєшся, недок., у що, мол. жарг. Розуміти щось], *до мене дійшло!* (Г).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, комунікеми-сленгізми є важливими компонентами процесу спілкування й стилізації його усно-розмовних форм. Вони поширені в мові сучасної українськомовної мультиплікації, яка має одну стилістичну особливість – насичення діалогів сленгізмами, що прийшли в інше національномовне середовище з англійської, французької, німецької, іспанської, російської культур. Ці одиниці допомагають стилізувати вільне, невимушене побутове спілкування, надають мовленнєвому акту більшої експресивності, фамільярності. Комунікеми-сленгізми можуть бути різними за своєю структурою (одно-, дво- й багатокомпонентні) і мають широкую дериваційну базу.

Перспектива подальших досліджень полягає в подальшому вивченні особливостей комунікем-сленгізмів на матеріалі сучасної українськомовної мультиплікації, що дозволить описати можливості використання цих мовних одиниць в аспекті їхньої стилістичної й естетичної важливості в мультиплікаційних текстах, систематизувати знання про комунікеми-сленгізми як одиниці експресивного синтаксису розмовної мови, а також теоретично обґрунтувати жанрово-стильову своєрідність українськомовної мультиплікації в структурі художнього стилю сучасної української літературної мови.

Список використаної літератури

1. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

2. Ставицька Л. О. Український жаргон: словник / Л. О. Ставицька. – К. : Критика, 2007. – 494 с.
3. Мацько Л. І. Стилiстика української мови / Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 450 с.
4. Словник сучасного українського сленгу / Т. Н. Кондратюк. – Х. : Фоліо, 2006. – 349 с.
5. Грабовий П. М. Український молодіжний сленг: сучасна картина світу / П. М. Грабовий. – К. : Умань : ПП Жовтий, 2010. – 221 с.
6. Фурса О. С. Англiцизм українського молодіжного сленгу: чинники, динаміки та проблеми класифікації / О. С. Фурса // Мова та історія: Періодичний зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 74. – С. 57–67.
7. Фурса О. С. Молодіжний сленг як об'єкт лінгвістичного дослідження / О. С. Фурса // Мова та історія: Періодичний зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 78 / 79. – С. 101–106
8. Partridge E. Slang Today and Yesterday / E. Partridge. – London, 1979. – 258 p.
9. Меликян В. Ю. Современный русский язык. Синтаксис нечленимого предложения. / В. Ю. Меликян. – Р. н / Д. : РГПУ, 2004. – 288 с.
10. Чугуй А. В. Коммуникемы в аспекте нечленности: язык и речь : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «русский язык» / Чугуй А. В. – Ростов н / Д, 2005. – 19 с.
11. Хаванская О. Н. Коммуникемы в речи младших школьников: гендерный аспект / О. Н. Хаванская // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 322. – С. 39–42.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. : Бусел В. Т. та ін. – К., Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

References

1. *Ukrainian language: Encyclopedia* (2004). Ed. V. M. Rusanivskiy, O. O. Taranenko, M. P. Ziabl'uk. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia n. a. M. P. Bazhan (in Ukr.)
2. Stavyska, L. O. (2007). *Ukrainian jargon: Dictionary*. Kyiv: Krytyka (in Ukr.)
3. Mats'ko, L. I. (2003). *The stylistics of Ukrainian language*. Kyiv: Vyshcha Shkola (in Ukr.)
4. Kondratiuk, T. N. (2006). *Dictionary of modern Ukrainian slang*. Kharkiv: Folio (in Ukr.)
5. Graboviy, P. M. (2010). *Ukrainian youth slang: a modern view of the world* Kyiv: Academy of Higher Education of Ukraine, Council of Young Scientists (in Ukr.)
6. Fursa, O. S. (2005). Anglicisms of Ukrainian youth slang: factors, dynamics and classification problems. *Language and history: Periodic coll. of science works edition*, 74, 57–67 (in Ukr.)
7. Fursa, O. S. (2005). Youth slang as an object of linguistic research. *Language and history*, 78–79, 101 – 106. (in Ukr.)
8. Partridge, E. (1979). *Slang today and yesterday*. London
9. Melikyan, V. Y. (2004). *Modern Russian Language. Syntax of inseparable sentence*. Rostov na Donu: RSPU (in Russ.)
10. Chuguy, A. V. (2005). *Communicative units in the of aspect inseparability*. Rostov na Donu: RSPU (in Rus.)
11. Khavanska, O. N. (2009). *Communicative units in the speech of younger pupils*. *Vestnik of Tomsk State University*, 322, 39–42 (in Russ.)
12. *Great Dictionary of the Modern Ukrainian Language* (2005). Ed. V. T. Busel. Kyiv, Irpin: Perun (in Ukr.)

PRYLYPKO Fedir Yevgenovych,

PhD student of Institute of Ukrainian language of NAS of Ukraine

e-mail: p-fed-2007@ukr.net

COMMUNICATIVE UNITS OF SLANG IN UKRAINIAN SPEAKING ANIMATION

Abstract. Introduction. Significant changes for the past 20 years in relation to the literary standard and norms of communication forcing linguists, psychologists, teachers to focus on reducing the registers of communication at all levels of life. It is closely associated with television and internet. For many people, TV and computer are the main sources of information, and children spend much more time near the screens than any other kind of activity. Therefore, we cannot pass by such genre of cinema as «children's animated cartoon», precisely because from cartoons, children learn new vocabulary, copying manner of character's behavior. Animation for children and adults is actual screen art genre that has a broad consumer audience. The language of animated cartoon focuses on communication situations, full of typical lexical and phraseological communicative units, that are linguistic and cultural stereotypes associated with automatic verbalization of meanings, intentions, emotions in specific speech situations. Many researchers primarily attract the questions of culture communication propagated in stylized situations of communication in children's animation.

Purpose is to study the structural and functional types of communicative units of slang in modern Ukrainian speaking animation.

Methods. To achieve the purpose and solve the tasks were used the following methods: descriptive, component and functional and stylistic analysis.

Results. *The results showed that communicative units of slang are important for conversational and dialogue form of language. They are used for effective and smooth communication, and they are important components of the communication process, the purpose of which is to regulate the process of communication, to provide greater expressiveness for speech act, to fill pauses in conversation, to reduce a speech act through substitution of one long statement by one replica.*

Communicative units perform in language phatic, information and voluntative functions.

Originality of research results is that, it is first described communicative units of slang in the language of modern Ukrainian speaking animation.

Conclusion. *Communicative units of slang are important components of the communication process and Styling its oral colloquial forms. They are common in modern Ukrainian speaking animation, which has one stylistic feature - saturation dialogues by slang that came to the other national speaking environment from English, French, German, Spanish and Russian cultures. These units help stylize free, spontaneous everyday communication, providing greater expressive speech act, familiarity. Communicative units of slang can be different in structure (single, double and multi component) and have a broad derivative base.*

Key words: *communicative unit; animated cartoon language; linguistic and cultural stereotype; situational language stereotype; situational function; communicative unit of slang; phatic function; informational function; voluntative function.*

Надійшла до редакції 29.09.16

Прийнято до друку 04.11.16

УДК 811.161.2.'366.587

ДЯДЮРА Галина Миколаївна,
кандидат філологічних наук, доцент
Черкаського державного технологічного
університету

КОЛЕСНИК Дарина Михайлівна,
кандидат філологічних наук, доцент
Черкаського державного технологічного
університету
e-mail: galja2000@rambler.ru

ЗАСОБИ ЕКСПРЕСИВНОСТІ В НАУКОВИХ ТЕКСТАХ

У статті проаналізовано категорію експресивності та її складники: емоційності та образності в наукових текстах. Виокремлено поняття емотивності та емоціогенності: емоційність – характеристика особистості, її стану, якостей та рівня її емоційної сфери. Емотивність – лінгвістична характеристика тексту як сукупності мовних одиниць, здатних викликати емоційний ефект, тобто викликати в реципієнта відповідні емоції. Визначено, що для категорії експресивності релевантними ознаками є наявність адресата, ступінь впливу, інтенсивність та прояв у мові, а для поняття емоційності є психоемоційний стан адресанта. Досліджено й описано функціонування образних засобів експресивності в природничих і технічних текстах. Наведено та проаналізовано ілюстративні приклади, які показують, що найбільш вживаними образними засобами є порівняння, аналогії та метафори. Порівняння є найпоширенішим у науковій сфері образним засобом, оскільки воно становить одну з форм логічного мислення. Намагаючись з'ясувати якість дійсності, науковці нерідко вдаються до створення в уяві візуальних образів, оскільки саме зорові образи є найбільш яскравими й виразними. Виявлено, що образні елементи наукового стилю зумовлюють утворення образного контексту. Доведено, що сприймання одиниці як образу чи не-образу залежить від мовців і від особливостей перебігу комунікативного процесу. Обґрунтовано, що образна лексика та експресивні конструкції вживаються в науковій літературі, але частотність використання градується залежно від жанру, призначення, читачької аудиторії,

індивідуальності автора, предмета викладу та інших позамовних чинників. Показано та доведено роль експресивності як засобу наукового пізнання. Зроблено висновок про те, що образні засоби характерні для наукової мови, зокрема наукова експресивність відрізняється від експресивності в інших стилях, якщо експресивність художньої мови полягає в найвищому ступені образності, то наукової – в доказовості, конкретизації думок, логічності тверджень, посиленні аргументованості міркувань автора, активізації уваги читача.

Ключові слова: *категорія експресивності, наукова експресивність, емоційність, емотивність, емоціогенність, образність, науковий текст, засоби експресивності наукового тексту, образні засоби, метафора, порівняння, аналогія.*

Постановка проблеми. Сьогодні вивченню питання категорії експресивності як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві надається пильна увага, оскільки існують різні погляди стосовно категорії експресивності в науковій літературі, про різноманітність яких засвідчує те, що ця проблема не знайшла свого одностайного та кінцевого розв'язання. У царині лінгвістики відбувається активне переосмислення традиційних поглядів на різні мовні явища, зокрема з'являється велика кількість досліджень категорії експресивності та способів її вираження в текстах різних стилів. Деякі дослідники вважають, що використання емоційно забарвленої лексики уповільнює ступінь сприйняття наукової інформації та заважає розвитку наукової думки, натомість низка наукових розвідок (Н. Арутюнова, М. Кожина, Н. Непийвода, Н. Разінкіна, Н. Лук'янова) засвідчує корисний вплив використання засобів експресивності в наукових текстах. Їхні наукові праці актуалізують потребу поглиблених досліджень засобів експресивності наукових текстів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визнання експресивності наукових текстів знаходимо в сучасній лінгвістичній літературі, зокрема в працях зарубіжних та вітчизняних науковців: М. Кожині [5; 7; 8; 10], Н. Разінкіної [4], Н. Валгіної [11], Н. Бойко [2], Н. Непийводи [3] та інших. Найбільш обговорюваним серед лінгвістів залишається питання взаємозв'язку категорій експресивності й емоційності. Розмежувати експресивність й емоційність у мові на підставі відмінностей їхніх завдань першою спробувала Є. Галкіна-Федорук, вона також довела автономність функціонування експресивних і емоційних елементів. Саме розмежування понять експресивності й емоційності та заперечення їхньої тотожності дають підстави для ствердження наявності експресії в науковому мовленні.

Мета дослідження – проаналізувати категорію експресивності в науковій літературі та встановити зв'язки між нею і суміжними поняттями – емоційності й образності, на основі вивчення природничих і технічних текстів дослідити мовні засоби експресивності.

Виклад основного матеріалу. Експресивність – це складна лінгвістична категорія, яка функціонує в різних стилях мовлення. Аналіз багатьох наукових досліджень стосовно категорії експресивності дає можливість стверджувати, що категорія експресивності є однією з характерних ознак наукового викладу. Вона відрізняється від експресивності в інших стилях. Під експресивністю розуміють таку систему мовних засобів, яка дає змогу якнайвиразніше передати зміст і ставлення автора до нього, а внаслідок цього й підсилити вплив на емоційну, інтелектуальну й вольову сферу реципієнта. Загальна експресивність тексту становить результат реалізації таких його якостей, як емотивність, оцінність, образність, інтенсивність, стилістична маркованість, структурно-композиційні особливості тексту. Реально функціонуючи в тексті, зазначені його властивості постають в органічній єдності. Експресивність тексту є однією з найважливіших умов реалізації його прагматичної функції [1, с. 41]. Причому прагматика тексту виявляється в тому, що він і впливає на реципієнта, і містить імпліцитну інформацію про його автора та про сферу комунікації. Мета тексту, його структура, відбір мовних засобів визначаються автором як мовною особистістю, його індивідуальним світобаченням, системою його цінностей. Саме

тому експресивність є постійною і традиційною характеристикою художніх творів. Однак «прагнення досягти максимальної експресивності тексту часто стає мотивом мовної творчості не лише для авторів художніх, а й інших текстів» [1, с. 52].

Н. Бойков вважає, що експресивність – це семантико-стилістична суперкатегорія, яка виявляється в смисловій моделі слова через окремі складові, що входять до денотативного, конотативного або образного макрокомпонента і яку можна визначити й аналізувати тільки у зв'язку з ними [2, с. 30].

Одним із основних складників поняття експресивності є поняття емоційності. Але крім названого поняття, виокремлюють ще поняття емотивності та емоціогенності: емоційність – психологічна характеристика особистості, її стану, якостей та рівня її емоційної сфери. Емотивність – лінгвістична характеристика тексту (чи лексикону) як сукупності мовних одиниць, здатних викликати емоційний ефект, тобто викликати в реципієнта відповідні емоції. Необхідно диференціювати поняття «емотивність» і «емоціогенність». Усякий зміст тексту є потенційно емоціогенним, оскільки завжди знайдеться реципієнт, для якого цей зміст виявиться особистісно значущим. У цьому розумінні емоціогенний ефект може виникнути й незалежно від специфіки мовних засобів, якими передається зміст, оскільки в цьому разі він залежить тільки від змісту й особистості реципієнта [1, с. 61]. Усякий текст є потенційно емоціогенним, не завжди при цьому будучи емотивним. Дослідники зазначають і помічений К. Галкіною-Федорук факт, що всі емотивні засоби мови експресивні, але не навпаки [1, с. 62].

Експресивність формується в період породження тексту: автор добирає такі мовні засоби, які сприяють досягненню комунікативної мети, впливу на реципієнта. Велику цінність мають тут емоційні механізми, оскільки без емоцій не формується мотивація поведінки людини, зокрема й мотивація мовленнєвих дій. Від мотиву залежить і вибір експресивних засобів для досягнення комунікативної мети. Чим більша особистісна значущість мети, тим інтенсивнішим є залучення експресивних засобів, бо, щоразу впливаючи на адресата, автор підвищує ймовірність досягнення мети. При цьому завжди враховується потенційний реципієнт, щоб передбачити, які саме мовні засоби справлять на адресата найбільший вплив [1, с. 64].

Отже, рушійними силами формування експресивності тексту є мотиви автора, його комунікативна мета, уявлення про реципієнта, ставлення автора до відображуваних об'єктів і до мовних засобів, які він добирає для втілення своєї мети. А реалізується експресивність за допомогою засобів емотивності, оцінки, образності, структурно-композиційними засобами [1, с. 66]. Водночас, як уже зазначалося, експресивність і емотивність (емоційність, емоціогенність) у художньому й науковому творах мають різне функціональне призначення.

Експресивність співвідносна з категорією прекрасного, тобто є естетичною ознакою мовлення. «Здавалося б, – зазначає Н. Непійвода, – дотримання естетичних вимог не повинне стосуватися наукового стилю, що традиційно склався як позбавлений емоцій (особливо це стосується науково-технічних текстів). А проте категорія прекрасного охоплює не тільки твори художньої літератури як різновиду мистецтва. Прекрасним – інтелектуально прекрасним – може бути й науковий твір. Естетична цінність наукових творів полягає насамперед у ясності, логічності, стрункості передаваних думок. Наукові тексти, які мають ясний зміст, захоплюють фахівця, дають йому відчуття естетичної насолоди» [3, с. 216–217].

Вивчення емоційних якостей наукової прози важливе тому, вважає Н. Разінкіна, що людське мислення становить єдність логічного й чуттєвого пізнання дійсності [4, с. 38]. Такої самої думки і М. Кожина: «...лише машинне «мислення» і «машинна мова» можуть бути «чисто» логічними, абсолютно узагальнено-абстрактними (біхевіористське розуміння мислення і мови), людському ж мисленню і природній мові, а зокрема науковому стилю мовлення властиві й інші обов'язкові, хоча й «супутні», але важливі риси, без яких неможливі ні реальне мислення, ні його мовне втілення [5, с. 190]. Саме

тому наукову мову, як зазначав ще Ш. Баллі, можна лише з великими застереженнями розглядати як відображення тільки позаособистісної діяльності розуму [6, с. 144].

Емоційність як складник пізнавальної діяльності набуває дедалі більшої ваги. Це пов'язано з ускладненням наукових знань, з урізноманітненням шляхів пізнання.

Н. Разінкіна зазначає, що поєднання лаконічності й «безпристрасності» логічних міркувань зі схвильованістю емоційно-суб'єктивної оцінки надає науковим працям глибокої переконаності. Вона уточнює: варто говорити не про відсутність емоційних елементів, а про те, що науковий стиль «тяжіє до мовленнєвих засобів, позбавлених емоційного навантаження й експресивних фарб». Оскільки в науковому викладі використовують логічні засоби впливу й переконування, існує думка про те, що наукова проза завжди нудна й неоригінальна, що автор наукової праці має змиритися з тим, що його доробок буде схожим на всі інші, написані на ту саму чи суміжну тему. Звідси доходять висновку, що науковий виклад допускає тільки такі загальновідомі тропи, які не можуть викликати ніяких образів. Отже, якщо наукова проза відповідає своєму призначенню, він має бути позбавлений будь-якої емоційності. А проте науковий стиль не містить якихось особливих форм мовлення; його замкнутість означає лише те, що йому властиві специфічні мовні засоби, які органічно входять до ресурсів стилю, а також деякі інші мовні засоби, що не є необхідною частиною мовної тканини стилю [4, с. 44].

Серед причин проникнення емоційних елементів до наукового викладу дослідники називають насамперед той беззаперечний факт, що в кожному стилі є елементи інших стилів, оскільки практичними реалізаторами різних стилів є ті самі люди, які залежно від обставин (сфери спілкування) використовують ту чи іншу систему мовних засобів. Відомо, що історично науковий стиль розвинувся на основі художнього й запозичив від нього немало засобів і прийомів висловлювання. Із часом наукова мова, виробляючи і кристалізуючи свій стиль, дедалі більше відходить від мови художньої [7, с. 27].

До причин порушення строгої логічності наукового викладу належить також недостатня обробленість мовних засобів, необхідних для наукового стилю [4, с. 44.] Загалом, специфічне використання емоційних елементів у науковому викладі, доцільне введення суб'єктивної оцінки на загальному фоні логічно побудованого термінованого мовлення – все це дає змогу зберегти єдність наукового стилю [4, с. 52].

Експресивність і емоційність наукового викладу не тотожні подібним якостям художнього, публіцистичного й розмовного стилю, хоч вони й мають ту саму назву [8, с. 29] Відмінність, як слушно зазначає М. Кожина, тут і кількісна, і, у певному розумінні, якісна: те, що є виразним у науковому тексті, може не бути таким у художньому. Крім мети і призначення спілкування в певній сфері, специфіку образності й емоційності визначає загальний мовний (мовленнєвий) «фон». Саме тому різні стилі мають неоднакові засоби і способи вираження експресивності й емоційності [8, с. 29].

Зрозуміло, що від інших стилів науковий відрізняється більшою об'єктивністю й відсутністю пристрастей, однак, по-перше, певна експресія в ньому спостережена, він набагато більше експресивний, ніж діловий [8, с. 39]; по-друге, як уже зазначалося, науковій сфері теж властиві емоції, а науковому текстові – своєрідна експресія. Експресивність наукового стилю зумовлена пізнавально-комунікативною потребою: зміст наукового тексту стає переконливішим, якщо він переданий належною формою, тобто експресивною мовою [3; 5; 8]. Пор. також думку Р. Будагова про те, що точність не повинна призводити до монотонності [9, с. 227].

Отже, поняття емоційності й експресивності не є однаковими в художній і науковій літературі. «У системі кожного стилю вияв емоційності набуває глибокого своєрідного втілення, завдяки чому не порушуються загальні закономірності стилю. Відбір мовних засобів у будь-якому стилі (ураховуючи й ті засоби, що не є для нього специфічними) наділений витриманою, типовою єдністю, яка виявляється в доцільній організації мовного матеріалу у зв'язку з цілями функціонального використання» [4, с. 46–47].

Поняття експресивності й емоційності, що по-різному виявляються в художній і науковій літературі, неоднаково співвідносяться і з поняттям образності. Образність є одним із твірних засобів стилю художньої літератури. М. Кожина зазначає, що в науковій літературі не спостережено специфічної риси художнього стилю – художньо-образної мовленнєвої конкретизації. І це є ще одним підтвердженням того, що не використання словесних образів, а саме художньо-образна мовленнєва конкретизація є справді специфічною властивістю художнього мовлення, не притаманною ніякому іншому стилю, і що конкретизація наукового мовлення належить до зовсім іншого типу [10, с. 220–221]. Основна її відмінність полягає в тому, що в науці відбувається конкретизація поняття, а в художній літературі – створення художнього образу. Це лише основа для виникнення різниці конкретизації у власне мовленнєвому (і мовному) аспекті. Відмінність полягає в тому, що ширококонтекстна конкретизація художнього мовлення спирається на переносні значення слів, зокрема на символічне вживання, на індивідуальні відтінки, що їх долучають автори до тих чи інших значень слів [10, с. 222].

До засобів експресивності наукового стилю належать: підсилювальні й обмежувальні частки, а також займенники, кількісні прислівники: *лише, тільки, надзвичайно, абсолютно* і под.; емоційно-експресивні прикметники: *непересічний, величезний* тощо; прикметники і прислівники найвищого ступеня порівняння: *найпростіший, якнайбільший, якнайкраще* та інші. Своєрідна експресія наукового викладу не виключає певну образність. Застосування порівнянь, аналогій, метафор не тільки поживляє виклад, а й часом є оптимальним способом передачі складних, абстрактних понять [3, с. 139–140].

Широке розуміння образності характерне для багатьох дослідників. Використання засобів образності в науковому тексті, за М. Кожиною, принципово відрізняється від використання таких засобів у художній літературі: 1) образні засоби, зокрема метафори, мають у науковій мові здебільшого лише двоплановий, а не багатоплановий характер; 2) метафори в науковій мові мають вузькоконтекстне значення, їм не властивий той системний характер, що притаманний художній мові; 3) функції образних засобів у науковій і художній мові принципово відмінні. У художньому творі метафора – це один із важливих елементів загальної системи образів, органічно об'єднаних спільною темою та ідеєю; у науковій мові образні засоби виконують допоміжну функцію – для пояснення, популяризації, конкретизації – і тому є своєрідними інструкціями, органічно не зв'язаними із загальною мовленнєвою системою [10, с. 218–223].

Безперечно, тексти наукового стилю розраховані на логічне, а не на емоційне, проте наука та техніка – це не лише логіка, а інколи й джерело складних емоцій. Отже, образна лексика та експресивні конструкції вживаються в науковій літературі, але частотність використання градується залежно від жанру, призначення, читацької аудиторії, індивідуальності автора, предмета викладу тощо [11, с. 165].

Образні засоби також характерні для стилю сучасних праць тих галузей науки, які лише розвиваються. Проведений нами аналіз природничих і технічних текстів показав, що найбільш уживаними образними засобами є порівняння, аналогії та метафори.

Порівняння, на думку багатьох науковців, є найпоширенішим у науковій сфері образним засобом, оскільки воно становить одну з форм логічного мислення. Намагаючись з'ясувати якість дійсності, науковці нерідко вдаються до створення в уяві візуальних образів, оскільки саме зорові образи є найбільш яскравими й виразними. Цю властивість візуальних образів часто використовують і на другому – комунікативному – етапі пізнання, щоб допомогти читачеві сформулювати адекватну концептуальну картину світу [3, с. 141].

Образне осмислення дійсності, як зазначають дослідники, відповідає особливостям людської психіки: в основі кожного образу лежить порівняння; людина пізнає нове, зіставляючи його з відомим. Це явище ґрунтується на властивості мозку фіксувати старий досвід: кожне нове враження викликає потребу зіставити його з уже відомим. Саме тому в науково-технічній термінології є велика кількість термінів-метафор, утворених на основі

порівняння: *черв'ячна передача, ялинковий лабіринт, гвинтовий зуб, утоплений палець* тощо [3, с. 140].

Значення начебто подібності одного об'єкта до іншого може передаватися за допомогою прикметника, який обмежує семантику залученого до операції зіставлення іменника: «*Гіроскоп – масивне симетричне тіло, яке обертається навколо вільної осі з певною кутовою швидкістю. Своєрідними гіроскопами є планети, снаряди, ротори турбін та інші обертові тіла з масою, яка симетрично розподілена відносно осі обертання*» (ФС, с. 64). Як видно з наведеного прикладу, такий спосіб порівнювання потребує розширення контексту (без першого речення порівняння зрозуміли б лише фахівці у вузькій галузі, що, очевидно не входило в плани автора).

У сучасних природничих і технічних текстах порівняння функціонують також у таких граматичних формах, як порівняльний зворот, підрядне речення, конструкції з формами порівняння прислівників і прикметників, описові порівняльні конструкції, речення порівняльної структури, в яких об'єкт порівняння охоплює всю предикативну частину, конструкції, побудовані за принципом образної аналогії [12, с. 469–470].

Порівняння, граматично оформлені як підрядні речення, використовуються під час пояснення складних наукових понять: «*Бінарний пошук потребує ключа сортування, який можна порівняти з величинами зі списку елементів, що розташовані у певній послідовності*» (КС, с. 46); «*Ці розділи пам'яті називають бітовими матрицями, тому що з ними поводяться так, як ніби вони розташовані один над іншим, хоча вони і займають різні ділянки пам'яті*» (КС, с. 49).

У досліджуваних наукових текстах трапляються речення порівняльної структури, у яких об'єкт порівняння охоплює всю предикативну частину: «*Залежно від контексту, аудіовідповідь може бути синонімом для частотної відповіді, маючи на увазі чутливість пристрою до спектра звукових частот*» (КС, с. 33); «*Випадковий доступ – можливість комп'ютера добиратись до певної позиції пам'яті, уникаючи процесу послідовного пошуку з початкової позиції... У людській діяльності еквівалентом цього доступу є можливість знаходити адресу в адресній книжці без послідовного перегляду всіх адрес*» (КС, с. 319).

У сучасних природничих і технічних текстах також виявлено аналогії, наприклад: «*Електронна сітка (дисплея на рідких кристалах) може вибірково «вмикати» окрему клітину, яка містить рідкий кристал*» (КС, с. 239). Процес запускання в дію окремого рідкого кристала екрана комп'ютера справді нагадує вмикання якогось-небудь пристрою, скажімо, лампочки в темній кімнаті.

На основі аналогії в науковій мові усталилися певні словосполучення, які, хоч і не є ще термінами, однак активно вживаються в текстах, наприклад: *атоми з недобудованими оболонками* (ФС, с. 16) – кількість електронів на певній оболонці атома суворо визначена; якщо електронів у певній оболонці не вистачає, то оболонка ніби недобудована (аналогія з недобудованою будівлею). Інший приклад: силу тяжіння зіставляють із *лобовим опором середовища* (ФС, с. 217) – середовище ніби опирається просуванню тіла; такий опір названо лобовим, оскільки він припадає на передню частину тіла, що просувається (як у людини – спереду лоб).

У наукових текстах широко вживаними – порівняно з текстами художніми – є мовні метафори, які виконують експресивно-смыслову функцію, а індивідуальні – експресивно-емоційну [3, с. 83].

Наприклад, у терміносистемі фізики елементарних частинок, досить продуктивним виявилось використання метафор: «*При бомбардуванні алюмінію альфа-частинками утворюється ізотоп кремнію з атомною масою 30 і це один елемент*» (ФС, с. 64); «*Вторинна електронна емісія – емісія електронів з поверхні тіла у вакуумі під дією бомбардування її первинними електронами*» (ФС, с. 53) – електрони, які перебувають ззовні тіла (первинні електрони), швидко рухаються, «натикаються» «на поверхню тіла («бомбардують» її) і вибивають з атомів електрони, які називають вторинними. У

наведеному прикладі вжито й запозичення з фінансової терміносистеми: слово *емісія* – багатозначне; у фінансовій терміносистемі його вживають на позначення випуску грошей і цінних паперів. Очевидно, можна провести аналогію з випуском грошей і виходом електронів із поверхні тіла у вакуумі – на основі спільної семи, яка відображає рух від чогось.

Своєрідне «військове» забарвлення містять деякі інші суто фізичні контексти: *«Прискорені електрони в кільцевій камері направляються на об'єкт обстрілу в самій камері»* (ФС, с. 26). Об'єктом обстрілу називають речовину (атоми, ядра атомів тощо), на яку спрямовують прискорені в прискорювачі електрони (або інші елементарні частинки). Під впливом ударів електронів об'єкт розпадається на елементарні частинки. Саме процеси розпаду вивчають на прискорювачах.

Легко простежується зіставлення фізичних явищ з явищами інших сфер, наприклад, юридичної: *«Діставши термодинамічну санкцію на процес, можна на шляху хімічної взаємодії зустріти перешкоду, яка різко сповільняє реакцію»* (ХГ, с. 34). Говорячи про термодинамічну санкцію, мають на увазі, що за законами термодинаміки такий процес у принципі може відбутися.

Є й такі номінативні метафори, які у своїй основі мають прості аналогії. Наприклад, стали основою утворення термінів такі загальноживані слова, як *клин*, *ребро* тощо: *«Крапля проектується паралельним пучком світла на вхідний зрачок об'єктива через клин з кутом при вершині, причому через першу грань клина пучок входить перпендикулярно до неї...»* (ОП, с. 178). Клин – кварцове скло, яке виконують у формі прямокутного трикутника (нагадує за формою клин, який забивають у дерево, щоб його розколоти).

Висновки. Аналіз досліджуваного матеріалу засвідчує те, що образні засоби характерні для наукової мови, зокрема наукова експресивність відрізняється від експресивності в інших стилях. Якщо експресивність художньої мови полягає в найвищому ступені образності, то наукової – у доказовості, конкретизації думок, логічності тверджень, посиленні аргументованості міркувань автора, активізації уваги читача. Експресивність є однією з характерних ознак наукового викладу і відповідно є невід'ємною характеристикою тексту наукового стилю, тому перспективою подальшого дослідження є вивчення прагматичних функції наукових текстів та всіх аспектів комунікативних факторів науково-технічних текстів, як з боку адресанта, так і в плані сприйняття їх адресантом.

Список використаної літератури

1. Телия В. Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц / В. Н. Телия // Человеческий фактор в языке : Языковые механизмы экспрессивности. – М. : Высшая школа, 1991. – С. 36–67.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія [Текст] / Н. І. Бойко. – Ніжин :ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 552 с.
3. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н. Ф. Непийвода. – К. : ТОВ «МФА», 1997. – 303 с.
4. Разинкина Н. М. О преломлении эмоциональных явлений в стиле научной прозы / Н. М. Разинкина // Особенности языка научной литературы. – М. : Наука, 1965. – С. 38–52.
5. Кожина М. Н. О понимании научного стиля и его эволюции в период научно-технического прогресса / М. Н. Кожина // Научн.-техн. революция и функционирование языков мира: Сборник статей. – М. : Наука, 1977. – С. 187–198.
6. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1961. – 394 с.
7. Кожина М. Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / М. Н. Кожина. – Пермь : Пермское книжное изд-во, 1966. – 213 с.
8. Кожина М. Н. К проблеме экспрессивности научной речи / М. Н. Кожина // Ученые записки Пермского университета. – 1971. – № 244. – Вып 3. – С. 25–41.
9. Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили / Р. А. Будагов. – М. : Высшая школа, 1967. – 376 с.
10. Кожина М. Н. К вопросу о средствах образности в научной речи / М. Н. Кожина // Ученые записки Пермского университета. – 1966. – № 162. – С. 210–223.
11. Валгина Н. С. Теория текста : Учебное пособие / Н. С. Валгина . – М. : Логос, 2003. – 280 с.

12. Мацько Л. І. Порівняння / Л. І. Мацько // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 469–470.

13. Кальмыкова Е. П. О динамике метафоры в научном стиле / Е. П. Кальмыкова // НДВШ. Филологические науки. – 1974. – № 2. – С. 83–88.

Список використаних джерел

- 1.ФС – Біленко І. І. Фізичний словник / І. І. Біленко. – К. : Вища школа, 1993. – 319 с.
- 2.КС – Комп'ютерний словник / пер. з англ. В. О.Соловйова. – К. : Україна, 1997. – 470 с.
- 3.ХГ – Волков С. В., Присяжний В. Д. Холодне горіння. / С. В. Волков, В. Д. Присяжний – К. : Наукова думка, 1972. – 174 с.
- 4.ОПВ – Іващенко Ю. М., Єременко В. Н. Основи прецизійного вимірювання поверхневої енергії розплавів за методом лежачої краплі / Ю. М. Іващенко, В. Н. Єременко – К. : Наукова думка, 1972. – 231 с. (ОПВ).

References

1. Teliia, V. N. (1991). Mechanisms of language units expressive coloring // Human factor in language: Language mechanisms of expressiveness. – Moskva : Vysshiaia shkola, 36–67 (in Russ).
2. Boiko, N. I. (2005). Ukrainian expressive vocabulary: semantic, lexicographic and functional aspects: monograph. – Nizhyn : TOV Vydavnytvo Aspekt–Poligraph (in Ukr).
3. Nepyivoda, N. F. (1997). The language of Ukrainian scientific and technical literature (functional and stylistic aspect). – TOV “MFA (in Ukr).
4. Razinkina, N. M. (1965). On the refraction of emotional phenomena in the style of scientific prose // Peculiarities of scientific literature language. – Moskva : Nauka, 38–52 (in Russ).
5. Kozhina, M. N. (1977). Understanding scientific style and its evolution during the time of scientific and technical progress // Scientific and technical revolution and the functioning of the world languages : Digest of articles. – Moskva : Nauka, 187–198 (in Russ).
6. Balli, Sh. (1961). Stylistics of the French language. – Moskva : Izdatelstvo inostranoi literatury (in Russ).
7. Kozhina, M. N. (1966). On the specifics of artistic and scientific speech in the aspect of functional stylistics. – Perm : Permskoe knizhnoe izdatelstvo (in Russ).
8. Kozhina, M. N. (1971). On the problem of scientific speech expressiveness // Uchenye zapiski Permskogo universiteta, 244, 3, 25–41 (in Russ).
9. Budagov, R. A. (1967). Literary languages and language styles. – Moskva : Vysshiaia shkola (in Russ).
10. Kozhina, M. N. (1966). On the question of imagery means in scientific speech // Uchenye zapiski Permskogo universiteta, 162, 210–223 (in Russ).
11. Valgina, N. S. (2003). Text Theory : Schoolbook. – Moskva : Logos (in Russ).
12. Mazko, L. I. (2002). Comparison // Ukrainian language. Encyclopedia. – Kyiv : Ukrainska Enzyklopediia, 469–470 (in Ukr).
13. Kalmykova, E. P. (1974). On the dynamics of metaphor in scientific style. – NDVSh. Philologicheskie nauki, 2, 83–88 (in Russ).

List of sources used

1. PhS – Bilenko I. I. Physical Dictionary. – Kyiv : Vysshiaia shkola, 1993. – 319 p.
2. KS – Computer dictionary / transl. from English by Soloviova V. O. – Kyiv : Ukraina, 1997. – 470 p.
3. HG – Volkov S. V. Cold burning / Volkov S. V., Prysiazhnyi V. D. – Kyiv : Naukova dumka, 1972. – 174 p.
4. OPV – Ivashchenko Yu. M. Fundamentals of precision measurement of melts surface energy by means of sessile drop method / Ivashchenko Yu. M., Yeremenko V. N. – Kyiv : Naukova dumka, 1972. – 231 p.

DIADIURA Galina Mykolaivna,

Candidate of Philology, Associate Professor of Cherkasy State University of Technology

KOLESNIK Daria Mykhaylivna, Candidate of Philology, Associate Professor of Cherkasy State University of Technology

e-mail: galja2000@rambler.ru

MEANS OF EXPRESSIVENESS IN SCIENTIFIC TEXTS

Introduction. In modern linguistics there are different views regarding the category of expressiveness, the variety of which suggests that this issue has not found its unanimous and final solving. In the frame of linguistics an active rethinking of traditional views on a variety of linguistic phenomena is observed. It concerns in particular a large number of studies of the

category of expressiveness and the ways of its expression in the texts of different styles. The definition of the boundaries of expressiveness is a significant problem as it relates to the subjective aspect of human language, namely emotional, therefore the question of the relationship and distinction between the categories of expressiveness and emotiveness remains the most debated among linguists. It is the distinction between the concepts of expressiveness and emotiveness and the denial of their identities that forms the bases for and allows to state the presence of expression in scientific language.

Purpose. *To analyze the category of expressiveness in the scientific literature and establish links between this concept and related concepts – emotiveness and figurativeness, to explore figurative means of expressiveness based on the study of technical texts.*

Results. *The article analyses the category of expressiveness and its components: emotiveness and figurativeness in scientific texts. It is revealed that the presence of the addressee, the degree of influence, the intensity and manifestation in language are relevant for the category of expressiveness. The functioning of figurative means of expressiveness in scientific and technical texts is studied and described and it is proved that the most frequently used means are comparisons, analogies and metaphors. Comparison is the most common figurative means in the scientific sphere because it is one of the forms of logical thinking. Trying to figure out some phenomenon of reality, scientists often create in the imagination some visual images because visual images are most vivid and expressive.*

It is proved that figurative expressive vocabulary and means are used in the scientific literature, but the frequency of such use depends on the genre, the purpose, the audience, the individuality of the author, the subject of presentation, etc.

Originality. *The originality of the scientific research is due to the systemic analysis and description of linguistic means of expressiveness in technical texts.*

Conclusion. *It is concluded that expressive means are characteristic for scientific language. Scientific expressiveness is different from that of other styles, The expressiveness of the artistic speech is aimed at creating the highest degree of figurativeness; in scientific speech its aim is to strengthen the evidence, to clarify thoughts and logical statements, strengthen the argumentation of the author's reasoning and to enhance the reader's attention.*

Надійшла до редакції 09.11.16

Прийнято до друку 12.12.16